

9.1а

ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ
РСР

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

НАУКОВА РАДА З ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
ПРИ СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Вип. 2

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» КИЇВ—1969

Збірник охоплює широке коло історіографічних проблем — від найдавніших часів до наших днів. У ньому висвітлюється історіографія найдавніших епох в історії України.

Зокрема, в статтях порушується ряд методологічних питань історіографії, розглядаються важливі проблеми історії робітничого класу і селянства, досліджуються актуальні питання Жовтневої революції й громадянської війни. Розкривається також ряд інших важливих, досі не досліджених проблем історії України.

Збірник розрахований на фахівців-істориків, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відп. редактор), Я. І. ДЗИРА
(секретар редколегії), А. В. САНЦЕВИЧ, В. Г. САРБЕЙ

ШЛЯХОМ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Тепер ніхто не може заперечити того, що в історії нашої країни, в усіх галузях її розвитку Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила епоху всесвітньо-історичних змін. Саме тому з небувалим піднесенням народи Радянського Союзу і все прогресивне людство відзначали 50-річчя Великого Жовтня. Ця величезної ваги подія нерозривно зв'язана з ім'ям та діяльністю В. І. Леніна, що був геніальним продовжувачем революційного вчення Маркса і Енгельса, вождем найвидатнішої революції і будівником першої в світі соціалістичної держави. Ленінські ідеї справили і продовжують справляти найглибший вплив на весь хід світового розвитку¹. В. І. Ленін — це діяч, якому самим ходом історії було визначено відкрити нову епоху в історії рідної країни і всього світу. В. І. Ленін жив і діяв у двох епохах. Йому довелося очолити революційну боротьбу проти всього віджилого, пов'язаного з капіталістичним ладом, вести народ на будівництво нового соціалістичного світу, визначити перспективи розвитку суспільства на майбутнє. В. І. Ленін своєю практичною діяльністю і теоретичною творчістю зробив дуже багато у справі розкриття єдності історичного процесу, розкривши органічний зв'язок минулого з сучасним і майбутнім.

В. І. Ленінін теоретично і на практиці доведено значення революційних переворотів в історії людства. Під час революцій історичні події розгортаються з неймовірною швидкістю. Революція — це різкий перехід, стрибок від одного етапу до іншого, від старої соціально-економічної формації до нової. Саме за таких умов найяскравіше виявляється вирішальна роль народних мас в історичному процесі. «Революції,— зазначав В. І. Ленін,— свято пригноблених і експлуатованих. Ніколи маса народу не здатна виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції»². Творчість народних мас «виявляється в періоди революційних вихорів у мільйони разів сильніше, багатше, продуктивніше, ніж у періоди так званого спокійного (гужового) історичного прогресу»³. Са-

¹ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального Комітету КПРС. К., 1968, стор. 3.

² В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 88—89.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 224.

ме тому революції завжди мали величезний вплив на дальший хід історичних подій, які вони, значною мірою, самі визначали.

Революції сприяють визначенню рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів, їх тенденцій. Революція є своєрідною височиною, з позиції якої можна краще розглянути, оцінити явища та події, що відбувались до і після неї. Переможна революція створює необхідні умови для розв'язання назрілих проблем і одночасно ставить нові завдання, що мають принципово важливе значення для розвитку суспільства, країн, народів.

Проте жодна з попередніх революцій не була так тісно зв'язана з загальнолюдськими ідеалами, суспільними потребами, інтересами мільйонних народних мас, як Велика Жовтнева соціалістична революція, яка за реальними наслідками і значенням перевершила всі попередні найвидатніші події світової історії, визначивши шляхи розвитку народів нашої країни і сотень мільйонів людей в усьому світі.

Понад сто років тому К. Маркс писав, що капіталізмом завершується передісторія людства. Таким чином, соціалізм — це не тільки нова сторінка історії, а початок справжньої історії людства, коли діють нові закони розвитку, яких не знало суспільство в минулому.

Великий Жовтень вперше в історії проголосив і відкрив усі можливості для повної ліквідації класового та інших форм гніту, що були кричущою суспільною несправедливістю і припинювали гідність людини. За короткий відрізок часу соціалізм довів свою перевагу над попередніми суспільними формаціями, відкрив нові, небувало широкі можливості розвитку людства в усіх сферах його діяльності. Соціалістична революція змінила саму людину, бо звільнила її від пут класового суспільства і різних забобонів, обумовила свободу свідомих дій і, цим самим, розкрила справжнє її місце в історії.

На фоні тисячоліть існування людства — 50 років дуже короткий відрізок часу. Незаперечним є те, що вклад в історію визначається, насамперед, не кількістю прожитих років, а тим, що зроблено за цей час, які зміни сталися в суспільному бутті. Ми — сучасники того, як кристалізується історичний досвід, що дає можливість більш-менш повно осмислити те нове, неповторне, що його внесла в історію людства Велика Жовтнева соціалістична революція.

Знищивши ряд перешкод на шляху розвитку суспільства, соціалістична революція значно збагатила історичний процес. Долаючи труднощі, перешкоди, відбиваючи напади численних і жорстоких ворогів, соціалістичний лад довів свою життєвість і перевагу над капіталізмом в усіх сферах життя, в тому числі й науці, яка відіграє все більшу роль в розвитку людства. Історичний досвід побудови нового суспільства в нашій та інших країнах є міцною основою дальшого руху вперед. Цим досві-

дом користувалися і будуть користуватися інші народи світу.

Щоб применшити значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, ідеологи буржуазії твердять, начебто вона випадає із загальноісторичного процесу, не має коріння в минулому. Сам тріумфальний хід революції, побудова соціалізму в нашій країні свідчать, що все це могло відбутися лише на суспільній основі, при умілому використанні досвіду революційної боротьби багатьох народів світу. Сила соціалістичної революції полягає в тому, що вона спирається на величезний досвід розвитку суспільства і є його закономірним результатом. На прикладі Великого Жовтня і побудови соціалізму в нашій країні все прогресивне людство переконалося, що новий лад використовує кращі надбання минулих часів, збагачує їх, підносить на вищий ступінь. Радянський народ пишається тим, що цей приклад наукового, дійсно творчого використання досвіду і традицій минулого показала наша країна.

Соціалістична революція знищила все віджиле, що стояло на шляху розвитку суспільства, поставила нові проблеми, збагатила світовий революційний рух новими формами і змістом. Великий Жовтень — це соціалістичні ідеї, що їх перетворено в життя. Вони дедалі більше стають необхідними для людства.

Ніколи не згасне інтерес прийдешніх поколінь до Великого Жовтня, до країни, що вперше побудувала соціалізм. Про нашу епоху нащадки судитимуть переважно з того, як знайшла вона відображення в історичній науці.

Радянська історична наука з самого початку свого становлення формувалася на науковій основі, спираючись на революційний світогляд. Геніальна прозорливість В. І. Леніна визначила місце історичної науки у перебудові суспільства. Щоправда, матеріалістичний світогляд на історичний процес не став зразу панівним. Потрібний був час для його засвоєння. На шляху творчого застосування марксистсько-ленінського вчення в історичній науці було багато перешкод, які довелося долати не «декретним» проголошенням істин, а їх доведенням, шляхом змістовної розробки багатьох проблем різних періодів історії.

Справжня історична наука можлива тільки при соціалізмі. За капіталізму, в збереженні якого зацікавлені експлуататорські класи, історики, стоячи на їх позиціях, намагаються довести вічність існуючого ладу. Вони ігнорують закономірності розвитку суспільства, не визнають взаємозалежності подій, твердять, ніби історія не може нічому навчити, що вона не дає права на висновки. Буржуазні історики на різні лади повторюють, що історія не має пізнавального значення, а є тільки розповіддю з певним тлумаченням. Отже, такі історики переважно обмежуються нагромадженням не зв'язаних між собою фактів. У буржуазній історіографії панують скептицизм і крайній суб'єкти-

візм. В такому стані історія і виконує функцію виправдання існуючого капіталістичного ладу. К. Маркс, викриваючи напрям буржуазної історичної науки, писав, що «безкорисливе дослідження поступається місцем перед сутичками найманих писак, безсторонні наукові досліди замінюються упередженою, догідливою апологетикою»¹.

Сподіватися на безпристрасність науки в капіталістичному суспільстві, за висловом В. І. Леніна, є «дурненькою наївністю». Тут, як правило, об'єктивні наукові дослідження в галузі історії підміняються упередженою, догідливою апологетикою капіталізму.

Новий суспільний соціалістичний лад сприяє і викликає необхідність справжнього розвитку історичної та інших галузей суспільних наук. Нова епоха настійно вимагає розкриття нових закономірностей на шляхах розвитку. Соціалістичний світ народився не стихійно, а як результат наукового передбачення, вивчення ходу історичного процесу. В цьому важливу роль відіграло врахування досвіду розвитку суспільства, що дало можливість намітити реальні революційні шляхи переходу від капіталізму до соціалізму.

Політика Комуністичної партії та Радянського уряду ґрунтується на науковому врахуванні загальних законів розвитку суспільства. Новий суспільний лад по-науковому використовує об'єктивні закони суспільного розвитку, відкриті К. Марксом. Історія стала наукою, що спирається на об'єктивні закони розвитку людського суспільства.

Досвідом історії утверджується передове й відкидається віджиле. Історія вказує на закономірність, неминучість тих або інших явищ. В. І. Ленін зазначав, що історичний процес відбувається зигзагоподібно². Завдання істориків досить складне, але відповідальне — допомагати суспільству обрати більш прямі магістралі розвитку. Таке завдання історична наука може виконувати лише в суспільстві, що ґрунтується на наукових основах. Історична наука досліджує і розкриває характер тих змін, що відбуваються в соціально-економічному і політичному житті суспільства. На її розвиток і спрямування завжди впливають суспільні відносини. Досвід показав, що з багатьох причин найсприятливіші умови для розвитку історичної науки існують при соціалізмі.

Історичний підхід — історизм — в оцінці явищ є одним із найважливіших положень марксистсько-ленінського світогляду, що став панівним у країні соціалізму. Справжній історизм — це глибоке осмислення всього історичного процесу до наших днів, як ланки в ланцюгу історії. Водночас це і сучасний по-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 19.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 8.

гляд в минуле на основі досягнень науки про суспільство. Тільки враховуючи принцип історизму можна зрозуміти розвиток усього матеріального світу, накреслити шляхи в майбутнє. Наукове пізнання історичної необхідності і закономірності, знання об'єктивних законів історичного процесу суспільного розвитку дають науково обгрунтовану впевненість у необхідності активної та цілеспрямованої діяльності людей. За соціалізму це знайшло найширший розмах, а тому вплив і завдання історичної науки набули небувалого раніше значення.

Посилення ролі науки в житті радянського суспільства — закономірний процес періоду соціалізму. Радянські вчені беруть активну участь у створенні матеріальних благ, підвищенні добробуту радянських людей, множать духовні багатства соціалістичного суспільства. Було б спрощенням вважати, що історична наука безпосередньо бере участь у виробництві або впливає на нього. Залежність історичної науки від соціально-економічних умов має опосередкований характер. Однак історична наука в умовах соціалізму не може бути абстрактною або описовою. Відіграючи важливу роль у пізнанні законів розвитку людства, вона цим самим сприяє обранню правильних шляхів і методів у всіх галузях життя, в тому числі й виробничій. Адже ідеї стають матеріальною силою тоді, коли вони оволодівають масами. Це стосується і величюї ідеї побудови комунізму, в обгрунтуванні якої важливу роль відіграє історична наука. Тільки на основі суто наукової марксистсько-ленінської теорії можливо з величезної кількості фактів, часто суперечливих, зробити правильні висновки, узагальнення, відкрити нові закономірності в розвитку соціалістичного суспільства.

Значення соціалістичної революції полягає і в тому, що вона підняла до свідомої, активної суспільної діяльності мільйонні маси трудящих. Справа підвищення свідомості трудящих є одним з найважливіших завдань історичної науки. Соціалістичний лад зацікавлений, щоб досвід минулого використовувався свідомо та уміло будівниками нового суспільства. Внаслідок цього більшої цілеспрямованості набиратимуть їх дії, а це значно прискорює історичний процес. В таких умовах дедалі все більшого значення набуває формування наукового світогляду трудящих мас, бо, як вже зазначалося, соціалістичне суспільство, темпи його побудови створюються не стихійно, а внаслідок об'єктивних умов і свідомої цілеспрямованої діяльності народних мас, керованих Комуністичною партією.

Тільки у порівнянні з минулим можна глибоко розкрити зміст і значення подій та явищ, які відбуваються за соціалізму. За таких умов значно розширюються і самі рамки історичної науки. Якщо буржуазні історики нерідко, щоб уникнути складних проблем сучасності, заглиблювалися в далеке минуле, то після перемоги соціалістичної революції новою якістю історич-

ної науки стало те, що вона подолала «теорію дистанції». За цією теорією сучасність начебто різко відрізняється від історії взагалі, і лише на віддалі десятиліть від подій можна правильно їх оцінити. З допомогою таких тверджень буржуазні ідеологи виступають проти наукового висвітлення історичного розвитку людства. Лише за умов соціалізму, на основі марксистсько-ленінської теорії вдалося розкрити тісний взаємозв'язок минулого, сучасного і майбутнього, як ланок єдиного історичного процесу.

З висоти нового суспільства краще видно шлях, який пройшло людство. Події минулого повертаються до нас повними гранями, розкриваючи глибше свій зміст, характер. Наше сприйняття їх стало багатшим, систематичним, а це дає можливість робити практичні висновки, а не обмежуватися фіксацією окремих фактів. Все більше зростає почуття історизму, прагнення пізнати закономірність виникнення раніше існуючих формацій і сучасної епохи, бо історики перебувають на вищому рівні розвитку суспільного процесу. І в цьому слід вбачати значення соціалістичного ладу для розквіту історичної науки. У полі її зору був весь багатогранний процес розвитку людства — з найдавніших часів до наших днів. І проявилось це не лише в поширенні тематики, а й в поглибленому розкритті суті явищ і подій. Істориками соціалістичних країн створена нова, справді наукова, єдина в своїй основі концепція всесвітнього історичного процесу, що впливає на розвиток світової історіографії. Навіть буржуазні історики тепер вимушені вивчати питання, які вони раніше не порушували або свідомо обходили. Це здебільшого робиться з тією метою, щоб відкинути чи послабити постулати, висунуті радянськими істориками. Однак є всі підстави твердити, що зараз ні один серйозний крок у розвитку радянської та світової історіографії не можна зрозуміти без того, щоб не зважити на справжню роль соціалістичної революції в нашій країні та тих змін, які сталися в інших країнах соціалістичної системи.

Народи нашої країни під керівництвом Комуністичної партії взяли на себе надзвичайно відповідальну і почесну справу — прокладання нового шляху у розвитку людства. Прогресивні сили всього світу переконалися, що трудящі Країни Рад роблять велику справу. Живий приклад діє на народні маси сильніше від усякої агітації. І стосується це різноманітних галузей життя. Радянські суспільні науки, а серед них історична, розкрили нові шляхи і можливості в дослідженні людського суспільства. Досвід радянських істориків знайшов своє поширення і творчу розробку в інших соціалістичних країнах. Створився єдиний фронт історичної науки, що базується на марксистсько-ленінській теоретичній основі. Сама назва — марксистсько-ленінська історична наука — рівнозначна, на наш погляд, назві —

соціалістична історична наука, яка, власне, і протистоїть буржуазній історіографії.

Минув час, коли вивченням історії займалися окремі особи або невеликі колективи. В умовах соціалізму вивчення минулого стало державною справою. Виникли відповідні науково-дослідні установи, в яких зосереджено велику кількість спеціалістів, створено для їх праці необхідні умови. Історики ведуть дослідження не в інтересах експлуататорських класів, окремих груп людей, а в ім'я трудящих, майбутнього всього людства. І в цьому теж нова якість історичної науки за соціалізму.

Соціалістична революція сприяла створенню нового типу історика, корінним чином вплинула на виникнення нових відносин, що склалися між історичною наукою і суспільством. Правда віку була проголошена революцією. Вона дала сильний поштовх до розмежування серед творчої інтелігенції, в тому числі серед істориків. Одні з них зв'язали свою долю з революцією, соціалізмом, інші залишилися в стані ворогів нового ладу. За понад півстоліття виросло не одне покоління істориків, які творять в соціалістичну епоху і відверто заявляють, що стоять на позиціях Комуністичної партії, трудящих мас.

Існуюча наука за умов соціалізму, відображаючи об'єктивний хід подій, допомагає вирішувати назрілі суспільні проблеми. Історик не може бути стороннім спостерігачем, а має бути активним борцем за комунізм. Історія радянської історичної науки — це складова частина боротьби народу за встановлення й зміцнення нового ладу.

Розвиток радянської історичної науки переконливо довів, що її сила в поєднанні справжньої наукової об'єктивності з партійністю. Який би період не довелось досліджувати історик, він завжди звертатиме особливу увагу на ті сили і класи, що стоять в центрі певної епохи, визначають її основний зміст, напрям, головні особливості історичної обстановки, і хто є носієм прогресу. А коли історик за прогрес, він повинен в своїх працях насамперед показувати і підтримувати те, що розвивається, чому належить майбутнє. Щоб бути на рівні відповідальних завдань, які ставить життя, необхідні високий науково-теоретичний рівень, вміння досліджувати історичний процес. Особливо важливою для історика є партійність, як згусток глибокого знання історичного процесу, закономірностей його розвитку, як зв'язок з життям, з сучасністю.

Як всяке нове, соціалістична історична наука виникла і розвинулась у творчих пошуках, боротьбі різних напрямів, переборенні недоліків та помилок. І тим, що історична наука досягла значних успіхів, вона завдячує Комуністичній партії, яка створювала необхідні умови для нормального розвитку, звертала увагу на недоліки і помилки, допомагала їх виправляти. Комуністична партія засуджувала зневажливе ставлення до історич-

ної науки та її рекомендацій, як прояв безглуздої зарозумілості, поверховості та дилетантства, й закликала використовувати наукові досягнення, спиратися на них при розв'язанні практичних завдань.

Партія виступає проти утилітарного ставлення до суспільних наук, зокрема історичної, коли перед нею ставляться вузькі завдання — відповідати тільки на конкретні запити сьогоднішнього дня. Іноді такий вузький практицизм прикривався високою фразою про безпосередній зв'язок з життям тощо. Примітивність у розв'язанні складних і важливих проблем життя може лише пошкодити великій справі. Вузький практицизм неминуче призводить до застою в науці, втрати перспективи в дослідженні. Науково пояснювати світ, події та явища в їхньому розвитку, а не плентатися за фактами, не обмежуватися їх нанизуванням, давати широкі теоретичні узагальнення і висновки, розв'язувати основні проблеми, виявляти більше сміливості — такі завдання історичної науки.

Безповоротно минув час, коли історики лише добирали факти для ілюстрації певних положень і схем, коли праці з історії були позначені догматизмом і антиісторизмом, начотництвом і цитатництвом, кон'юнктурністю, «викривальною» крикливістю. Настав кінець дошкульній і тяжкій атмосфері дріб'язкової опіки і грубого адміністрування.

Радянська історична наука досягла величезних успіхів. Підвищується творча активність істориків, шириться новий підхід до вивчення проблем. Дуже важливим є те, що історичні праці стали надбанням мільйонів людей. Постійне зростання інтересу до історичної літератури в нашій країні свідчить про піднесення політичного і культурного рівня радянської людини. Будівники комунізму вбачають в історичних працях підтвердження своєї позитивної діяльності, шляхи подолання труднощів і недоліків. Своїми працями радянські історики сприяли також широкому і правдивому ознайомленню світової громадськості зі славним минулим народів нашої країни, будівництвом і перемогою соціалізму в Радянському Союзі. Такі зрушення, корінні зміни в становищі і завданнях історичної науки могли статися лише з перемогою соціалістичного ладу.

Історична наука у своєму розвитку пройшла довгий і складний шлях, починаючи з збирання фактів, примітивних спроб систематизувати і пояснити їх, від хаосу необґрунтованих тверджень і висновків про події та явища, до широких наукових узагальнень і відкриттів об'єктивно діючих законів розвитку суспільства. Слід зазначити, що в минулому навіть кращі, прогресивні історики лише стихійно наближались до розуміння історичної і соціальної обумовленості суті подій. Вони не бачили тих реальних, провідних тенденцій історичного процесу, що визначали розвиток людського суспільства.

Тільки після відкриття К. Марксом об'єктивних законів розвитку суспільства історія перетворилась в справжню науку. В. І. Ленін постійно підкреслював значення цих законів. Творчо розвиваючи далі марксистське вчення, він дійшов висновку, що гід суспільними законами слід розуміти безсумнівний, об'єктивний зв'язок явищ. Історики, озброєні передовою марксистсько-ленінською теорією, можуть не тільки правильно пояснити події та явища, що відбуваються в світі, але й вносити свій вклад в їх зміни.

Виникнення марксистсько-ленінського наукового методу було історичною закономірністю, величезною перемогою людського розуму, що ніколи не зупиняється на досягнутому, завжди прагне проникнути в суть явищ.

Ряд положень марксистсько-ленінського розуміння історії до перемоги соціалістичної революції були лише теоретичними настановами, які не одержали ще підтвердження практикою. Перемога соціалізму в Радянському Союзі, виникнення і розвиток світової соціалістичної системи є одночасно свідченням обґрунтованості вчення марксизму-ленізму. Життя, практика будівництва нового суспільства збагатили наукову теорію новими висновками. Безперечно, без підсумування історичного досвіду не можна було б досягти цього.

Класики марксизму-ленізму не раз підкреслювали, що наукове пізнання не має меж. За марксистсько-ленінською теорією світ не є чимось закінченим і застиглим. Він уявляється сукупністю процесів, у яких предмети і явища, що здаються незмінними, перебувають у постійному русі і зміні. Саме тому кожне явище необхідно розглядати в його розвитку. Історична наука лише на основі марксистсько-ленінського вчення, в умовах соціалізму має можливість відображати життя в усій його повноті, у боротьбі тенденцій, щоб вчасно помітити напрям і характер об'єктивних зрушень, свідомо їх використати для дальшого прогресу суспільства.

Марксизм-ленізм ніколи не визнавав закінчених, готових і незмінних формул. Жодна з галузей науки не вичерпала себе. Перед кожною з них, зокрема перед історією, постають нові, дедалі складніші, завдання у розкритті законів розвитку природи і суспільства. Сила марксизму-ленізму — в його творчому характері. Це вчення не є зведенням догматів, що придатні в незмінному вигляді для всіх етапів суспільного розвитку, для всіх випадків життя. Головне завдання науки полягає не в коментуванні вже відомого, а в широкому вторгненні в життя, вивченні його глибинних явищ, виробленні відповідних рекомендацій для практики.

Переконалим свідченням того, що ніщо не стоїть на місці, є величезні зміни, які відбулися в суспільстві в зв'язку з переходом від капіталізму до соціалізму. У справжній науці не-

має місця для догм, схем, бо в них не можна втиснути живу дійсність. Відкриття марксизмом-ленінізмом основних законів розвитку суспільства не закрило шлях до всебічного й глибокого дослідження, як вважають догматики і механісти. Навпаки, воно створило небувало широкі можливості для розуміння найскладніших історичних явищ в усій їх різноманітності і суперечності для дальшого поглиблення дослідження суспільних процесів. Але ще відчувається розрив між кількістю, об'ємом історичних праць, новими трактовками і концепціями, які в них висувуються. Багато зустрічається повторень відомого, намагань підігнати нові факти і явища під існуючі положення.

Соціалістичний лад відкрив небувало широкі горизонти для всебічного розвитку індивідуальних рис, здібностей і можливостей. Стосується це й істориків, які можуть внести у розуміння і розкриття явищ своє особисте, що стане надбанням колективу. Спільна ідеологія та інтереси згуртовують людей в один великий колектив. Це сприяє взаємодії в усіх ділянках життя, зокрема в дослідженні минулого. Перебування в колективі збільшує відповідальність кожного за себе і за всіх.

Марксизм-ленінізм стверджує, а життя, соціалістична практика ще і ще раз доводять, що не всі закони розвитку суспільства вже відкрито. Серйозна глибока розробка наукових проблем веде до відкриття нових закономірностей. Життя, боротьба проти ворожої ідеології вимагають відповіді на ряд проблем, а в зв'язку з цим — нового аналізу і теоретичних висновків.

Незабаром після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін говорив: «Раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»¹. Це висловлювання прямо стосується і до історичної науки. Соціалізм поставив на службу мільйонам людей всі досягнення матеріальної і духовної культури. Марксистсько-ленінське вчення і гуманізм невід'ємні одне від одного. Єдність передової ідеології і гуманізму стала можливою тільки при соціалізмі.

Історики зображують діяльність і прагнення народних мас, пишуть для них. Тільки при соціалізмі історичні знання багатьма шляхами йдуть до мільйонів активних будівників нового життя. Кругозір будівника соціалізму, його дії, помисли та інтереси зросли як ніколи раніше. І, безумовно, в цьому є відповідний вклад історичної науки.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430.

На основі марксистсько-ленінського вчення історична наука довела, що історія людського суспільства є історією розвитку виробництва, виробничих відносин людей. Саме виробники матеріальних цінностей — трудящі — є тією справжньою силою, яка практично робила і робить всі корінні, прогресивні зміни в суспільстві. Історичний процес розвивається, рухається вперед силою праці і боротьби народних мас. Саме тому народ є справжнім творцем і героєм історії.

І при цьому всьому не можна ігнорувати тієї обставини, про яку писав Ф. Енгельс, що «уявлення, ніби гучні політичні діяння є вирішальне в історії, є таке ж старе, як і сама історіографія. Це уявлення було головною причиною того, що у нас збереглося так мало відомостей про той розвиток народів, який відбувається в тиші, на задньому плані цих галасливих виступів і є дійсно рушійною силою. Це уявлення панувало в усьому попередньому розумінні історії...»¹.

Саме в умовах соціалізму історики по-справжньому стали розкривати роль народних мас. Історики-марксистки вже провели значну роботу по вивченню історії рухів народних мас, їх ролі у розвитку суспільства. Народ по праву посідає належне йому центральне місце в марксистсько-ленінській історіографії. Проте багато питань ще не висвітлено. Недостатньо показана роль народних мас у різні періоди історії. Особливо багато можуть і повинні зробити історики, які вивчають радянський період нашої Батьківщини та історію зарубіжних соціалістичних країн. Є потреба розкривати, творчо осмислювати і узагальнювати все те нове, що зароджується і розвивається в умовах, коли сотні мільйонів трудящих стали активними і свідомими творцями історії. Почесним завданням істориків є показ того, як зростала, набирала нової якості й форм творча роль народних мас, що визволилися від пут капіталу, як у процесі суспільно-історичного розвитку змінювався і сам народ.

Протягом багатьох поколінь у дворянській та буржуазній історіографії, філософії та соціології принижувалася роль народу. Народним масам протиставлялись герої-одинаки, які начебто були єдиними творцями історії. Ще й досі дуже часті випадки, коли найзапекліші захисники капіталізму намагаються виступати від імені народу, щоб прикрити свої злочинні дії. В ім'я життя, свободи і кращої долі мільйонів людей світу радянські історики розвінчують облуду захисників капіталізму, розкривають ворожу суть різних людиноненависницьких тверджень. В соціалістичному суспільстві є всі можливості для всебічного розкриття творчої активності народів.

Соціалістичне суспільство є найгуманнішим в усій історії людства. Девізом соціалізму є лозунг: «Все в ім'я людини, для

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 153.

блага людини». Як і кожна гуманітарна наука, історія найголовнішу увагу має приділяти саме людині. Проте в багатьох історичних працях значне місце відводиться не людям, а обставинам, за яких їм доводиться діяти. Часто наводяться лише виробничі та інші показники на різних ділянках господарства і культури, але не прагнення і мрії, успіхи і невдачі, взаємини особи з колективом. Такі «безлюдні» історичні праці не викликають інтересу в читачів.

Гуманізм без активної боротьби проти віджилого, шкідливого, антинародного може перетворитися на пусту фразу. Історики закликані розкривати коріння зла, показувати його класову суть, бути в перших рядах борців за справедливість, прогрес, соціалізм.

Історик соціалістичного світу розглядає питання гуманізму, як складову частину тих корінних перетворень, що їх переживає суспільство. В зв'язку з цим важливе значення мають такі проблеми, як зв'язки і дружба між народами, питання війни і миру, права та обов'язки людини і громадянина, розглянуті в історичному плані, в розвитку. Історія стає справжньою гуманітарною наукою лише за епохи соціалізму.

Соціалізму судилося розв'язати ряд складних питань, які століттями хвилювали людство, зокрема національне, що торкається глибоких патріотичних почуттів мільйонів людей. Великий Жовтень був яскравою перемогою соціалістичного інтернаціоналізму над ідеологією расизму, великодержавного шовінізму й націоналізму, які віками насаджували і проповідували експлуаторські класи. Соціалізм очистив почуття патріотизму, зробив їх ще глибшими.

Патріотизм, почуття батьківщини є одним з найбільш глибоких почуттів, що розвивалися віками і тисячоліттями. Національні почуття — вияв кращих рис і традицій народу. Це любов до рідної мови, природи, до трудящих своєї країни. Усвідомлюючи історичну славу рідного народу, джерела його величчя та моральних багатств, традиції патріотизму, людина прагне зробити свій внесок у розвиток і процвітання нації. Ці почуття розвивались з покоління в покоління протягом довгого часу. Показ закономірностей цього розвитку є одним із завдань історичної науки. Адже класики марксизму-ленінізму завжди враховували патріотичні й національні почуття, не відривали їх від боротьби за соціалізм. В. І. Ленін писав про те, що «вітчизна, тобто дане політичне, культурне і соціальне середовище, є наймогутнішим фактором у класовій боротьбі пролетаріату... Пролетаріат не може ставитися індиферентно і байдуже до політичних, соціальних і культурних умов своєї боротьби, отже, йому не може бути байдуже і доля його країни»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 164.

Розкриваючи кращі почуття людини, соціалізм сприяє й всебічному розквіту націй. Саме в Радянському Союзі вперше вийшли з темряви і злиднів на широкий шлях розквіту десятки народів, про існування яких навіть мова не йшла за капіталізмом. Наша соціалістична Вітчизна розбудила до антиколоніальної, національно-визвольної боротьби сотні пригноблених народів світу. Національна самосвідомість, гордість набрали особливої сили завдяки перемозі соціалізму, який визволяє людину від усяких форм гніту, відкриває можливості розвитку в усіх галузях життя: державно-політичній, економічній та культурній.

Буржуазія, її ідеологи твердять, що соціалізм принесе людству нівелювання як матеріальне, так і духовне, що буде втрачено індивідуальність, все буде одноманітно сіре. Борців за соціалізм обвинувачували в тому, що вони начебто хочуть ліквідувати національні почуття, поняття батьківщини і т. ін. Такі твердження буржуазних ідеологів, зокрема істориків, є не що інше, як безпідставні наклепи на соціалізм, марксизм-ленінізм.

Ще задовго до перемоги соціалізму у нашій та інших країнах, класики марксизму-ленінізму геніально передбачили ті перспективи і переваги, які нове суспільство принесе людству в усіх галузях життя, зокрема у національних відносинах. Справдилося геніальне передбачення В. І. Леніна, який ще в 1915 р. писав, що лише перемога пролетарської, соціалістичної революції «прискорить у величезних розмірах падіння всіх і всяких національних *перегородок*, не зменшуючи цим, а в мільйони раз збільшуючи «диференціювання» людства в розумінні багатства й різноманітності духовного життя та ідейних течій, прагнень, відтінків»¹. У соціалістичному суспільстві кожному народові дана повна можливість розвивати свої кращі прогресивні традиції, які стають надбанням інших націй. Безумовно, що згадані зміни у національному житті народів стали новим поштовхом для розвитку історичної науки, піднесення ролі історіографії в радянських республіках.

Жоден народ не може жити ізольовано. З давніх часів, незважаючи на різноманітність обставин та умов, відмінність економічного і політичного устрою, національні традиції, а також інші особливості, у взаємовідносинах між народами (ми не отожднюємо ці відносини з політикою експлуататорських правлячих кіл) завжди сильнішим було те, що їх єдило, а не роз'єднувало. Обумовлювалося це об'єктивним ходом історичного процесу, прагненням народів до прогресу, їх боротьбою проти всього того, що стояло на шляху дальшого розвитку.

В антагоністичному суспільстві, побудованому на основі приватної власності та експлуатації, такі явища, як зв'язки і

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 236.

дружба між народами, часто порушувались. Расові забобони, національний гніт і ворожнеча між народами гальмували розвиток суспільства, принижували гідність людини.

Все це, безумовно, впливало на історичну науку. Існував нічим не виправданий поділ народів на «історичні» та «неісторичні». Минуле останніх зображалось як додаток до історії «історичних народів». Історія пригнічених народів фальсифікувалася на догоду гнобителям: замовчувалися події та діячі зв'язані з визвольною боротьбою, піднімалися на щит «вищість» одних народів над іншими, різні запродавці національних інтересів і т. д. В царській Росії багато народів не мали писаної історії. Дослідження історії, наприклад, українського народу, всіляко обмежувалося або викривлялося на догоду гнобителям.

Велич соціалістичної революції полягає в тому, що вона поряд з соціальною проблемою кардинально вирішила і національне питання. Радянський Союз — перша країна соціалізму — багатонаціональна держава, де ліквідовані причини, що породжують національний гніт. Соціалістична власність, відсутність експлуатації людини людиною і національного гніту, влада в руках трудящих, найдемократичніший лад — все це є основою для об'єднання різних національностей в дружну сім'ю. У взаємовідносинах між народами в соціалістичних умовах діють нові закони. Дружба і співробітництво між соціалістичними націями ґрунтуються на міцних засадах пролетарського інтернаціоналізму, рівноправності, братерській взаємодопомозі спільній боротьбі за велику справу побудови комунізму. А це веде до зближення і тісного згуртування народів. Зміцнення єдності всіх народів СРСР не тільки не суперечить їх національним інтересам, а навпаки, виступає їх надійною гарантією. За умов соціалізму кожна нація прагне до спільного вирішення назрілих питань. Зростає кількість загальних проблем, що охоплюють усі галузі життя. Безумовно, що все це докорінно впливає на історичну науку, на її завдання і шляхи розвитку. Історичні проблеми зв'язку з відносинами між народами як ті, що відбувалися в давнину, так і ті, що відбуваються тепер, знаходять нове, справді наукове висвітлення.

З самого зародження радянська історична наука — багато національна. Її досягнення в цілому, а також кожної її складової національної частини, є результатом тієї великої уваги яку приділяють цій справі Комуністична партія та Радянський уряд. Соціалістичний лад відкрив широкі можливості для вивчення історії як співдружності народів, так і кожного народу показу його вкладу в загальнолюдський, світовий історичний процес.

Факти і досвід переконують, що радянська історична наука, яка виникла завдяки перемозі соціалізму, відіграє важливу роль в суспільстві і його рухові шляхом прогресу, допомагає міль

йонам зрозуміти, усвідомити ті нові обрії, що відкриваються перед людством в зв'язку з його просуванням до перемоги комунізму.

Ф. П. Шевченко

ПО ПУТИ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

Резюме

82289
Великая Октябрьская социалистическая революция определила пути развития народов нашей страны и всего человечества. Исторический опыт построения нового социалистического общества стал ценнейшим приобретением всех народов мира. Опыт истории утверждается передовое и отбрасывается отжившее. Исторический подход к оценке событий и явлений стал обязательным и необходимым в первой стране социализма. Историческая наука здесь окончательно преодолела созданную буржуазными историками «теорию дистанции» и смело вторгается в актуальнейшие проблемы современности. Лишь в условиях социализма историческая наука на основе марксистско-ленинского учения имеет возможность изображать во всей ее полноте и борьбе различных объективно возникающих тенденций, по-настоящему оценить роль народных масс в истории, глубоко исследовать ход событий в аспекте сотрудничества народов и всесторонне осветить вклад каждой нации в общечеловеческий мировой исторический прогресс. При социализме исторические знания многими путями идут к миллионам активных строителей новой жизни, обогащают и поднимают их кругозор. Разрабатываемая историками социалистических стран действительно научная концепция всемирного исторического процесса оказывает решающее воздействие на развитие всей мировой историографии.

Розвиток людського суспільства відзначається дедалі більшим прискоренням темпів. Особливо великі перспективи для суспільного поступу відкривають соціалістичний лад, наявність озброєної людини життєдайної комуністичної ідеології. Те, що раніше здійснювалось в Країні Рад протягом років, тепер відбувається за місяці, а то й тижні. Швидко збільшується і кількість опублікованої продукції, постійно розширюється діапазон досліджування тем та галузей історичної науки. Тому дуже важливо оперативно підсумовувати результати зробленого.

У 1966 р., що пройшов під знаком підготовки до 50-річчя Великого Жовтня в Українській РСР, як і по всій Країні Рад досягнуто значних успіхів на всіх ділянках історичної науки. Тепер можна розглянути й проаналізувати зроблене українськими істориками за рік.

Традиційне вивчення найважливіших проблем історії досоціалістичних формацій дало переконливі результати. Опубліковано підсумки розкопок та інших досліджень археологів, як дають новий матеріал про дописемний період розвитку нашої країни та істотно доповнюють наші знання про стародавній світ і добу феодалізму, що знайшли скупе відображення в писемних джерелах і літературі¹. Г. М. Шовкопляс висвітлює діяльність видатного археолога В. В. Хвойки, зокрема його роль у створенні Київського історичного музею («Архіви України» № 4, стор. 24—33).

На значному фактичному матеріалі розкривається боротьба східних слов'ян, Київської Русі за Північне Причорномор'я, Подунав'я та інші питання стародавньої історії². В книзі І. М. Га-

¹ Археологія, т. XX. К., 1966 (далі в посиланнях цей рік не вказується). Археологічні пам'ятки Української РСР. (Короткий список). К.; В. В. Лапін. Греческая колонизация Северного Причерноморья. (Критический очерк отечественной теории колонизации). К.; І. С. Винокур. Матеріальна і духовна культура населення Середнього Подністров'я в першій половині I тисячоліття нашої ери. Кам'янець-Подільський; В. П. Петров. Давні слов'яни V—VII ст. Літописні дані в світлі археологічних матеріалів.— «Український історичний журнал» (далі — УІЖ), № 2, стор. 30—37.

² І. М. Гапусенко. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. К.; М. Ф. Котляр. Русь на Дунаї.— УІЖ, № 9, стор. 12—22; його ж. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р.— УІЖ, № 3, стор. 112—117; Н. М. Кравченко. До історії населення Східного Поділля

пусенка викриваються концепції буржуазної історіографії щодо раннього розвитку суспільних відносин у Причорномор'ї.

В українській радянській історіографії приділяється велика увага дослідженню питань класової соціально-економічної боротьби, особливо селянських рухів, а також визвольної боротьби українського народу в феодальну та капіталістичну добу¹.

І. О. Гуржій та М. Н. Лещенко у змістовній брошурі розкрили роль В. І. Леніна в розвитку революційно-визвольного руху на Україні в період промислового капіталізму та імперіалізму, показали взаємозв'язок великого вождя з більшовицькими організаціями України, їх спільну боротьбу проти великодержавного шовінізму та українського буржуазного націоналізму².

Увагу істориків привертала антифеодальна боротьба карпатських опришків³. Особливо слід відзначити ґрунтовну монографію В. В. Грабовецького. Автор показав зародження цього руху в XVI ст., його дальший розвиток, піднесення в період посилення феодально-кріпосницького гніту в другій половині XVII — середині XVIII ст., його хід до половини XIX ст. Цілком правильно автор пов'язує боротьбу опришків, як виразників пригноблених народних мас, з конкретними формами розвитку феодально-кріпосницьких відносин, з походами запорізьких козаків. Автор склав оригінальні карти маршрутів загонів під проводом ватажків руху О. Довбуша, І. Бойчука, спільних походів запорожців і опришків на Правобережній Україні. Але, на жаль, серйозна монографія не має допоміжних покажчиків.

В більш широкому плані, ніж раніше, розглядаються аграрні відносини на Західній Україні з середини XIX ст. до початку XX ст.⁴ В монографії П. В. Свежинського характеризується становище в селянському та поміщицькому господарствах наприкінці XIX — початку XX ст., розглядається процес монополізації на західноукраїнських землях. Особливої переконливості викладу автора надає розкриття ставлення до аграрного пи-

середини першого тисячоліття н. е.— УІЖ, № 12, стор. 99—105; С. В. Семчинський. Молдавський літописець Григорє Уреке.— «Радянське літературознавство», № 6, стор. 48—54.

¹ О. О. Зимін. Устав про холопів — пам'ятка з історії холопства в Київській Русі.— УІЖ, № 7, стор. 48—60; Юрій Колесниченко, Султанша з Рогатина.— «Вітчизна», № 5, стор. 212—217; И. Г. Рознер. Казачество в крестьянской войне 1773—1775 гг. Львов; І. Шпитковський. Мемуари з історії гайдамацького руху на Україні.— «Архіви України», № 5, стор. 77—80.

² І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко. Ленін і революційний рух на Україні. К.

³ В. В. Грабовецький. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів; його ж. Страта Івана Підкови у Львові (1578 р.).— «Жовтень», № 6, стор. 128—131; Ф. Стеблій. Мирон Штолюк — ватажок опришницького руху.— «Архіви України», № 3, стор. 71—75.

⁴ П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів; В. Борис. Документальні матеріали про ставлення селян Галичини до аграрної реформи 1848 р.— «Архіви України», № 1, стор. 56—63.

тання певних політичних течій і партій. Висвітлення Свежеським аграрного руху на Західній Україні згаданого періоду продовження тієї лінії класової боротьби, яку досліджує В. В. Грабовецький щодо більш раннього часу.

Не так детально, як у згаданих вище монографіях, українськими істориками розглядаються окремі часткові питання соціально-економічної історії України, зокрема з минулого в зацтва, гайдамацького руху, революційного народництва, дрогої революційної ситуації 1879—1881 рр. на Україні, її зв'язк з іншими країнами тощо¹. Протягом ряду років, вивчаючи міце України в економічному житті Росії 60—90-х років XIX с. І. О. Гуржій в № 10 «Українського історичного журналу» вступив з статтею про розвиток промисловості в системі всерсійського ринку.

Відрадным явищем в українській радянській історіографі є поглиблений інтерес до питань культурного розвитку України за феодалізму і капіталізму. Це саме та ділянка, яка протягом довгого часу відставала. Приємно відзначити вихід у світ 1966 року ряду цікавих праць². Особливо оригінальною і ґрунтовною монографією Я. Д. Ісаєвича про братства на Україні в XVI—XVIII ст. Автор на великому, переважно архівному матеріалі показує участь братств у визвольній боротьбі українського народу, їх заслуги у розвитку національної культури, зміцненні міжнародних культурних зв'язків України. Розповідається про діяльність братств у галузі народної освіти та видавничої справи, їх зв'язки з визначними діячами культури І. Федоровим, С. Зизанієм, П. Бериндою та ін. Використавши архів Львівського успенського братства, що єдиний чудово зберігся, автор

¹ І. Хіоні. До історії Бузького козацького війська.— «Архіви України» № 6, стор. 59—64; І. Бутич. До історії українсько-трансільванських взаємовідносин (1648—1654 рр.).— «Архіви України», № 3, стор. 62—71; І. Шпитковський. Мемуари з історії гайдамацького руху на Україні.— «Архіви України» № 5, стор. 77—80; А. Катренко. З минулого революційного народництва на Україні.— «Архіви України», № 3, стор. 35—42; А. Волощенко. Класова боротьба на Правобережній Україні в період другої революційної ситуації (1879—1881 рр.).— «Архіви України», № 3, стор. 81—84; ії ж. Суспільно-політичний рух у період другої революційної ситуації на Правобережній Україні.— УІЖ, № 1, стор. 76—86; Ю. О. Ковмір. Т. Г. Шевченко і Кирило-Львівське товариство.— УІЖ, № 3, стор. 75—78; Н. А. Сироватська. Історія боротьби селян Волинської та Подільської губерній проти кріпосницького гніту в першій чверті XIX ст.— УІЖ, № 5, стор. 56—60; І. Д. Бисько, В. П. Шумко. Універсали Ніжини.— УІЖ, № 11, стор. 118—119; Г. Г. Фруменков. До останнього кошового отамана Запорізької Січі.— УІЖ, № 1, стор. 120—126.

² Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К.; Марко Гамрецький. Альма-матер. (Про роль Київської колегії в політичному і культурному житті України).— «Вітчизна», № 1, стор. 171—176; М. І. Марченко. Розвиток української культури в другій половині XIX ст.— «Радянська школа», № 11, стор. 74—81; В. Ю. Євдокименко. Братне єднання. Передові мислителі України про дружбу українського і російського народів. К.; А. І. Гуменюк. Сторінка з історії культури життя запорізьких козаків.— УІЖ, № 6, стор. 107—112.

детально висвітлює діяльність цього братства. Значно слабше розкривається історичний шлях інших братств. Але загалом книга Я. Д. Ісаєвича є помітним вкладом в українську радянську історіографію, оскільки автор розглядає важливе, майже не досліджене радянськими істориками питання.

Грунтовні праці присвячуються періоду імперіалізму, в яких розглядаються найактуальніші питання історії робітничого класу, діяльності більшовицької партії¹. Монографія П. А. Лаврова є наслідком багаторічних скрупульозних досліджень, становить значний вклад в українську радянську історичну науку. Автор показує робітничий рух на Україні в 1910—1914 рр. як складову, невід'ємну частину революційних дій всеросійського пролетаріату. Результатом великої узагальнюючої роботи автора є численні таблиці книги, які відображають характер промисловості, концентрацію робітничого класу, хід його класової боротьби (насамперед страйкової) на Україні в досліджуваний період. Розкривається підступна роль української буржуазії у долі народу. Оскільки її інтереси стикалися з політичними й економічними інтересами російської та іноземної буржуазії, її партії розпалювали український буржуазний націоналізм. Водночас вони плазували перед царизмом, зраджуючи інтереси українського народу. В монографії переконливо розкривається наростання класової революційної боротьби робітничого класу України в період революційного піднесення 1910—1914 рр. Автор монографії використав величезну кількість джерел та літератури, але, на жаль, у вступі їм не дається відповідного аналізу.

Важливій темі співробітництва більшовиків та польських соціал-демократів присвятив свою книгу А. Г. Шевелев, показавши зростання інтернаціональних зв'язків російських і польських робітників. Однак часом автор надмірно зближує позиції РСДРП і СДКПІЛ, зокрема з національного питання. Не розкривається достатньо роль і місце ППС в польському робітничому русі. Загалом, праця, що ґрунтується на великій кількості джерел (особливо архівних) та певній літературі, заслуговує на високу оцінку.

Цікаву сторінку революційної діяльності в США емігрантів-більшовиків М. М. Володарського, В. С. Шатова, С. С. Дибця, С. П. Воскова висвітлив Ю. Якименко².

Підготовка до відзначення 50-річчя Великого Жовтня викликала серед істориків республіки значний інтерес до вікопом-

¹ П. Лавров. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914 гг. К.; А. Г. Шевелев. Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг. К.; Н. И. Мальцев. Горловка в период подъема первой русской революции. Донецк; Т. И. Жуков. Партия накануне и в годы первой революции в России (1904—1907). Львов.

² Ю. Якименко. Слово про мужніх інтернаціоналістів.— «Дніпро», № 11, стор. 111—114.

них подій періоду здійснення соціалістичної революції, обстоювання її завоювань в роки громадянської війни та іноземної інтервенції проти Країни Рад.

Досить докладно відображені в історичній літературі революційні бої, що передували Великому Жовтню¹. В своїй монографії М. Ф. Сидорук показує активну боротьбу більшовиків у складних умовах воєнного часу за відновлення і зміцнення партійних організацій, їх широку революційну діяльність серед народних мас. В книзі висвітлюється керівна роль більшовицьких організацій в революційному робітничому русі, їх боротьба за армію, за селянські маси, розкривається більшовицька пропаганда серед студентів та інших демократичних верств населення. Автор показує роль більшовиків безпосередньо підготовці та проведенні Лютневої революції на Україні.

Однак цікава книга М. Ф. Сидорчука має і недоліки. Некритично використовуючи мемуари, він дає явно перебільшене число більшовицьких організацій, часом відносячи до них так звані соціалістичні організації, до яких, крім більшовиків, входили меншовики, есери. Автор не дає докладної характеристики в користаних архівних, опублікованих джерел та літератури².

Особливо ґрунтовно досліджують історики хід Лютневої революції на Україні. Так, В. Л. Харитонов присвятив цьому окрему монографію, в якій широко використав архівні та опубліковані документи. Він стисло проаналізував праці своїх попередників. Ця книга вигідно виділяється серед інших досліджень. У її двох частинах розглядаються питання про виникнення революційної кризи на Україні в роки першої світової війни та про перемогу Лютневої революції.

На численних фактах розкриваються ставлення більшовиків до імперіалістичної війни, антивоєнні виступи мас. Висвітлюючи хід Лютневої революції на Україні, автор говорить про революційні виступи робітників та солдатів, про вихід більшовиків з підпілля. Знайшов у монографії відображення і рух селянських мас.

Цінним додатком до монографії є відомості про Ради робітничих і солдатських депутатів, створені в березні 1917 р. на Україні. В спеціальній таблиці вказується місце і час створення Рад, кількість більшовиків у них, дати об'єднання Рад робітничих і Рад солдатських депутатів. Такі документальні дані, що ґрунтуються на опрацюванні величезної кількості джерел, — ще нечасте явище в наших монографічних дослідженнях.

¹ М. Ф. Сидорчук. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914—1917). Львів; В. Л. Харитонов. Лютнева революція 1917 року на Україні. Харків.

² Рец. П. М. Шморгуна.— УІЖ, 1967, № 2, стор. 144—147.

Проте в монографії В. Л. Харитонова слабо висвітлюється діяльність на Україні дрібнобуржуазних (особливо націоналістичних) партій, внаслідок чого зовсім несподіваним виявляється їх стрімкий вихід на історичну арену після Лютневої революції. Вся увага концентрується на фабрично-заводських робітниках, які становили лише $\frac{1}{4}$ пролетаріату; обходяться працівники дрібної промисловості, будівельники, залізничники, сільськогосподарські робітники та ін.¹

У пригоді дослідникам революційних подій 1917 р. стане хроніка робітничого руху на Україні². В науково-популярних брошурах висвітлюються загальні питання боротьби за владу Рад на Україні³. Як і в іншій літературі з цієї тематики, підкреслюється керівна роль Комуністичної партії в революційних перетвореннях, розкривається активна діяльність широких народних мас.

Значно ґрунтовнішими є книжки, присвячені боротьбі за справу Великого Жовтня на місцях — Харківщині, Поділлі, півдні України⁴. Автори використали архівні та опубліковані документи, тогочасну пресу, багату історичну літературу.

І. С. Зеленюк і С. К. Мельник розглядають хід подій в 1917 р., простежуючи таким чином лише встановлення Радянської влади в певних районах України. Так, С. К. Мельник висвітлює революційний рух з переддня Лютневої революції до вирішальних боїв за Радянську владу на півдні України на початку 1918 р. Однак автор не завжди дотримується правильних пропорцій подачі матеріалу: багато розповідає про великі центри, недостатньо показує революційні події в невеликих населених пунктах. Прикрою прогалиною загалом цінної праці С. К. Мельника є ігнорування діяльності інтернаціоналістів, які були особливо активними на півдні України.

М. І. Куліченко докладно висвітлив боротьбу більшовиків Харківщини за встановлення й зміцнення народної влади в 1918—1920 рр.

В 1966 р. проходило поглиблене вивчення окремих тематичних ліній проблеми Великого Жовтня. Особливо велика увага приділяється діяльності Рад. Узагальнивши великий фактичний матеріал, Ю. М. Гамрецький показав роботу Рад робітничих депутатів в період двовладдя 1917 р., розкрив їх структуру, роль у зміцненні союзу робітничого класу й трудового селянства,

¹ Рец. З. П. Лейберова і С. І. Потолова.— «Вопросы истории КПСС», 1967, № 5, стор. 114—117.

² О. Чеботарьова. Передгрозя.— «Прапор», № 11, стор. 10—13.

³ В. М. Федоров. В боях за рідну землю. К.; І. І. Зарецький. Боротьба за владу Рад на Україні. К.

⁴ М. І. Куліченко. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918—1920 гг.). Харьков; І. С. Зеленюк. 1917 рік на Поділлі. Львів; С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на півдні України. К.

а також у створенні народних збройних сил¹. Висвітлено боротьбу більшовицької партії за вплив на маси, перетворення Рад в органи державної влади пролетаріату. Монографія має ряд таблиць, в яких розкривається динаміка діяльності Рад межах України.

«Український історичний журнал» в № 10 вмістив добірку статей «З історії Рад на Україні», в яких висвітлюється діяльність цих органів народної влади на місцях — у Донецько-Криворізькому басейні, Північній Таврії та ін.

Слід зазначити, що в центрі уваги переважної більшості дослідників виступають Ради робітничих депутатів. Перед істориками стоїть почесне завдання — розкрити діяльність солдатських і селянських Рад, а також показати революційну діяльність всіх Рад у комплексі.

Важлива роль в революційних перетвореннях належить жінкам. Ж. П. Тимченко написала оригінальну монографію про боротьбу трудівниць України за владу Рад у 1917—1920 рр. Автор не лише використала великі документальні матеріали більшовицьку пресу, а й провела певне соціальне дослідження зустрічаючись з учасницями боротьби за владу Рад на Україні. У монографії переконливо показано, як Комуністична партія, проводячи велику роботу серед жінок, залучала їх до свідомої класової боротьби. На яскравому фактичному матеріалі розкриваються героїчні подвиги жінок-патріоток у роки громадянської війни — на фронті, у підпіллі, в самовідданій праці в тилу Червоної армії. В книзі показана також участь жінок у відбудові народного господарства. Однак не всі учасниці жіноцтва в монографії висвітлено рівномірно: мало матеріал присвячується селянкам. Бажано, щоб дослідження ролі жінок в соціалістичному будівництві було продовжено в наступні періоди.

У монографії, що спирається на останні досягнення радянської історичної науки, М. І. Супруненко показав історію громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на Україні³. Автор зробив огляд використаних джерел та літератури. В монографії висвітлюються основні етапи та події громадянської війни на Україні на широкому фоні господарського, державного національного та культурного будівництва, міжнародного становища в досліджуваній період. Таким чином, розкривається багатоманітність історичного процесу.

¹ Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період двовладдя). К.

² Ж. П. Тимченко. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.). К.

³ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М.

Позитивною особливістю книги є те, що автор не обминає тих труднощів, які зустрічалися у розвитку молодого Української Радянської держави, а дає їм пояснення, детально показуючи їх подолання. В монографії висвітлюється боротьба трудящих західноукраїнських земель на возз'єднання з Радянською Україною.

Малодосліджене питання партизансько-повстанської боротьби українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918—1920 рр. на великому фактичному матеріалі вивчив П. М. Балковий, який у своїй праці переконливо довів, що ця форма народного опору контрреволюціонерам та іноземним загарбникам є яскравим проявом відданості трудящих Радянській владі, прапоріві комунізму¹.

Є. М. Скляренко дав наукову характеристику робітничому класові України в роки громадянської війни. Автор використав широке коло архівних та опублікованих матеріалів. Виходячи з економічного становища республіки, він показав кількісні та якісні зміни в робітничому класі, його боротьбу в складних умовах воєнного часу за здійснення соціалістичних перетворень. Особлива увага в монографії приділяється мобілізації робітників у Червону Армію, самовідданій боротьбі шахтарів Донбасу проти загрози паливної кризи. Автор звів у таблиці дані про промислові підприємства, кількісний склад робітників у досліджуваний період тощо².

Згадані монографії, присвячені різним сторонам життя республіки в роки громадянської війни, є серйозним вкладом в українську радянську історіографію.

Але картина була б неповною, якби не згадати окремі статті та брошури, які розкривають певні сторінки героїчної боротьби за справу соціалізму. В № 11 «Український історичний журнал» опублікував добірку статей «З історії збройних сил революції», в яких розкрито військову допомогу російського народу трудящим України в боротьбі проти Центральної ради і Каледіна, боротьбу Червоного козацтва проти денікінщини, діяльність Червоної гвардії на Лівобережній Україні. Цей же журнал (№ 3) висвітлював створення першого уряду Радянської України, нові відомості щодо встановлення Радянської влади в Харкові (№ 5), окупацію боярською Румунією Північної Буковини і боротьбу трудящих проти окупаційного режиму (№ 10). В. С. Клобуцький розповів про пропаганду революційних ідей у більшовицьких виданнях бессарабського підпілля 1920—1921 рр.³

¹ П. М. Балковий. Війна без флангів. К.

² Є. М. Скляренко. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.). Нариси. К.

³ Вісник Київського університету, № 7. Серія суспільних наук, стор. 113—118.

Істориків цікавить боротьба воєнно-революційних комітетів за встановлення Радянської влади¹. В. Д. Голіченко присвятив змістовну книжку історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 р.² Вийшли невеликі праці про пресу більшовиків України 1917 р., Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку 1920 р.³

І. Шевченко розповідає про бойовий шлях Червонопрапорного стрілецького полку в роки громадянської війни⁴. Висвітлюється активна діяльність в той час на Україні видатних діячів Комуністичної партії Г. К. Орджонікідзе⁵, Артема⁶ Г. І. Петровського⁷, героїчний шлях борців за Радянську владу на місцях В. А. Желтякова⁸, А. А. Островидова⁹, М. В. Рясного і І. Г. Чапліна¹⁰, М. Тишкова¹¹ та ін.

Надзвичайно цінним джерелом для істориків виступають спогади ветеранів соціалістичної революції¹². У цих публікаціях відображено багато важливих деталей та узагальнень про події, які не згадуються у наявних документах.

У дні Великого Жовтня та громадянської війни на варті завоювань першої соціалістичної революції поряд з громадянами Радянської республіки стояли друзі із зарубіжних країн —

¹ А. Г. Ткачук. Військово-революційні комітети на Південно-Західному та Румунському фронтах (жовтень 1917 р.—лютий 1918 р.).— УІЖ, № 5 стор. 65—81; З. Шереметова. Харківський губернський воєнно-революційний комітет у боротьбі за встановлення Радянської влади.— «Архіви України» № 1, стор. 13—18.

² В. Д. Голіченко. Варті революції. К.

³ М. Ф. Дмитрієнко. Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень 1917 р.—лютий 1918 р.).— УІЖ, № 4, стор. 41—48; Г. І. Вартанов. Жовтневих днів рядки живі. К.; Б. Тищик. Галицька Соціалістична Радянська Республіка в 1920 р.— «Радянське право», № 3 стор. 77—79.

⁴ І. Н. Шевченко. В боях и походах. Харьков.

⁵ Е. Орджонікідзе, В. Гінзбург. Серго на Україні.— «Дніпро», № 10, стор. 106—115.

⁶ В. И. Астахова. Революционная деятельность Артема в 1917—1918 годах. Харьков; Д. Першак. Солдат ленинской гвардии.— «Донбасс», № 5 стор. 81—87.

⁷ Л. Добровольський. Перед бурею. Солдати революції.— «Прапор», № 12, стор. 78—82.

⁸ В. І. Глотов. Комісар бронепоезда. Львів.

⁹ Ю. Терновий. Провідна його зірка.— «Людина і світ», № 11, стор. 17—21.

¹⁰ М. Беркович. Партизанские командиры.— «Донбасс», № 4, стор. 98—99.

¹¹ І. Ветров. Мандат, підписаний Держинським.— «Вітчизна», № 11, стор. 213—216.

¹² А. В. Полупанов. Свобода или смерть. Донецк; И. Т. Савицький. Кризь бурі і грози. К.; Роки комсомольської юності і гарту. (Спогади комсомольців Вінниччини). К.; О. І. Селявкін. Броньовий щит республіки Рад.— УІЖ, № 2, стор. 116—117.

інтернаціоналісти¹. Їх вкладу в спільну перемогу присвячуються окремі праці. Серед них виділяється названа вище брошура, в якій зроблена перша спроба узагальнити участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні.

В 1966 р. українські радянські історики приділяли значну увагу не лише революційній боротьбі на Наддніпрянській Україні, а й на західноукраїнських землях. Залучивши великий фактичний матеріал, Й. Т. Цьох розкрив визначну роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ². Розглядаються також часткові питання революційної боротьби трудящих в певних районах Галичини, Прикарпаття, Закарпаття³. Розповідається про 30-річчя антифашистського конгресу діячів культури у Львові⁴.

Відрадним явищем є те, що опубліковано змістовні біографії видатних революціонерів Західної України, частина яких була протягом певного часу незаслужено забута, а про частину — зовсім не було ніяких публікацій. Тепер маємо життєписи таких діячів, як І. П. Локота⁵, С. В. Букатчук⁶, П. Терек⁷.

Значний інтерес становлять матеріали про Луцький судовий процес над комуністами Західної України в 1934 р. (з публікацією їх останніх слів)⁸, про розстріл демонстрації безробітних у м. Стрий 1926 р. (УІЖ, № 3), антифашистські виступи трудящих Львова в 1936 р. (УІЖ, № 4).

Значно слабше, ніж попередні періоди, висвітлюються питання соціалістичного будівництва на Україні до Великої Вітчизняної війни. Автори присвячують дослідження переважно окремим різноманітним питанням, зокрема аграрним відносинам в перші роки Радянської влади⁹, організаційній, ідеологічній

¹ П. М. Калениченко, І. М. Кулінич, П. С. Сохань. Під єдиним прапором. К.; А. Гуляк. Інтергвардія.— «Всесвіт», № 7, стор. 3—5; В. Петров. Олеко Дундич.— «Дніпро», № 2, стор. 91—96.

² Й. Т. Цьох. Комуністична преса Західної України. Львів.

³ У боротьбі за маси. Діяльність КПЗУ на Прикарпатті. К.; Г. С. Сизоненко. «Сельроб» — масова революційна організація Західної України.— УІЖ, № 10, стор. 138—141; Ю. Качій. Зв'язки населення Закарпаття з російськими військами в роки першої світової війни.— «Архіви України», № 6, стор. 41—47; Ю. Ю. Сливка. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938—1939 рр. Львів; Б. Й. Тищик. Комуністична партія Східної Галичини — організатор і керівник соціалістичного будівництва в Галицькій СРР у 1920 році.— Вісник Львівського університету. Серія юридична, стор. 10—17.

⁴ В. А. Савинець. Історичний форум на захист миру.— УІЖ, № 5, стор. 129—130; В. Дудикевич. Трибуна народної боротьби.— «Жовтень», № 5, стор. 126—128.

⁵ М. В. Климпотюк. Гірський сокіл. Ужгород.

⁶ В. Ю. Твердохліб. Борець за народне щастя.— УІЖ, № 5, стор. 131—133.

⁷ М. Є. Ротман. Полум'я не гасне. Ужгород.

⁸ Г. Сизоненко. Полум'яні борці за комунізм.— «Жовтень», № 9, стор. 93—99.

⁹ Ф. В. Головач. Земельна політика Радянської влади на Україні в 1917—1921 рр.— Вісник Київського університету, № 7, стор. 146—151; В. Т. Іса

роботі КП(б)У, боротьбі за вищі виробничі показники, проти опортуністів та ін.¹

Використавши велику кількість джерел та літератури, І. Н. Михайловський розглянув боротьбу комсомолу України за побудову соціалізму². Ця монографія — перший крок поглибленого дослідження славних справ комсомольців та поза-спілкової молоді Української РСР. Вийшла і популярна брошура з історії комсомолу³.

Діяльність профспілок України в 1926—1937 рр. знайшла відображення в книзі М. І. Горлача, який залучив значний фактичний матеріал⁴.

Зовсім слабо дослідженому періоду передня Великої Вітчизняної війни присвятила свою працю С. М. Сирцова, яка розглядає трудові звершення українського робітничого класу в роки третьої п'ятирічки⁵, розвиток соціалістичного змагання, технічної творчості робітників. Підкреслюється роль робітничого класу в громадсько-політичному житті, справі єднання міста й села, розвитку інтернаціональних зв'язків УРСР з трудящими зарубіжних країн. Автор показує труднощі й недоліки, які були в промисловості республіки напередодні війни. Книга в основному написана на матеріалі великих промислових центрів та провідних галузей промисловості.

Історики України досить багато уваги приділяють різним сторонам історії Великої Вітчизняної війни, розкриваючи героїзм радянських людей в захисті батьківщини від фашистських загарбників. Досить ґрунтовно висвітлюються героїчні бої захисників Вітчизни, створення оборонних рубежів на Україні в перший період війни⁶. Автори використали нові архівні мате-

ков а. Організація комітетів бідноти на Україні та зміцнення Радянської влади (листопад 1918 — серпень 1919 рр.).— Там же, стор. 130.

¹ В. А. Носков. Участь первинних парторганізацій Донбасу у вирішенні виробничих питань (1921—1925 рр.).— УІЖ, № 2, стор. 45—52; І. І. Коломійченко. Організаційне зміцнення КП(б)У в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929).— УІЖ, № 1, стор. 3—13; його ж. Деякі питання ідеологічної роботи КП(б)У в 1926—1929 рр.— УІЖ, № 10, стор. 47—55; П. Ф. Гринюк. Партійне керівництво пресою та робітльорівським рухом на Україні в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1928 рр.).— УІЖ, № 1, стор. 70—75; В. Д. Уваров. Боротьба КП(б)У проти правого ухилу напередодні масової колективізації сільського господарства (1928—1929 рр.).— УІЖ, № 9, стор. 93—99.

² І. Н. Михайловський. Комсомол України в боротьбі за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.). Львов.

³ В. І. Лапій. Покоління ровесників. К.

⁴ М. Горлач. Вірна опора партії комуністів. К.

⁵ С. М. Сирцова. За покликом великої мети. К.

⁶ І. Г. Якубовський. Героїчні бої Радянської Армії на території України в червні — жовтні 1941 р.— УІЖ, № 6, стор. 3—15; С. М. Кириченко. Участь партійних організацій України в створенні оборонних рубежів у перший період Великої Вітчизняної війни.— Там же, стор. 64—71; Є. І. Цимбал. Про Чорноморський транспортний флот на початку Великої Вітчизняної війни.— Там же, стор. 86—91; П. М. Костриба. Роль партійних організацій

ріали, змалювали правдиву картину складних випробовувань радянських людей.

Особливу увагу дослідників привертає партизанська боротьба та діяльність підпілля. На основі узагальнення великого документального і мемуарного матеріалу та літератури М. В. Старожилов висвітлює історію створення партизанського з'єднання С. А. Ковпака, характеризує склад цього з'єднання, пише нові сторінки героїзму радянських людей у самовідданій борні в тилу ворога¹. У спогадах колишнього начальника Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкача (літературний запис П. Ф. Автомонова) розкривається активна діяльність партизанів України в 1941—1943 рр.² Автор назвав багато сміливих бійців у тилу ворога, яскраво описав їх багаточисленні подвиги. Перед читачем постає і образ автора, одного із здібних організаторів партизанського руху в країні.

Історики та публіцисти пишуть про партизанів та підпільників у різних місцях України³ — про секретаря Дніпропетровського підпільного обкому партії М. І. Сташкова⁴, непохитних підпільників під Керчу⁵ та партизанів Ровенщини⁶, Вінниччини⁷ та ін.

Досить докладно висвітлюються діяльність Одеського підпілля⁸, подвиги радянської розвідниці Л. С. Мартищенко в угорському місті Секешфехервар, здійснені з допомогою лікаря угорця К. Хорнянського (за мотивами цих історичних фактів було поставлено відомий фільм «Альба Регія»⁹).

Історики висвітлюють подвиги радянської молоді у війні¹⁰, змальовують бойові діла радянських людей на фронті, у ворожому тилу, в інших країнах Європи¹¹. Знаходить відображення

в мобілізації сил українського народу для відсічі ворогу в перший період Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, № 2, стор. 63—72.

¹ М. В. Старожилов. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака. Львів.

² Т. Строкач. Наш позивний — свобода. К.

³ А. Стась. Ми ще проб'ємось.— «Вітчизна», № 5, стор. 141—147.

⁴ И. Е. Ветров. Подвиг остається жить. К.

⁵ В катакомбах Аджимушка. Симферополь; Л. М. Лохманов. Еще одна страница. Симферополь.

⁶ Л. С. Степанов. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941—1944 рр.). Львів.

⁷ Л. Г. Будьонна. Вчителі і учні Вінниччини в боротьбі проти фашистських окупантів.— «Радянська школа», № 5, стор. 9—15.

⁸ В. Єгоров, М. Зотов, О. Рогожин. Фронт у кожному серці. К.; М. І. Зотов. Наперекір смерті. Одеса.

⁹ М. Голованевський, В. Ягупов. Говорит Альба-Регія. Симферополь; їх же. Серця б'ються поруч.— «Дніпро», № 5, стор. 98—101.

¹⁰ О. О. Палажченко. З вогнем Прометея в серці. К.

¹¹ А. П. Ботвин. Город-герой Киев.— «Радуга», № 7, стор. 110—112; В. Бондарев. Розвідниця Тамара.— «Прапор», № 5, стор. 134—143; В. В. Шутов. Разведчик Колодин. Донець; Ж. Макаренко. Партизан Тарас Шевченко.— «Прапор», № 5, стор. 56—60; І. Овруцька. Слава не вмирає.— «Вітчизна», № 8, стор. 214—215; Г. Монастирченко. Почесний громадянин чеського села.— «Прапор», № 9, стор. 54—57.

і допомога прогресивної громадськості зарубіжних країн радянським людям у їх боротьбі проти фашистських загарбників¹. Викриваються злочини фашистських убивць², співробітництво українських націонал-уонівців із загарбниками³.

Цінний матеріал містять спогади про Велику Вітчизняну війну. В умовах воєнного часу про багато подій зовсім не збереглося або залишилося обмаль документів. Тому особливо принагідною є інформація безпосередніх свідків історичних подій. У 1966 р. опубліковано багато спогадів колишніх в'язнів фашистських концентраційних таборів, які вели важку, але славу боротьбу проти загарбників⁴. Крім згаданих вище, надруковано й інші мемуари партизанів⁵. Значний інтерес становлять публікації про окремі епізоди боїв на фронті, зокрема про битву під Москвою в 1941 р., про останній день війни з Японією в 1945 р.⁶

Історія Великої Вітчизняної війни — велика наукова проблема, яка потребує дальшого всебічного дослідження. Особливої уваги заслуговує питання діяльності тилу, його взаємодії з армією. На цю тематику вийшли лише поодинокі праці, зокрема в 1966 р. — про вклад учених у воєнну промисловість⁷.

Успішно продовжувалося вивчення післявоєнного періоду історії Української РСР і взагалі вітчизняної історії. Особливо привертала увагу дослідників відбудова народного господарства.

М. Ф. Хорошайлов присвятив ряд праць відбудові Донбасу⁸. Автор на великому фактичному матеріалі показав трудовий героїзм працівників вугільного краю, переборення ними значних труднощів. У монографії М. М. Матвійчука розкрито організаторську роботу партійних організацій в промисловості, трудовий героїзм робітничого класу України в 1952—1958 рр.⁹

Історики України виступили також з рядом статей про такі нові явища, як поширення громадських начал, розгортання ру-

¹ Л. Суярко. Мати з села Склябіня.— «Хлібороб України», № 4, стор. 39—40; М. Бурмака. Від Бузулука до златої Праги.— «Ранок», № 5, стор. 18—19.

² Л. Волжан. Вовчий оскал.— «Прапор», № 5, стор. 62—66.

³ Б. Василевич. Документи викривають.— «Жовтень», № 7, стор. 41—44.

⁴ В. Р. Бунелик. Солдати «малої війни». Львів; В. Бойко. Танго смерті.— «Ранок», № 2, стор. 10—11.

⁵ М. М. Глазок. Лесные солдаты. Харьков.

⁶ К. В. Свиридов. У боях під Москвою.— УІЖ, № 12, стор. 115—119; І. Артеменко. Останній день.— «Прапор», № 10, стор. 10—28.

⁷ М. М. Матійко. Вклад учених Радянської України у воєнну промисловість в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945).— УІЖ, № 5, стор. 59—63.

⁸ М. Ф. Хорошайлов. На відбудові. Донецьк; його ж. Из руин. Начало восстановления металлургии Донбасса.— «Донбасс», № 1, стор. 109—115; його ж. В освобожденном Донбассе.— «Донбасс», № 4, стор. 100—107.

⁹ М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.). К.

ху за комуністичну працю тощо. Їх увагу привертає також проблема зв'язків робітників з іншими трудящими республіки. П. Г. Снітко дослідив діяльність Комуністичної партії України по зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства України в період відбудови народного господарства 1946—1950 рр.¹ Автор показав активну роль робітничого класу в механізації, електрифікації сільського господарства, концентруючи увагу на економічних зв'язках між містом і селом. Однак часом автор захоплюється викладом матеріалу з історії робітничого класу, селянства (окремо), не прослідковуючи зв'язку між ними.

У 1966 р. вийшла перша монографія про колгоспне селянство Української РСР 1951—1958 рр.² Певною мірою продовженням цього дослідження (правда, вужчої теми) є ґрунтовна праця В. В. Горак про організацію партією пропаганди і впровадження передового досвіду в сільському господарстві Української РСР 1956—1966 рр.³ Ці дві монографії поклали початок поглибленому вивченню складної тематики з історії селянства післявоєнних років⁴.

Ґрунтовно досліджувались і питання культурного будівництва за роки Радянської влади, зокрема в післявоєнний період. В своїй великій праці з історії народної освіти Радянської України М. С. Гриценко показав зростання мережі шкіл, числа учнів, учителів, зміцнення матеріально-технічної бази учбових закладів, хід навчально-виховної роботи⁵. На великому фактичному матеріалі К. Ф. Присяжнюк висвітлив розвиток народної освіти в Українській РСР в період її перебудови і наближення до життя (з кінця 1958 р.)⁶. Автор показує, як здійснювалось в республіці загальне восьмирічне навчання, розширювалась мережа середньої освіти, проводилась політехнізація навчального процесу. К. Ф. Присяжнюк не обходить труднощів перебудови. На відміну від авторів монографій, що вийшли раніше, він не вихваляє виробничого навчання, а називаючи його недоліки, кваліфікує його як своєрідний пошук підготовки випускників середньої школи до трудової діяльності. Досвід за-

¹ П. Г. Снітко. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946—1950 гг.).

² Є. П. Талан. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951—1958). К.

³ В. В. Горак. Досвід мас — на службу комунізму. Організаторська робота партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС. К.

⁴ Коротка характеристика цих праць у зб. «Історіографічні дослідження в Українській РСР», вип. І. К., 1968, стор. 43—44.

⁵ М. С. Гриценко. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965). К.

⁶ К. Ф. Присяжнюк. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні. К.

провадження виробничого навчання допоміг радянській школі підійти до раціональних меж трудового виховання.

Певну увагу післявоєнному періоду приділяв «Український історичний журнал». Висвітлювались актуальні питання форм і методів масово-політичної роботи Комуністичної партії України серед трудящих 1963—1965 рр., діяльності партії по впровадженню принципів матеріальної заінтересованості колгоспників 1956—1961 рр., роботи партійних організацій з кадрами місцевих Рад у республіці 1949—1962 рр., розвитку колгоспної демократії після XX з'їзду КПРС, трудової ініціативи робітників машинобудування 1959—1965 рр., участі комсомолу України у боротьбі за виявлення та використання резервів виробництва 1963—1964 рр.¹

Дуже важливим є те, що науковці почали цікавитись питаннями демографії післявоєнного періоду². Успішно досліджуються питання розвитку науки. Особливого схвалення заслуговує книга Г. М. Доброва «Наука о науке», написана як вступ до загального наукознавства. Автор показує, як змінюються темпи розвитку науки, число і кваліфікація учених. Досліджуються продуктивність праці вчених, перспективи використання математичних методів, ідей та засобів для з'ясування шляхів розвитку науки³. Ці питання мають безпосереднє відношення до історичної науки.

Великий матеріал з історії післявоєнного періоду, особливо з історії Комуністичної партії України, містять збірники «Наукові праці з історії КПРС», що видаються Київським університетом. Протягом 1966 р. вийшло сім таких випусків (6—12). Автори опублікованих в них статей пишуть про партійне керівництво відбудовою і розвитком сільського господарства 1943—1958 рр., розвитком нових форм соціалістичного змагання в роки семирічки, про організаторську і масово-політичну роботу партійних організацій України у той самий період, піднесення культури трудящих, боротьбу парторганізацій за технічний про-

¹ А. М. Гаєвський. Збагачення форм і методів масово-політичної роботи КП України серед трудящих (1963—1965 рр.).— УІЖ, № 3, стор. 15—28; В. В. Діденко. Діяльність КП України по впровадженню принципів матеріальної заінтересованості колгоспників.— УІЖ, № 11, стор. 53—58; В. Д. Д о б р о т в о р. Зміцнення матеріально-технічної бази культурного будівництва на селі між XXII і XXIII з'їздами КПРС.— УІЖ, № 9, стор. 82—92; В. П. С т о л я р е н к о, В. П. Ш к в а р е ц ь. Про розвиток колгоспної демократії після XX з'їзду КПРС.— УІЖ, № 8, стор. 89—97; С. М. К л а п ч у к. Діяльність партійних організацій по розвитку трудової ініціативи робітників машинобудування України.— УІЖ, № 7, стор. 107—115; Ю. І. Т е р е щ е н к о. Участь комсомолу України у боротьбі за виявлення та використання резервів виробництва (1963—1964 рр.).— УІЖ, № 9, стор. 100—103.

² В. І. Т о в к у н. Особливості міграції населення Української РСР у 1959—1963 рр.— УІЖ, № 4, стор. 49—56; Л. В. Ч у й к о. Про шлюбну структуру населення Української РСР в 1959 р.— УІЖ, № 8, стор. 111—113.

³ Г. М. Д о б р о в. Наука о науке. К.

грес промисловості в роки семирічки, ідеологічну роботу партійних організацій республіки і т. д. Отже, переважна більшість матеріалів присвячується семирічці. Окремий випуск (7) розповідає про діяльність братерських комуністичних і робітничих партій — Компартії Австрії, ПОРП, СЄПН, Болгарської комуністичної партії, Компартії Чехословаччини, про Комуністичний Інтернаціонал та ін. Загалом в семи випусках опубліковано 99 статей, з яких 73 присвячуються післявоєнній історії українського народу та Комуністичній партії України.

Актуальні питання вітчизняної історії висвітлюються в двох випусках, виданих Харківським університетом¹.

Значний інтерес становлять нариси про діяльність молоді, комсомольців республіки в післявоєнний період², а також нова література про західні області Української РСР³. Слід зазначити, що почали публікуватись розповіді про окремі епізоди гострої класової боротьби в цьому краї у перші післявоєнні роки⁴.

Непорушна дружба народів СРСР є надійною запорукою процвітання Батьківщини і кожного народу, в тому числі й українського. Цьому важливому питанню присвячується ряд праць, переважно науково-популярних⁵. Особливо змістовною є брошура Н. І. Ткач про дружбу за роки Радянської влади двох районів: Генічеського Херсонської області Української РСР і Махарадзевського — Грузинської РСР⁶. Автор досить широко використала різноманітні кола джерел та літератури — архівні матеріали, пресу, малюнку та публіцистичну літературу. Це перша праця з даної тематики, що ґрунтується на такій солідній джерельно-літературній базі.

В 1966 р. виходили книжки з історії підприємств республіки⁷.

¹ Питання історії народів СРСР. Харків, вип. 2, 3.

² І. Ніколаєнко. Сучасники епох майбутнього. К.; В. С. Гусаківський, Є. І. Письменний. Пісня розуму і рук. К.; Л. М. Маньківський, А. Г. Михайленко. Молодь залишається в колгоспах. К.; Я. М. Пальчик. Орбіта пошуку. К.; О. Штепа. Так велить серце. К., та ін.

³ Ю. В. Ільницький. На оновленій землі (Закарпаття).— «Народна творчість та етнографія», № 7, стор. 3—12; С. Кульчицький. Піднесення добробуту трудящих Радянської Буковини.— «Економіка Радянської України», № 12, стор. 12—16; Вукович. Стартодом артерій соціалізму.— «Жовтень», № 11, стор. 74—86; В. Белоусов. Єднання. Ужгород.

⁴ Л. Верета. Сповідь. К.; Ф. Братишан. Таємниця чорної папки. К.; А. Збруч. Остання помилка «Буй-Тура».— «Жовтень», № 1, стор. 94—110, та ін.

⁵ Б. М. Бабій, А. П. Таранов. Україна в сузір'ї братніх республік. К.; В. Ф. Панібудьласка, Ю. П. Яковенко. У дусі братерства і дружби народів. К.; В. Панібудьласка. Розквіт УРСР — торжество ленінської національної політики.— «Комуніст України», № 6, стор. 59—68, та ін.

⁶ Н. І. Ткач. У праці зміцнюється дружба. К.

⁷ Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот», ч. 1. Харьков; Д. Н. Грушевский. Имени Ильича. Из истории ордена Ленина Ждановского завода им. Ильича. Донецк, та ін.

Великий загін українських радянських істориків працює над питаннями всесвітньої історії, особливо над питаннями зв'язків України із зарубіжними країнами. Автори висвітлюють окремі прояви впливу Великого Жовтня на зарубіжні країни¹, різноманітні питання класової боротьби та комуністичного і робітничого руху, інтернаціональних зв'язків трудящих Радянської України з трудівниками зарубіжних країн між двома світовими війнами, братерської солідарності радянських людей з іспанським народом в його національно-революційній війні проти фашизму².

Значна увага приділяється істориками України подіям другої світової війни. Оригінальною є постановка питання у статті В. І. Клокова, який розглядає вплив збройної боротьби проти фашизму на полівіття суспільної свідомості³. У № 12 «Український історичний журнал» вмістив спеціальну добірку статей «З історії руху опору народів Європи». Досліджується також діяльність комітету «Вільна Німеччина»⁴.

Та найбільше висвітлюються питання всесвітньої історії післявоєнного періоду. В науково-популярній літературі розкривається міжнародне значення XXII з'їзду КПРС⁵, викривається агресивна політика американського імперіалізму, зокрема проти волелюбного в'єтнамського народу, висвітлюються питання комуністичного руху, національно-визвольної боротьби в

¹ Ю. І. Патлажан. Великий Жовтень і національно-визвольний рух. К.; С. М. Пархомчук. Революційні виступи трудящих Румунії на захист завоювань Жовтня (кінець 1917 р.—початок 1918 р.).—УІЖ, № 12, стор. 22—30.

² О. Ф. Осетров. Братерські зв'язки робітників Радянської України та Англії (1924—1927 рр.).—УІЖ, № 8, стор. 13—23; І. М. Шумейко. VI конгрес Комуністичного Інтернаціоналу молоді та питання єдиного фронту в молодіжному русі.—УІЖ, № 1, стор. 14—25; Ш. Файзієв. Відгуки на Україні на вересневе антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії.—УІЖ, № 2, стор. 53—60; В. В. Пустогаров. Співробітництво комуністів і соціал-демократів у Австрії напередодні VII конгресу Комінтерну.—УІЖ, № 11, стор. 59—65; А. Джуманов. Радянсько-французькі культурні та наукові зв'язки в 1928—1936 рр.—УІЖ, № 7, стор. 90—97; В. У. Павелко. З історії культурних зв'язків Радянської України і Чехословаччини (1917—1939 рр.).—Там же, стор. 73—82; С. М. Сирцова. Пролетарська солідарність робітничого класу Української РСР з трудящими республіканської Іспанії (1936—1939 рр.).—Там же, стор. 83—89; Л. М. Мінаєва, М. Р. Миць. Воляни в спільній боротьбі проти фашизму в Іспанії.—УІЖ, № 7, стор. 115—118; О. І. Родімцев. Волонтери свободи. К.; В. Дмитрієвський. Славное кимовое племя. (Про А. Куреллу).—«Радуга», № 11, стор. 139—152, та ін.

³ В. І. Клоков. Друга світова війна і полівіття суспільної свідомості.—УІЖ, № 6, стор. 16—26.

⁴ М. Г. Погребний. Національний комітет «Вільна Німеччина» та його пропагандистська діяльність.—УІЖ, № 5, стор. 45—55.

⁵ В. Білецький, А. Котляренко, В. Меньшов. Подія світового значення. К.

світі¹. Українські історики відзначили 1000-річчя Польської держави².

В 1966 р. ряд українських істориків виступили з ґрунтовними монографіями. Відомий дослідник післявоєнної історії Чехословаччини І. С. Дзюбко випустив друге доповнене та перероблене видання монографії про розв'язання національного питання в Чехословаччині³. На великому фактичному матеріалі він показав, як на основах соціалістичного інтернаціоналізму в країні здійснюється братнє співжиття чехів та словаків, а також інших національностей.

Переконливим підсумком багаторічних досліджень є праця Г. М. Попова про боротьбу Болгарської компартії за здійснення культурної революції⁴. Автор використав болгарські та радянські архівні й опубліковані документи, величезну літературу і показав, як в умовах соціалістичного ладу швидкими темпами зростають культурні надбання народу, як в Болгарії ліквідувалась неписьменність та малописьменність, розвивалась народна освіта, вища школа. Переконливо показано розквіт науки, поширення здобутків літератури та мистецтва серед широких народних мас, роботу культурно-масових установ.

Українські історики висвітлюють питання післявоєнної політики Туреччини, зростання мілітаризації у ФРН⁵. Солідну працю про імміграцію та робітничий клас США опублікував А. М. Шлепаков⁶. На основі великого фактичного матеріалу, взятого з архівів СРСР і США, преси, документально-статистичних видань, численної літератури автор дав переконливу картину про робітничу імміграцію США з початку ХХ ст. до наших

¹ В. М. Ковальов, П. С. Кувшинов. Світовий жандарм. К.; Г. Коротаєвський. Венесуела, не о'кей!—«Всесвіт», № 4, стор. 60—62; А. Д. Шенін. Национально-освободительное движение. К.; його ж. В'єтнамський народ переможе! К.; В. Й. Гургалъ. Нескорене серце В'єтнаму. К.; В. Гейліг. Люди з Хонг Таї.—«Всесвіт», № 5, стор. 10—13; М. Ф. Шуміхін. Міжнародний комуністичний рух і революційна демократія. К.; Г. М. Кисляк. Международное революционное движение рабочего класса. К.; В. Лівень. Компартия США у боротьбі за мир, проти реакції.—«Комуніст України», № 8, стор. 42—50.

² П. М. Калениченко. Найяскравіша сторінка в тисячорічній історії Польщі.—УІЖ, № 9, стор. 3—11; І. Кундуба. Соціалістична Польща—вінець 1000-літньої боротьби польського народу.—«Комуніст України», № 10, стор. 44—51.

³ І. С. Дзюбко. Розв'язання національного питання в Чехословаччині—закономірність будівництва соціалізму. К.

⁴ Г. Н. Попов. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948). Харьков.

⁵ О. І. Ганусець. Сусідам треба дружити. К.; І. Ф. Черніков. З історії політики США щодо Туреччини (1950—1960 рр.).—УІЖ, № 1, стор. 62—69; В. Н. Гулевич. Зростання воєнно-економічного потенціалу та мілітаризація ФРН.—УІЖ, № 2, стор. 13—21.

⁶ А. Н. Шлепаков. Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма. М.

днів. Він показав різні сторони багатопланової проблеми — політичну, економічну, правову. Правда, лише побіжно розкривається вклад іммігрантів у творення американської культури. Вихід у світ праці А. М. Шлепакова важливий тим, що в українській радянській історіографії в переважній більшості випадків досліджуються питання новітньої історії зарубіжних країн (що, безумовно, є дуже потрібним), але виходять лише поодинокі праці з більш ранніх періодів загальної історії¹.

Українській радянській історіографії, що швидко і впевнено розвивається, протистоїть писанина українських буржуазних націоналістів, які знахабніло плямують радянський лад на Україні, виступаючи проти закономірного прогресивного розвитку історії, намагаючись повернути її колесо назад. Історики Радянської України відповідають на націоналістичні перекинуті науково обґрунтованою критикою і цим служать дальшому поступу науки².

Почалося докладне дослідження і буржуазної історіографії взагалі. Особливо успішно вивчав сучасну американську буржуазну історичну літературу, стосовно німецької проблеми, С. Й. Аппатов³. Автор розглядає позиції різних шкіл та напрямів в американській історичній науці, висвітлює боротьбу в правлячих колах США навколо радянсько-американських відносин, питань миру і безпеки в Європі.

Значним досягненням у розробці істориками республіки загальної історії був вихід у світ підручника для історичних факультетів університету «Історія південних і західних слов'ян». В ньому висвітлюються актуальні проблеми соціально-економічного і політичного розвитку народів Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії з найдавніших часів до 1964—1965 рр. Показуючи загальні закономірності історичного процесу, автори підручника не дублюють матеріал інших курсів. Однак можна шкодувати, що книга не має вступу, в якому чітко визначались би предмет і основні проблеми курсу, а також розділів з історії культурного розвитку. Розділи про соціалістичне будівництво переобтяжені статистичним матеріалом⁴.

¹ Й. Мітев. Діяльність російських дипломатів в Болгарії (1876 р.).— УІЖ, № 10, стор. 117—120. Ряд матеріалів з нової історії, опублікований в збірнику «Питання нової та новітньої історії», вип. 3. К.

² В. Сарбей. Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори української радянської історіографії.— «Комуніст України», № 8, стор. 32—41; Б. Сергієнко, І. Климчук. Під чорним прапором антикомунізму.— «Комуніст України», № 2, стор. 36—45; Л. Нагорна. З приводу деяких сучасних фальсифікацій національної програми більшовизму.— «Комуніст України», № 9, стор. 26—34.

³ С. Й. Аппатов. Американская буржуазная историография германской проблемы. М.; його ж. По чужих сторінках. Критичний огляд американської буржуазної історіографії походження «холодної війни» США проти СРСР. К.

⁴ Рец. В. В. Сухарева і Г. Й. Чернявського.— УІЖ, 1967, № 2.

1966 р. відзначався посиленням інтересу українських радянських істориків до теоретичних питань науки. У брошурі «Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність» К. К. Дубина, продовжуючи свої попередні багаторічні студії, розкриває об'єктивні і суб'єктивні передумови соціалістичної революції, характеризуючи ленінську теорію соціалістичної революції, показав, як вона здійснювалась і здійснюється на практиці. Автор дійшов до закономірного висновку про те, що ленінська теорія соціалістичної революції «служить могутньою зброєю революційного перетворення світу на комуністичних засадах, яке успішно здійснюється в країнах соціалістичного табору і до якого невідворотно рухається все людство» (стор. 46).

Підкреслюючи велике значення вивчення всього історичного процесу для виконання сучасних завдань людства, К. К. Дубина особливо докладно спинився на слабо досліджених питаннях вивчення поточного досвіду, зокрема ходу комуністичного будівництва в нашій країні, значенні проведення істориками прикладних соціальних досліджень¹.

Значну увагу теоретичним питанням суспільно-політичного життя, комуністичного виховання трудящих в радянській період приділяє А. Д. Скаба. У праці «Партія і народ»² дослідник переконливо показав керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в житті та діяльності радянського народу. Глибоке знання настроїв людей, їх дум, запитів, узагальнення досвіду мас — все це неодмінні передумови наукової політики, невичерпне джерело сили й авторитету Комуністичної партії. Щоб прискорити рух уперед в комуністичному будівництві, треба ще ширше розвивати ініціативу мас. Чим вищою буде свідомість радянських людей, тим успішніше здійснюватимуться накреслення партії. Необхідно дедалі поліпшувати форми і методи ідеологічного впливу на найширші маси.

О. С. Компан розглядає важливе теоретичне питання про необхідність вивчення історичних подій і суспільних явищ минулого в їх взаємозв'язку³. Автор справедливо наголошує на точності історичних знань, добутих у науковій роботі. Книга О. С. Компан вигідно відрізняється від багатьох праць на теоретичні теми легкою образною мовою, вмілим використанням кращих надбань художньої творчості.

Важливою подією в науковому житті республіки було запровадження на сторінках «Українського історичного журналу» спеціального відділу «Методологія та методика історичних досліджень». За 1966 р. в ньому були вміщені матеріали про

¹ К. Дубина. Історична наука і сучасність — «Комуніст України», № 10, стор. 22—33.

² А. Скаба. Партія і народ.— «Коммунист», № 5, стор. 16—26.

³ О. С. Компан. Єдність світового історичного процесу. К.

порівняльно-історичний метод (№ 1), матеріалістичну діалектику і спеціальні методи історичного дослідження (№ 11), методику вивчення робітничого і селянського руху (№ 5, 7), історію науки і сучасність (№ 8), шляхи вдосконалення організації наукової праці (№ 1), географічне середовище та історичне джерело (№ 7), застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях (№ 10).

Пожвавленню творчої, теоретичної думки істориків сприяли обговорення актуальних питань науки на сторінках «Українського історичного журналу», який вмщував відповідні матеріали під новою рубрикою «Повертаючись до надрукованого». Насамперед слід відзначити плідне обговорення порушеного в 1965 р. В. К. Яцунським питання про створення історичного атласу України (№ 5). У 1965 р. з цього питання висловилося 10 чоловік, в 1966 р.— 4. Всі одностайно підтримували висунуту ідею, дали свої пропозиції. Внаслідок обговорення, в № 4 «Українського історичного журналу» опубліковано проект структури та орієнтовний план карт історичного атласу України.

У 1966 р. автори журналу обговорили також питання про світогляд і метод в історичних дослідженнях (№ 6), характер національно-визвольних воєн за доби феодалізму (№ 2), розвиток соціалістичних націй (№ 6), історичні та конкретно-соціологічні дослідження (№ 7), актуальні питання нумізматики (№ 2) тощо.

Українські історики виступили і в загальносоюзних дискусіях: В. Г. Сарбей — про ленінський етап в історичній науці («Вопросы истории», № 9, стор. 15—26), А. В. Санцевич — про поняття нації («Вопросы истории», № 12, стор. 115—116).

Вийшли праці з різних питань історіографії. Серед них особливо слід відзначити навчально-методичний посібник В. Н. Котова¹, який висвітлює розвиток знань про історію нашої Вітчизни, процес вивчення вітчизняного минулого в період боротьби за побудову соціалістичного суспільства. Шкода лише, що автор довів свій розгляд до 1934 р. Дальший період заслуговує старанного дослідження.

В «Українському історичному журналі» побачили світ цікаві огляди джерел — журналу «Советское славяноведение» (№ 2), дореволюційного більшовицького журналу «Прикубанские степи», що видавався у Донбасі в 1915—1917 рр. (№ 11), та ряду джерел з історії Африки (№ 11).

У журналі розглядалися також окремі часткові питання історіографії, зокрема висвітлення радянськими істориками класової боротьби на Україні за доби феодалізму (№ 12), народниками — соціально-економічних відносин на Україні другої по-

¹ В. Н. Кот о в. Историография истории СССР (1917—1934 гг.). Лекции для студентов. К.

ловини XVII—XVIII ст. (№ 8). Порушувались питання радянської історіографії другої половини 30-х років — 1956 р. (№ 5), визволення України від фашистських загарбників (№ 1).

Ряд історіографічних та джерелознавчих оглядів був опублікований в журналі «Архіви України», а також в інших журналах та вузівських виданнях. У «Віснику Київського університету» (№ 7. Серія суспільних наук) проаналізовано радянську історичну літературу про визвольну боротьбу на Правобережній Україні проти шляхетської Польщі у XVIII ст. І. О. Гуржій підбив підсумки вивченню в республіці історичних поглядів І. Я. Франка¹. М. К. Коваль коротко показав відображення історії Радянської України у друкованих виданнях братніх республік СРСР².

У 1966 р. відзначались ювілеї ряду українських радянських істориків. Грунтовно висвітлено життєвий і творчий шлях видатного вченого, ветерана історичної науки на Україні академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича³. Ці матеріали підвели підсумок його творчому шляху, оскільки на початку наступного року з сумом довідались про смерть науковця. І. П. Крип'якевич не тільки залишив різноманітний і цінний доробок, а й сприяв підготовці багатьох здібних істориків західних областей України, активному розвитку допоміжних дисциплін.

Вийшов у світ покажчик, присвячений А. П. Ковалівському⁴. В «Українському історичному журналі» опубліковано замітки про життя та наукову творчість ряду істориків: А. Г. Готалова-Готліба (№ 1), К. Е. Гриневича (№ 9), К. К. Дубину (№ 10), В. А. Жебокрицького (№ 4), В. С. Іконнікова (№ 12), І. С. Свенціцького (№ 4), А. Т. Чеканюка (№ 10). Цінним доповненням коротких матеріалів про К. К. Дубину, К. Е. Гриневича, В. А. Жебокрицького є вміщення бібліографії їх праць. На жаль, інші довідки позбавлені й цього. Взагалі, на наш погляд, не лише до ювілеїв слід публікувати статті про творчий шлях істориків, які мають певні досягнення.

Ф. П. Шевченко вперше через багато років мовчання українських радянських істориків звернувся до такої постаті як М. С. Грушевський⁵. Використавши архівний матеріал, автор

¹ І. Гуржій. Іван Франко як історик.— «Комуніст України», № 8, стор. 61—70.

² М. К. Коваль. Слово братів.— Радянська Україна в історіографії союзних республік. К.

³ М. К. Івасюта. Іван Петрович Крип'якевич.— УІЖ, № 6, стор. 127—133; В. Огоновський. Орач історичних перелогів.— «Жовтень», № 6, стор. 118—119; Я. Ісаєвич. Архівознавство і джерелознавство в працях І. П. Крип'якевича.— «Архіви України», № 3, стор. 20—26. Випущено бібліографічний покажчик «Іван Петрович Крип'якевич». Львів.

⁴ Заслужений діяч науки УРСР, професор, доктор історичних наук Андрій Петрович Ковалівський. Бібліографія. Харків.

⁵ Ф. П. Шевченко. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну.— УІЖ, № 11, стор. 13—30.

показав, чому цей історик, який в свій час був одним з ватажків українського буржуазного націоналізму, у 1924 р. повернувся на Радянську Україну.

У 1966 р. побачив світ ряд ґрунтовних документальних публікацій, які присвячуються впливові Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні¹, промисловості і робітничому класу України². У журналах з'явилися цікаві публікації про визвольну боротьбу українського народу, революційний рух, насамперед події Великого Жовтня, пролетарську солідарність трудящих тощо³.

Важливою подією в житті громадськості республіки був проведений у грудні 1966 р. установчий республіканський з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УІЖ, 1967, № 3, стор. 104—108). В УРСР було виявлено і взято під державну охорону понад 20 тис. пам'яток історії та культури. Перед товариством стоїть важливе завдання вивчення, пропаганди, охорони і збереження пам'яток історії та культури. Крім індивідуальних, товариство має колективних членів — підприємства, установи, учбові й культурні заклади, колгоспи і радгоспи та ін. Шефство колективів над певними пам'ятниками сприятиме їх збереженню й популяризації⁴.

Виконуючи настанови Комуністичної партії про гідне відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, історики республіки в 1966 р. наполегливо опрацювали, закінчили написання колективних праць, які мали вийти до ювілею.

Загалом, українські радянські історики протягом 1966 р. зробили істотний вклад у розвиток багатогалузевої історичної науки і цим сприяли виконанню найважливіших завдань комуністичного будівництва.

¹ Під прапором Жовтня. Документи і матеріали. Кн. 3. 1929—1939. Львів.

² Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). К.

³ М. Євстахевич, М. Інґльот. Польські версії — «Листування запорізьких козаків з турецьким султаном». — УІЖ, № 8, стор. 116—120; № 10, стор. 132—137; Г. Ю. Храбан. Два документи про колівшину. — УІЖ, № 2, стор. 111—113; М. П. Рудько. С. А. Подолінський у революційно-народницькому русі 70-х років XIX ст. — УІЖ, № 7, стор. 120—130; Лист Б. Кістяківського до П. Л. Лаврова. — «Радянське літературознавство», № 6, стор. 72—73; Боротьба трудящих Харківщини проти німецьких окупантів, гетьманщини і петлюрівців за відновлення Радянської влади. — «Архіви України», № 4, стор. 51—57, та ін.

⁴ К. К. Дубина. Берегти скарби культури народу. — УІЖ, № 12, стор. 3—12.

А. В. Санцевич

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ
ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА В 1966 г.

Резюме

В статье характеризуется состояние исторической науки в Украинской ССР в 1966 г., прошедшем под знаком активной подготовки к 50-летию Великого Октября. Историки УССР в течение года внесли существенный вклад в исследование разнообразной тематики по отечественной и всеобщей истории, в изучение историографии, источниковедения и других вспомогательных дисциплин. Они принимали активное участие в коммунистическом воспитании трудящихся, содействуя выполнению важнейших задач строительства коммунизма.

ЛЕНІНСЬКА ТЕМАТИКА
НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1957—1967 рр.)

Поява в українській радянській періодиці в липні 1957 р. «Українського історичного журналу» була визначним явищем в суспільно-політичному житті українського народу. Для розвитку історичної науки значення цієї події важко переоцінити. Вже за 10 років свого існування журнал завоював заслужене визнання і повагу не лише серед науковців-істориків, але й серед широких кіл інтелігенції, студентів історичних факультетів, учителів, пропагандистів, а також всіх, хто цікавиться історичною наукою.

В першому номері журналу (липень—серпень 1957 р.) в статті «Від редакційної колегії» зазначалося, що серед найважливіших проблем історії журнал приділятиме велику увагу глибокому висвітленню провідної ролі Комуністичної партії, поширенню та перемозі марксистсько-ленінської теорії на Україні, визначній ролі засновника і вождя партії і соціалістичної держави В. І. Леніна.

Про те, як журнал проводить в життя своє кредо, ми й хочемо поділитися думками. Нам здається доцільним подати огляд цих матеріалів за тематичним принципом, зосередивши основну увагу, насамперед, на короткій характеристиці статей і повідомлень, публікацій документів, критики та бібліографії, а також інших матеріалів, присвячених В. І. Леніну.

Протягом майже десяти років (нами переглянуто 73 номери журналу — з липня 1957 р. до квітня 1967 р.) ленінські матеріали друкувалися в 45-ти номерах. З них квітневий (2-й) номер за 1960 р. цілком присвячений 90-річчю з дня народження В. І. Леніна. Журнал відкривається редакційною статтею «Великий вождь і вчитель трудящих».

За період, що розглядається нами, журнал присвятив В. І. Леніну понад 100 матеріалів, з яких близько 60 статей і повідомлень історичного, теоретичного та методологічного характеру. Вони присвячені питанням ленінської теоретичної спадщини, революційній діяльності В. І. Леніна в дожовтневий період, у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та в перші роки Радянської влади, а також

питанням критики і бібліографії, пам'яті В. І. Леніна, увічненню його імені тощо¹.

Однією з перших статей з ленінської тематики була стаття Ф. О. Ястребова, опублікована в другому номері журналу за 1958 р.², де автор розглядає ленінське визначення етапів визвольного руху в Росії. Він зазначає, що на Україні цей рух розвивався як невід'ємна складова частина загальноросійської визвольної боротьби. Це пояснюється тим, що весь соціально-економічний розвиток України йшов в одному руслі з загальноросійським розвитком, що український народ з глибини віків був зв'язаний братніми узами дружби з великим російським народом. Російський і український народи однаково були пригнічені царизмом і прагнули до його повалення. Щоправда, автор недостатньо розкрив питання про особливості визвольного руху на Україні.

Значний інтерес викликає стаття Ф. І. Опаліхіна про створення В. І. Леніним «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»³. Це питання уже знайшло своє висвітлення в літературі, але автор поставив своїм завданням на основі нових архівних документів показати широкі зв'язки В. І. Леніна з робітничими марксистськими гуртками та передовими робітниками Петербурга в створенні «Союзу боротьби». У спеціальних дослідженнях з цього питання, зокрема у книзі І. Нікітіна⁴, йшлося про те, що В. І. Ленін, створюючи «Союз боротьби», спирався лише на марксистський гурток студентів-технологів. Ф. І. Опаліхін переконливо доводить, що, поряд з марксистським гуртком студентів-технологів, В. І. Ленін у боротьбі за об'єднання революційних марксистів в єдину централізовану організацію спирався також на сили існуючого вже на той час Центрального робітничого гуртка, до складу якого входили пе-

¹ За рубриками матеріали з ленінської тематики розподіляються так. Передові статті: 1960 р.—№ 2; статті і повідомлення: 1958 р.—№ 1, 2, 3; 1959 р.—№ 2; 1960 р.—№ 2 (присвячений 90-річчю з дня народження В. І. Леніна); 1961 р.—№ 2; 1962 р.—№ 2, 3; 1963 р.—№ 2, 3, 4; 1964 р.—№ 2, 3, 4, 6; 1965 р.—№ 4, 7, 8, 9, 11, 12; 1966 р.—№ 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12; 1967 р.—№ 1, 4. Публікації ленінських документів: 1960 р.—№ 2. На допомогу викладачеві історії: 1960 р.—№ 2; 1964 р.—№ 2; 1965 р.—№ 4. Замітки: 1963 р.—№ 2, 4, 5; 1964 р.—№ 2, 5; 1965 р.—№ 2; 1966 р.—№ 5. Наш календар: 1962 р.—№ 5, 6; 1964 р.—№ 4. Критика та бібліографія, нотатки про книги: 1957 р.—№ 1; 1958 р.—№ 3; 1960 р.—№ 2; 1961 р.—№ 2; 1962 р.—№ 2, 3, 4, 5; 1963 р.—№ 4; 1965 р.—№ 1, 2, 4; 1966 р.—№ 4, 9; 1967 г.—№ 4. Огляд джерел та літератури: 1967 р.—№ 4. Хроніка та інформація, інші матеріали: 1958 р.—№ 5; 1959 р.—№ 4; 1960 р.—№ 2; 1963 р.—№ 5, 6; 1965 р.—№ 6, 8.

² Ф. О. Ястребов. В. І. Ленін про етапи визвольного руху в Росії.—«Український історичний журнал» (далі—УІЖ), 1958, № 1, стор. 71—81.

³ Ф. І. Опаліхін. До питання про створення В. І. Леніним «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».—УІЖ, 1961, № 2, стор. 66—74.

⁴ И. Никитин. Петербургский «Союз борьбы за освобождение рабочего класса». Л., 1950.

редові робітники-революціонери з усіх районів Петербурга. Автор статті по-новому розглядає також ряд інших питань. Він не обмежується вже відомим в літературі твердженням про те, що «Союз боротьби» був організований В. І. Леніним наприкінці 1895 р., а висвітлює основні етапи його формування, показує велику пропагандистську й організаторську роботу В. І. Леніна, його роль у виробленні принципів організаційної побудови, визначенні завдань, форм і методів боротьби організації петербурзьких марксистів, яка відіграла історично важливу роль в створенні революційної марксистської партії в Росії.

Діяльність В. І. Леніна як вождя партії і робітничого класу та теоретика марксизму в дожовтневий період історії КПРС висвітлюється у ряді статей і повідомлень М. І. Горбунової, О. Т. Юрченка, В. Ф. Сокурєнка, О. П. Олійниченка, П. С. Соханя, Ж. П. Тимченко¹.

В статті М. І. Горбунової висвітлюється величезна робота, проведена «Искрою» та іскрівцями на чолі з В. І. Леніним по створенню, організаційному та ідейному зміцненню соціал-демократичних організацій і груп на Україні, об'єднанню їх навколо «Искры». Автор на основі нових архівних документів показала непримиренну боротьбу В. І. Леніна та агентів «Искры» Д. І. Ульянова, Р. С. Землячки, О. Д. Цюрупи, Ф. В. Ленгніка й інших проти кустарництва, опортунізму «економістів», зокрема проти сепаратизму групи «Южный рабочий», за об'єднання всіх соціал-демократичних організацій України навколо «Искры». Особливо велику увагу В. І. Ленін приділяв соціал-демократичним організаціям Київської, Катеринославської, Харківської губерній, Донбасу та півдня України — Одеси, Миколаєва, Херсона. Підсумовуючи наслідки роботи, проведеної іскрівцями під керівництвом В. І. Леніна на Україні, М. І. Горбунова

¹ М. І. Горбунова. Ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України в період підготовки II з'їзду РСДРП.— УІЖ, 1963, № 3, стор. 24—33; О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і початковий період історії КПРС.— УІЖ, 1965, № 4, стор. 3—20; його ж. В. І. Ленін про виникнення і основні етапи розвитку і будівництва революційно-марксистської партії в Росії.— УІЖ, 1963, № 4, стор. 13—24; його ж. З історії розробки В. І. Леніним програми Комуністичної партії.— УІЖ, 1961, № 2, стор. 3—15; його ж. В. І. Ленін і більшовики України в період реакції 1907—1910 рр.— УІЖ, 1967, № 1, стор. 11—21; його ж. В. І. Ленін і здійснення союзу більшовиків і меншовиків-партійців в організаціях РСДРП на Україні (1909—1911 рр.).— УІЖ, 1967, № 4, стор. 26—37; В. Ф. Сокурєнко. Боротьба більшовиків України за перемогу ленінської тактики на виборах до IV Державної думи у 1912 р.— УІЖ, 1960, № 2, стор. 109—119; О. П. Олійниченко. Керівництво В. І. Леніна «Правдой» і правдистською пресою в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.).— УІЖ, 1959, № 2, стор. 18—32; П. С. Соханя. Розробка В. І. Леніном тактики єдності революційних і демократичних сил у дожовтневий період.— УІЖ, 1966, № 5, стор. 3—14; Ж. П. Тимченко. Питання жіночого пролетарського руху в ленінській спадщині.— УІЖ, 1966, № 3, стор. 60—66.

робить правильний висновок про те, що діяльність іскрівців «в соціал-демократичних організаціях Росії і, зокрема, на Україні, під постійним керівництвом В. І. Леніна увінчалась повним розгромом «економістів» і перемогою ленінсько-іскрівського напрямку, що забезпечило успіх II з'їзду РСДРП і створення революційної марксистської партії¹.

До 95-річчя з дня народження В. І. Леніна журнал надрукував велику статтю О. Т. Юрченка, присвячену виходу в світ першого тома шеститомної «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», в якому висвітлюється багаторічна передісторія та початковий період історії КПРС. Автор дав науковий аналіз змісту книги, приділивши основну увагу революційній діяльності В. І. Леніна, його невтомній боротьбі за створення марксистської партії в Росії за роки, що передували III з'їздові РСДРП².

Революційна діяльність В. І. Леніна, його боротьба за створення марксистської партії в Росії, а також керівництво соціал-демократичними організаціями і революційним рухом робітничого класу України, викриття різноманітних опортуністичних течій і груп всередині партії й робітничого руху кінця XIX ст. до початку нового революційного піднесення в Росії (1910 р.) висвітлюється також в інших статтях О. Т. Юрченка, надрукованих на сторінках журналу протягом 1961—1967 рр.

Змістовною, науково аргументованою є, зокрема, його стаття про героїчну боротьбу більшовиків-ленінців в період столипінської реакції. Діяльність російських революціонерів-ленінців у ці роки автор справедливо називає «незрівняним, безприкладним в історії революційного руху подвигом нечисленного загону пролетарських революціонерів на чолі з В. І. Леніним»³. Автор подає цікавий матеріал про революційну боротьбу активних партійних працівників-професіоналів, які діяли на Україні (М. К. Муранов, О. Г. Скороход, С. В. Косіор, В. Я. Чубар, П. Л. Ровнер, П. І. Старостін, М. І. Арсенічев, А. Б. Батов, В. Й. Ермощенко та ін.), про постійні зв'язки В. І. Леніна з партійними організаціями України і керівництво їх боротьбою, здійснюване В. І. Леніним із-за кордону в умовах жорстокої реакції, що наступила після поразки першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. у Росії.

Відомо, якого великого значення з точки зору перспективи пролетарської революції в Росії надавав В. І. Ленін новому

¹ М. І. Горбунова. Ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України в період підготовки II з'їзду РСДРП.—УІЖ, 1963, № 3, стор. 24—33.

² О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і початковий період історії КПРС.—УІЖ, 1961, № 2, стор. 3—20.

³ О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовики України в період реакції 1907—1910 років.—УІЖ, 1967, № 1, стор. 11.

революційному піднесенню в країні (1910—1914 рр.). Важливе місце в історії класової боротьби пролетаріату цього періоду посідає виборча кампанія до IV Державної думи. Більшовицька партія була озброєна лєнінською тактикою, яку вона майстерно застосувала під час цієї виборчої кампанії, поєднуючи нелегальну роботу з легальними можливостями зміцнення зв'язків з масами, керівництва ними. Лєнінська тактична лінія проводилась в життя також більшовицькими організаціями України. Цьому питанню присвятив свою статтю В. Ф. Сокурєнко, яка була надрукована в другому номері журналу за 1960 р.

В іншому аспекті і в широкому плані питання лєнінської тактики більшовицької партії розглядає в своїй статті П. С. Сохань¹. Він зосередив основну увагу на висвітленні ролі В. І. Лєніна в розробці питань єдності революційних і демократичних сил на різних етапах боротьби більшовицької партії за перемогу і дальший розвиток соціалістичної революції, а також показав міжнародне значення лєнінської тактики більшовицької партії для комуністичних і робітничих партій усіх країн світу.

Питання лєнінської тактики в період нового революційного піднесення висвітлюється в статті О. П. Олійниченка. Автор розкриває цю проблему на основі аналізу лєнінського керівництва «Правдою» і правдистською пресою в 1910—1914 рр.²

Висвітленню важливих питань жіночого пролетарського руху в лєнінській теоретичній спадщині присвятила свою статтю Ж. П. Тимченко³. Автор стверджує, що програму визволення жінки в нашій країні накреслив В. І. Лєнін. Партія успішно здійснила її. Але для того, щоб правильно висвітлити історію цього великого і важливого питання, необхідно глибоко вивчити праці В. І. Лєніна, в яких він спеціально або в зв'язку з іншими проблемами історії партії і робітничого руху зупиняється на завданнях розкріпачення жінки, її ролі в боротьбі за соціалізм.

Значну увагу журнал приділяє питанням теорії і методології історичного дослідження, висвітленню найважливіших теоретичних проблем з лєнінської спадщини. Цим питанням присвячені статті Ф. П. Шевченка, М. А. Рубача, П. А. Жиліна, Є. М. Жукова, М. В. Нечкіної, Б. Ф. Поршнева, В. М. Гончарової та О. А. Макаренка, В. В. Горбунова, М. М. Фролкіна, І. Л. Шермана, С. К. Гутянського, О. Є. Іваненка⁴.

¹ П. С. Сохань. Розробка В. І. Лєніним тактики єдності революційних і демократичних сил у дожовтневий період.— УІЖ, 1966, № 5, стор. 3—14.

² О. П. Олійниченко. Керівництво В. І. Лєніна «Правдою» і правдистською пресою в роки нового революційного піднесення (1910—1914).

³ Ж. П. Тимченко. Питання жіночого пролетарського руху в лєнінській спадщині.— УІЖ, 1966, № 3, стор. 60—66.

⁴ Ф. П. Шевченко. В. І. Лєнін про пізнання історичного процесу.— УІЖ, 1960, № 2, стор. 19—32; М. А. Рубач. В. І. Лєнін про пізнання суперечностей історичного процесу.— УІЖ, 1965, № 12, стор. 39—46; П. А. Жиліна.

Немає потреби доводити, що справді наукове дослідження з будь-якого питання історії неможливе без глибокого знання істориком теорії марксизму-ленінізму, без оволодіння методикою і науковою методологією. Саме ці питання висвітлюються, зокрема, в цікавій статті Ф. П. Шевченка¹. Автор розкриває перед читачем найбільш важливі питання теоретичних положень В. І. Леніна щодо історичної науки. Він говорить не лише про методологічні настанови і конкретні приклади наукового підходу В. І. Леніна до оцінки історичних фактів та явищ, але й робить спробу показати ленінську творчу лабораторію, познайомити читача з ленінським методом наукового дослідження. «Сила ленінського вчення в тому,— підкреслює автор,— що в ньому оцінка сучасності і передбачення майбутнього опирається на міцний науковий фундамент пізнання історичного минулого і глибоке розкриття подій і явищ сьогодення»².

Однією з основних вимог марксистсько-ленінської методології історичного дослідження є вивчення суперечностей соціального розвитку. В. І. Ленін залишив нам важливі теоретичні положення про пізнання суперечностей історичного процесу. Висвітленню їх присвячена стаття М. А. Рубача³, в якій автор розкриває це важливе теоретичне питання на основі цілого ряду ленінських праць, що відносяться до різних періодів діяльності вождя партії. «Глибоке пізнання суперечностей історичного процесу в цілому,— зауважує М. А. Рубач,— дає змогу правильно розуміти не лише минуле і сучасне, але й передбачати розвиток суспільства в майбутньому. В цьому полягає одна з найважливіших передумов наукової об'єктивності і партійності історичного дослідження, що відповідає всьому духові теоретичної спадщини В. І. Леніна» (стор. 46).

В. І. Ленін і воєнно-історична наука.— УІЖ, 1965, № 10, стор. 3—14; Є. М. Жуков. В. І. Ленін і поняття епохи в світовій історії.— УІЖ, 1965, № 8, стор. 3—9; М. В. Нечкіна. В. І. Ленін як історик революційного руху в Росії.— УІЖ, 1965, № 8, стор. 10—20; Б. Ф. Поршнев. Ленінська наука революції та соціальна психологія.— УІЖ, 1966, № 4, стор. 3—18; В. М. Гончарова, О. А. Макаренко. В. І. Ленін про співвідношення національного та інтернаціонального в розвитку суспільства.— УІЖ, 1966, № 4, стор. 19—29; В. В. Горбунов. Ленінський метод дослідження закономірностей внутріпартійної боротьби.— УІЖ, 1966, № 8, стор. 24—37; М. М. Фролкін. Розробка В. І. Леніним питання про завоювання пролетаріатом політичної влади у 1917 р.— УІЖ, 1965, № 11, стор. 3—11; І. Л. Шерман. Деякі риси ленінського методу дослідження історії радянського періоду.— УІЖ, 1967, № 4, стор. 46—55; С. К. Гутянський. Значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для вивчення історії української радянської культури.— УІЖ, 1965, № 4, стор. 41—50; О. Є. Іваненко. В. І. Ленін про проблему кадрів в соціалістичній революції.— УІЖ, 1964, № 2, стор. 3—11.

¹ Ф. П. Шевченко. В. І. Ленін про пізнання історичного процесу.— УІЖ, 1960, № 2, стор. 19—32.

² Там же, стор. 30.

³ М. А. Рубач. В. І. Ленін про пізнання суперечностей історичного процесу.— УІЖ, 1965, № 12, стор. 39—46.

М. М. Фролкін у своїй статті¹ розглядає питання, яке має виняткове значення для революційної боротьби міжнародного пролетаріату, робітничих і комуністичних партій світу. Це питання про завоювання пролетаріатом політичної влади у 1917 р., розробці якого В. І. Ленін присвятив багато своїх праць. Автор зосередив свою увагу лише на найбільш актуальних для сучасного міжнародного комуністичного руху теоретичних положеннях В. І. Леніна про завоювання пролетаріатом політичної влади.

Мало розроблений в історичній літературі темі присвятив свою статтю в квітневому номері журналу за 1967 р. І. Л. Шерман². Він висвітлює деякі риси ленінського методу дослідження історії радянського періоду. Постановка питання дуже цікава. Вона не може не привернути уваги істориків, філософів і економістів, які працюють над проблемами історії радянського суспільства. До цього питання слід ще повертатися, щоб розкрити його найповніше і в різних аспектах.

У 1965 р. журнал надрукував цікаві статті академіків Є. М. Жукова¹ та М. В. Нечкіної², в яких викладені основні змісти відповідних наукових доповідей, з якими вони виступали на Всесоюзній науковій сесії «В. І. Ленін і історична наука» (Київ, 15—18 червня 1965 р.).

Висвітлюючи питання про ленінське визначення поняття «епохи» щодо періодизації історичного процесу, Є. М. Жуков пише: «Ленін точно формулює, що в основу визначення історичної епохи має бути покладений об'єктивний, класовий підхід, який не може залежати від часткових модифікацій загального історичного процесу в окремих країнах. Межі епохи встановлюються в інтернаціональних рамках» (стор. 4). На основі ленінських положень про періодизацію історії, зокрема про поняття «епоха», автор статті зупиняється на конкретних прикладах всесвітньої історії розвитку суспільства, розкриває зміст певних епох, зв'язаних з появою нових соціально-економічних формацій, їх співіснування і т. ін.

Стаття академіка М. В. Нечкіної присвячена висвітленню деяких нових аспектів з теми «В. І. Ленін як історик революційного руху Росії». Автор розглядає чотири основні питання: ленінську концепцію революційного руху Росії в історії історичної науки, значення ленінської загальної концепції революційного руху Росії для дослідження історії народів СРСР, ксло іс-

¹ М. М. Фролкін. Розробка В. І. Леніним питання про завоювання пролетаріатом політичної влади у 1917 р.— УІЖ, 1965, № 11, стор. 3—12.

² І. Л. Шерман. Деякі риси ленінського методу дослідження історії радянського періоду.— УІЖ, 1965, № 4, стор. 46—56.

³ Є. М. Жуков. В. І. Ленін і поняття «епохи» в світовій історії.— УІЖ, 1965, № 8, стор. 12—19.

⁴ М. В. Нечкіна. В. І. Ленін як історик революційного руху в Росії.— УІЖ, 1965, № 8, стор. 20—31.

торичних джерел, використаних В. І. Леніним для вивчення революційного руху Росії і поєднання ленінської періодизації революційного руху Росії з визначеними В. І. Леніним революційними ситуаціями XIX ст., що не перейшли в революцію.

Цікавій і мало розробленій темі присвятив свою статтю Б. Ф. Поршнев¹, в якій висвітлює ленінське вчення про революцію в зв'язку з питаннями соціальної психології. Автор розкриває суть важливих ленінських досліджень становища, настроїв і психічних зрушень різних верств суспільства в різні періоди історії, показує, якого великого значення надавав В. І. Ленін психологічним факторам у розвитку революційного руху.

В. І. Ленін збагатив і розвинув марксистське вчення про єдність національних та інтернаціональних інтересів і завдань пролетаріату. Про ленінське розуміння співвідношення національного та інтернаціонального в розвитку суспільства йдеться в статті В. М. Гончарової та О. А. Макаренка². Автори підкреслюють величезне значення ленінських праць з цих питань для міжнародного революційного руху, для боротьби пролетаріату проти буржуазного націоналізму, за інтернаціональну єдність трудящих, за соціалізм.

Ленінська теоретична спадщина з питань боротьби партії і робітничого класу за перемогу соціалістичної революції знаходить своє висвітлення також у статті О. Є. Іваненка про ленінське керівництво добром і вихованням кадрів в соціалістичній революції³.

Після XX з'їзду КПРС в історичній, історико-партійній та воєнно-історичній літературі появилися праці, в яких вчені справедливо розкритикували недопустиме ігнорування ленінської спадщини і показали, з якою увагою В. І. Ленін ставився, зокрема до питань воєнної науки, розглядаючи її як невід'ємну складову частину революційної теорії, стратегії і тактики партії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції і диктатури робітничого класу. На сторінках «Українського історичного журналу» в 1965 р. (№ 10) надрукована стаття П. А. Жилина, в якій автор виклав суть основних теоретичних положень В. І. Леніна в галузі воєнної науки, розроблених ним в багатьох працях і документах як в дожовтневий період, так і в роки Великої Жовтневої революції та громадянської війни.

В. І. Ленін був теоретиком і організатором будівництва соціалістичної культури. Він відстоював марксистські теоретичні по-

¹ Б. Ф. Поршнев. Ленінська наука революції та соціальна психологія.— УІЖ, 1966, № 4, стор. 3—18.

² В. М. Гончарова, О. А. Макаренко. В. І. Ленін про співвідношення національного та інтернаціонального в розвитку суспільства.— УІЖ, 1966, № 4, стор. 19—29.

³ О. Є. Іваненко. В. І. Ленін про проблему кадрів в соціалістичній революції.— УІЖ, 1964, № 6, стор. 3—11.

ложення з питань культури від нападків опортуністів, розвинув і поглибив їх, дав всебічне обґрунтування закономірності культурної революції після соціалістичного перевороту в країні, вказав на велику перетворюючу роль культури в житті суспільства, на конкретні шляхи культурного розвитку народів Радянського Союзу. Деякі питання цієї проблеми стосовно історії української радянської культури висвітлюються в статті С. К. Гутяньського¹.

Статті Ф. П. Шевченка, В. Г. Сарбея, С. Г. Лаврова² присвячені ленінській літературній спадщині щодо передової культури і суспільно-політичної думки українського народу, до якої належить творчість Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, М. П. Драгоманова, М. М. Коцюбинського та інших діячів дожовтневого періоду історії України. Автори названих статей використали, крім праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, широке коло літератури, періодичної преси та деякі архівні документи, показавши глибокий інтерес класиків марксистсько-ленінізму, насамперед В. І. Леніна, до творчості і суспільно-політичної діяльності активних учасників суспільно-політичного, революційного та національно-визвольного рухів.

Помітне місце в ленінській тематиці на сторінках «Українського історичного журналу» займають статті і матеріали, присвячені висвітленню ленінської теоретичної спадщини і практичної діяльності Володимира Ілліча, пов'язаних з боротьбою Комуністичної партії і Радянської держави за побудову соціалістичного суспільства. Коло питань, що розглядається в цих статтях, дуже широке. Це видно навіть із заголовків опублікованих статей і повідомлень³. Більшість авторів (Г. Т. Безко-

¹ С. К. Гутяньський. Значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для вивчення історії української радянської культури.—УІЖ, 1965, № 4, стор. 41—50.

² Ф. П. Шевченко. В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко.—УІЖ, 1964, № 2, стор. 3—18; В. Г. Сарбей. Антицаристська публіцистика М. П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксистсько-ленінізму.—УІЖ, 1966, № 9, стор. 24—36; його ж. Знайомство В. І. Леніна з творами М. І. Костомарова.—УІЖ, 1967, № 5; С. Г. Лавров. В. І. Ленін і М. М. Коцюбинський.—УІЖ, 1966, № 5, стор. 16—24.

³ Г. Т. Безкоровайна. Всенародна підтримка ленінського декрету про мир.—УІЖ, 1964, № 2, стор. 54—58; В. А. Чирко. Роль В. І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу Радянської України і Радянської Росії.—УІЖ, 1965, № 4, стор. 21—33; Т. М. Колішер. В. І. Ленін і розгром денкінізми.—УІЖ, 1965, № 4, стор. 78—86; П. П. Бачинський. Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.).—УІЖ, 1966, № 1, стор. 97—108; М. Д. Березовчук. В. І. Ленін і організації сільської бідноти на Україні.—УІЖ, 1967, № 4, стор. 38—45; В. Ф. Панібудьласка. Марксистсько-ленінська програма з національного питання і здійснення її в СРСР.—УІЖ, 1966, № 11, стор. 78—87; Л. Ю. Беренштейн. В. І. Ленін про керівну роль Комуністичної партії в радянському суспільстві.—УІЖ, 1966, № 4, стор. 93—102; В. М. Самофалов. Ленінський призив у партію на Україні.—УІЖ, 1958, № 3, стор. 63—73; А. І. Горобей. В. І. Ленін про контроль і перевірку виконання.—УІЖ, 1963, № 2, стор. 3—13; О. Т. Юрченко. Розвиток ленінського вчення про диктату-

ровайна, В. А. Чирко, Т. М. Колішер, П. П. Бачинський, М. Д. Березовчук, В. М. Самофалов), крім вивчення праць В. І. Леніна, рішень з'їздів партії, конференцій і пленумів ЦК, широко використали в статтях документи партійних архівів та матеріали періодичної преси. Ряд питань вони висвітлюють повному, вносячи певний вклад в наукове дослідження важливих проблем теорії та історії партії і Радянської держави.

У величезній теоретичній спадщині В. І. Леніна знаходимо багато безцінних праць, теоретичних положень, висновків, вказівок і порад з найрізноманітніших питань новітньої історії міжнародного комуністичного і робітничого руху, історії міжнародних відносин і зовнішньої політики Радянської країни, інтернаціональних зв'язків комуністичних і робітничих партій і т. ін. Важливі питання цієї проблематики розглядають в своїх статтях на сторінках журналу В. В. Горбунов, М. Ф. Лебович, В. В. Чистяков, А. В. Тарасенков, А. Д. Ярошенко, О. П. Трояновський, О. А. Макаренко, Л. Р. Клецький, В. С. Білецький і В. П. Меньшов, Г. М. Цветков¹. Зроблений в окремих статтях глибокий науковий аналіз ленінських положень з питань міжнародного комуністичного і робітничого руху та зовнішньої політики Радянського Союзу має практичне значення для діяльності братніх комуністичних і робітничих партій в їх боротьбі проти імперіалізму, за торжество миру, демократії і соціалізму. Це особливо стосується тих статей, які опубліковані після XXIII з'їзду КПРС. Вони написані з врахуванням глибокого аналізу міжнародного становища, даного в документах історичного з'їзду нашої партії.

Цікавими є стаття Г. Г. Черних і повідомлення В. Г. Сарбея, опубліковані на сторінках журналу в 1966 р.² Автори по-

ру пролетаріату і державу в новій програмі КПРС.— УІЖ, 1962, № 3, стор. 3—13.

¹ В. В. Горбунов. Питання новітньої історії в працях В. І. Леніна.— УІЖ, 1965, № 12, стор. 3—14; М. Ф. Лебович. В. І. Ленін про революційні події в Угорщині у 1918—1919 рр.— УІЖ, 1960, № 2, стор. 58—65; В. В. Чистяков. В. І. Ленін про німецьких лівих соціал-демократів.— УІЖ, 1965, № 9, стор. 67—70; А. В. Тарасенков. Дальший розвиток СЕПН ленінської теорії соціалістичної революції.— УІЖ, 1964, № 3, стор. 84—85; А. Д. Ярошенко. В. І. Ленін і Комуністична партія Східної Галичини.— УІЖ, 1965, № 4, стор. 33—40; О. П. Трояновський. Боротьба В. І. Леніна за утвердження ідей пролетарського інтернаціоналізму.— УІЖ, 1966, № 4, стор. 30—40; О. А. Макаренко. В. І. Ленін і рух солідарності зарубіжного пролетаріату з Радянською країною (1921—1923 рр.).— УІЖ, 1963, № 4, стор. 26—35; Л. Р. Клецький. В. І. Ленін і зовнішня політика Радянської держави.— УІЖ, 1962, № 2, стор. 3—13; В. С. Білецький, В. П. Меньшов. Ленінські принципи зовнішньої політики в діяльності КПРС і Радянської держави.— УІЖ, 1966, № 12, стор. 65—73; Г. М. Цветков. Ленінський принцип мирного співіснування перемагає.— УІЖ, 1960, № 2, стор. 46—56.

² Г. Г. Черних. В. І. Ленін про буржуазну літературу з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції.— УІЖ, 1966, № 11, стор. 3—13; В. Г. Сарбей. Критика В. І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення.— УІЖ, 1966, № 3, стор. 53—60.

дали їх в історіографічному плані, показавши непримиренність В. І. Леніна в оцінці буржуазної літератури з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, в боротьбі проти антимарксистських, буржуазно-націоналістичних концепцій лідерів УСДРП з питань історії України.

Про методи роботи В. І. Леніна над джерелами при написанні праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» розповідається в статті В. І. Буганова¹. Це питання значною мірою вже висвітлювалося в працях І. Ганичева, В. Яцунського, Л. Леонтьєва та ін. Але В. І. Буганов розглядає деякі методи роботи В. І. Леніна над джерелами з імперіалізму шляхом порівняльного аналізу джерелознавчого матеріалу ленінської праці «Зошити з імперіалізму» з його опрацюванням та інтерпретацією в книзі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».

Великий інтерес викликають статті та замітки Л. Ю. Беренштейна, З. Р. Вельянінової, П. О. Новикова, Г. С. Жуйкова, П. Л. Варгатука, М. Ф. Дмитрієнко, П. М. Шморгуна, С. А. Воробйової та Т. К. Молодіда, опубліковані в кількох номерах журналу, в яких висвітлюється історія видання та поширення праць В. І. Леніна на Україні².

Автори використали широке коло літератури, періодичної преси, а також архівні документи, на основі яких подали нові дані та уточнення про видання, публікації і переклади творів В. І. Леніна на Україні як в дожовтневий період, так і за роки Радянської влади. Цікавими, зокрема, є статті про розповсюдження праць В. І. Леніна на Полтавщині, Поділлі та Катеринославщині.

Неможливо переоцінити роль музеїв В. І. Леніна в пропаганді ленінської спадщини, ідейному вихованні трудящих, особливо молодого покоління, на прикладі революційної боротьби і самовідданої праці В. І. Леніна. В другому номері журналу за 1960 р., присвяченому 90-річчю з дня народження В. І. Ле-

¹ В. І. Буганов. Про деякі методи роботи В. І. Леніна над джерелами в праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».— УІЖ, 1964, № 4, стор. 87—93.

² Л. Ю. Беренштейн. З історії розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період.— УІЖ, 1960, № 2, стор. 80—91; З. Р. Вельянінова. Поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині (1895—1907 рр.).— УІЖ, 1966, № 5, стор. 88—96; П. О. Новиков. Розповсюдження творів В. І. Леніна на Поділлі (1895—1907 рр.).— УІЖ, 1963, № 2, стор. 110—112; Г. С. Жуйков. Про невідоме видання книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?».— УІЖ, 1963, № 1, стор. 112—114; П. Л. Варгатука. Про розповсюдження творів В. І. Леніна на Катеринославщині (1917 р.).— УІЖ, 1964, № 2, стор. 80—84; М. Ф. Дмитрієнко. Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень 1917 р.—лютий 1918 р.).— УІЖ, 1966, № 4, стор. 41—48; П. М. Шморгун. Ще раз про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України 1917 р.— УІЖ, 1966, № 7, стор. 101—102; С. А. Воробйова, Т. К. Молодіда. Видання і переклад творів В. І. Леніна на Україні в роки Радянської влади.— УІЖ, 1960, № 2, стор. 74—80.

ніна, з статтею на цю тему виступив А. Г. Горобей. В цьому ж номері журналу надруковані статті Й. Д. Ремезовського про революційну діяльність Ульянових на Україні та Ж. І. Ісаєнка про увічнення пам'яті В. І. Леніна в нашій республіці. Значним доповненням останньої є замітка В. І. Кисельова, надрукована в журналі у 1964 р.¹

Названі праці є початком важливої і великої роботи, яку ще необхідно здійснити дослідникам по висвітленню зв'язків В. І. Леніна з Україною, постійної уваги Володимира Ілліча до історії українського народу, розвитку його економіки, державності і культури, а також всенародної любові і відданості Леніну і ленінізмові, що проявилися і проявляються в боротьбі трудящих України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за торжество соціалізму і комунізму, у масовому розповсюдженні і вивченні творів В. І. Леніна, у глибокому інтересі до його життя і революційної діяльності, в повсюдному увічненні пам'яті великого вождя на українській землі.

«Український історичний журнал» опублікував також (на жаль, лише в одному номері!) деякі ленінські документи про Україну, листи трудящих України В. І. Леніну та ряд листів ленінського партійного центра партійним організаціям України².

З матеріалів історіографічного характеру, присвячених В. І. Леніну, журнал надрукував змістовні статті Г. Г. Черних і А. В. Санцевича³. В першій автор зробив спробу в короткому історіографічному нарисі показати, яку високу оцінку дала радянська історична наука ленінському вкладові в розвиток історіографії народів СРСР взагалі та історіографії Великої Жовтневої революції зокрема. Автор наголошує на необхідності дальшого глибокого висвітлення значення праць В. І. Леніна для історичної науки, для наукового дослідження будь-яких проблем історії. Добрим початком для більш повного історіографічного висвітлення доробку українських радянських істориків з проблеми «В. І. Ленін і Україна» є згадана стаття А. В. Санцевича.

¹ А. І. Горобей. Роль Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна у пропаганді ленінської спадщини.— УІЖ, 1960, № 2, стор. 66—72; Ж. І. Ісаєнко. Увічнення пам'яті В. І. Леніна на Україні.— Там же, стор. 72—74; Й. Д. Ремезовський. Революційна діяльність Ульянових на Україні.— Там же, стор. 91—99; В. І. Кисельов. З ім'ям Леніна.— УІЖ, 1964, № 2, стор. 77—80.

² Нові документи про Україну, підписані В. І. Леніним (1918—1920 рр.).— УІЖ, 1960, № 2, стор. 3—7; Трудящі України В. І. Леніну (1917—1923 рр.).— Там же, стор. 120—129; Листування ленінського партійного центра з партійними організаціями України в 1901—1912 рр.— Там же, стор. 130—145.

³ Г. Г. Черних. В. І. Ленін — історик Жовтня (до історіографії проблеми).— УІЖ, 1965, № 4, стор. 117—122; А. В. Санцевич. Праці українських радянських істориків з проблеми «В. І. Ленін і Україна».— УІЖ, 1967, № 4, стор. 129—138.

Важлива роль у пропаганді ленінської теоретичної спадщини і революційної діяльності В. І. Леніна належить радянській школі. Все життя Володимира Ілліча, кожний крок його практичної діяльності і вся його теоретична спадщина є невичерпним джерелом для організації навчання і виховання молодого покоління, які здійснюються школами та учбовими закладами. В цьому плані журнал також провів певну корисну роботу, надрукувавши ряд матеріалів з ленінської тематики під рубрикою «На допомогу викладачеві історії». До них належать статті В. М. Мазила, В. І. Пилипенка, М. В. Кузьменка, Г. Я. Кучера¹.

Значне місце ленінській тематичі на сторінках журналу відводиться також під рубриками «Листи, зауваження, пропозиції», «Замітки», «Нотатки про книги», «Критика та бібліографія», «Хроніка та інформація», «Наш календар» та ін. В ленінському номері журналу за 1960 р. М. М. Гресько розповів про роботу В. І. Леніна у Женевській бібліотеці², а в 1965 р. журнал надрукував замітку В. С. Сурмінської про друга В. І. Леніна в еміграції — Б. Д. Вігілева³.

П. М. Шморгун, П. М. Калениченко, Т. М. Колішер та інші автори в нотатках про книги розповідають про нову літературу, в якій висвітлюється ленінська проблематика⁴. З рецензіями на книги про В. І. Леніна та його праці в ряді номерів журналу виступили К. Й. Ямпольський, П. І. Волощенко, Д. С. Бельфор, І. П. Никифорок, П. М. Шморгун, П. Г. Денисенко, Б. К. Дудикевич і М. М. Воляннюк, Т. М. Колішер, С. К. Мельник і Д. М. Щербаков, І. М. Премислер, В. С. Сурмінська, М. М. Фролкін, С. І. Векслер⁵.

¹ В. М. Мазило. Спогади про В. І. Леніна — важливе джерело вивчення історії КПРС.— УІЖ, 1960, № 2, стор. 146—153; В. І. Пилипенко. Використання грамзаписів виступів В. І. Леніна на уроках історії.— УІЖ, 1964, № 2, стор. 102—103; М. В. Кузьменко. Музей В. І. Леніна в школі.— УІЖ, 1965, № 4, стор. 108—110; Г. Я. Кучер. Використання на уроках історії матеріалу про революційну діяльність В. І. Леніна.— Там же, стор. 111—113.

² М. М. Гресько. Робота В. І. Леніна у Женевській бібліотеці (1905—1908 рр.).— УІЖ, 1960, № 2, стор. 180—182.

³ В. С. Сурмінська. Б. Д. Вігілев — друг В. І. Леніна в еміграції.— УІЖ, 1965, № 2, стор. 97—100.

⁴ П. М. Шморгун. Ленінські ідеї на Західній Україні (М. Воляннюк, В. Маланчук, Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, 230 с.).— УІЖ, 1960, № 6, стор. 147—149; П. М. Калениченко. Нова праця про перебування Леніна за кордоном (Валентина Найдус. Ленін в Польше. Перевод с польского. М., 1957, 168 с.).— Там же, стор. 152—154; Т. М. Колішер. Ленінська «Искра» в Східній Галичині (М. Воляннюк. Ленінська «Искра» в Галичині. Львів, 1959, 50 с.).— УІЖ, 1961, № 2, стор. 143—146; П. К., І. П., Нові книги про перебування В. І. Леніна в еміграції (Jozef Sieradzki. Polskie lata Lenina. Warszawa, 1960, 103 стор. + 44 стор. фотокопій документів; Miroslav Ivanov. Lenin v Praze. Praha, 1960, 167 стор.).— УІЖ, 1962, № 2, стор. 132—133.

⁵ К. Й. Ямпольський. В. І. Ленін про Україну. Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Деякі рецензії на книги, опубліковані журналом, ще мало чим відрізняються від анотацій. У них не відчувається творчої думки рецензента, не пов'язується оцінка даної праці з науковим висвітленням відповідної проблеми в літературі, не вказується на те нове, що вносить автор книги в дослідження теми, іноді замовчуються недоліки, неточності й помилки, допущені автором рецензованої праці. З кращих, сповнених творчої думки, глибокого аналізу рецензованої книги, можна назвати, насамперед, рецензію К. Й. Ямпольського.

Журнал систематично друкує також хроніку та інформацію. Цікавими матеріалами цієї рубрики є хронікальні замітки, надруковані в ряді номерів журналу про наукові конференції, присвячені ленінським датам. У 1965 р., наприклад, журнал докладно інформував читачів про наукову сесію, присвячену 95-річчю з дня народження В. І. Леніна та про Всесоюзну наукову сесію «В. І. Ленін та історична наука», що відбулися в Києві¹.

К., 1957, 731 с.—УІЖ, 1957, № 1, стор. 143—149; П. І. Волощенко. Основположники марксизму-ленинизму про пролетарський інтернаціоналізм. К. Маркс, Ф. Енгельс. В. И. Ленин о пролетарском интернационализме. М., 1957, 567 с.—УІЖ, 1958, № 3; Д. С. Бельфор, І. П. Никифорок. В. І. Ленін і більшовики Одеси. Рец. на кн. С. Мельник. В. И. Ленин и Одесская партийная организация. Одесса, 1960.—УІЖ, 1961, № 2; П. М. Шморгуни. В. І. Ленін про Україну. Рец. на кн. В. П. Титаренко. В. І. Ленин про Украину. Историко-библиографичний посібник. Харків, 1961, 272 с.—УІЖ, 1962, № 4; П. І. Денисенко. Ленін і більшовики Катеринослава. Рец. на кн. П. Варгатюк. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація. Дніпропетровськ, 1961, 194 с.—УІЖ, 1962, № 5; Б. К. Дудикевич, М. М. Воляннюк. В. І. Ленін і революційний рух на Західній Україні. Рец. на кн. А. Д. Ярошенко. Під ленінським прапором (В. І. Ленин и революційний рух Західної України). Львів, 1961, 96 с.—УІЖ, 1962, № 3; Т. М. Колішер. В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документи и материалы. Днепропетровск, 1962, 203 с.—УІЖ, 1963, № 4; С. К. Мельник, Д. М. Щербаків. Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). (Сборник документов и материалов). К., 1964, 868 с.—УІЖ, 1965, № 1; І. М. Премислер. Рец. на кн. М. Волин. Ленинская «Искра» (1900—1903 гг.). М., 1964, 253 с.—УІЖ, 1965, № 2; В. С. Сурмінська. Рец. на кн. В. Найдус. Через зелений кордон. На польських шляхах ленінської нелегальної літератури. Варшава, 1964, 184 с.; В. Найдус. Ленін і Крупська в Краківській спільці політ'язнів. Варшава—Краків, 1965, 264 с.—УІЖ, 1966, № 9; М. М. Фролкін. Рец. на кн. С. К. Гутянський. В. І. Ленин и культурное будівництво на Україні (1917—1920). К., 1965, 197 с.—УІЖ, 1966, № 4; С. І. Векслер. Рец. на кн. Д. П. Маргуліс. Про педагогічне мистецтво Ілліча. К., 1966, 87 с.—УІЖ, 1967, № 4.

¹ Підготовка до відзначення 90-річчя з дня народження В. І. Леніна. (Інформація з різних місць України.—С. Г.).—УІЖ, 1960, № 2, стор. 183—185; Ш. І. Левіт. Київському музею В. І. Леніна—25 років.—УІЖ, 1963, № 6, стор. 150—151; З. Г.—Наукова сесія, присвячена 95-річчю з дня народження В. І. Леніна.—УІЖ, 1965, № 6, стор. 142; Л. Г. Москвич. Всесоюзна наукова сесія «В. І. Ленин та історична наука».—УІЖ, 1965, № 8, стор. 146—149; А. Д. Ярошенко. До 50-річчя виходу в світ праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».—УІЖ, 1959, № 4.

Такою є загалом ленінська тематика, якій присвятив свої сторінки «Український історичний журнал» за десять років свого існування. Можна сказати, що журнал немало приділяє уваги ленінській тематиці. Але очевидна нерівномірність публікування таких матеріалів. Адже в 1957 р. ми знаходимо їх лише в одному номері (№ 1), в 1959 р.— в двох номерах (№ 2, 4), в 1960 р.— в двох (№ 2, 6), в 1961 р.— в одному номері (№ 2). Мабуть, є потреба окремо запланувати підготовку статей і повідомлень, а також інших матеріалів, які потрібно систематично і рівномірно публікувати на сторінках журналу в плані підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Бажано розширити тематику публікацій. Є ряд проблем, які або зовсім не висвітлюються, або висвітлюються недостатньо.

Відомо, наприклад, що в працях В. І. Леніна ми знаходимо багато сторінок, присвячених соціально-економічному розвитку України в період капіталізму, класовій боротьбі робітників і селян України проти капіталістичної і поміщицької експлуатації, національно-визвольному рухові, питанням культури, освіти і т. ін.

Розвиток революційної боротьби пролетаріату, створення більшовицьких організацій і Комуністичної партії України проходили під керівництвом В. І. Леніна. Виняткову увагу приділив В. І. Ленін історичній дружбі трудящих Росії і України, насамперед, російського та українського народів, вказав на вирішальне значення цієї дружби для перемоги соціалістичної революції, успішного будівництва комунізму, розвитку економіки і культури братніх народів в умовах Радянської влади. Ці питання ще не знайшли належного висвітлення на сторінках журналу.

Ще мало друкується теоретичних статей, де висвітлювалося б велике значення ленінського вчення для перемоги соціалізму на Україні, проведення соціалістичної індустріалізації, електрифікації країни, колективізації сільського господарства, здійснення культурної революції.

Необхідно врахувати, що серед читачів журналу значна кількість студентів, молоді, вчителів, пропагандистів. Вони з вдячністю прочитали б на сторінках Українського «історичного журналу» статті і матеріали про В. І. Леніна, як великого патріота і громадянина, безстрашного революціонера, борця за щастя трудящих, про його велику любов до народу, про глибоке значення життя простих людей.

Слід друкувати також мемуарні матеріали, зокрема, спогади старих більшовиків, що працювали на Україні і зустрічалися з В. І. Леніним, виконували завдання за його дорученням. Бажано, щоб журнал друкував бібліографічні довідки літератури про В. І. Леніна, яка виходила в минулому і видається

зараз в зв'язку з підготовкою до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча у видавництвах Радянського Союзу і України.

С. К. Г у т я н с к и й

ЛЕНИНСКАЯ ТЕМАТИКА НА СТРАНИЦАХ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»
(1957—1967 гг.)

Резюме

Материалы, связанные с В. И. Лениным занимают важное место на страницах «Украинского исторического журнала». На протяжении 10 лет (1957—1967) они печатались в 45 номерах. Апрельский номер за 1960 г. полностью посвящен 90-летию со дня рождения Владимира Ильича.

За это время журнал посвятил В. И. Ленину свыше 100 материалов, среди них 60 статей, сообщений исторического, теоретического и методологического характера. Они освещают вопросы ленинского теоретического наследия, революционной деятельности В. И. Ленина в дооктябрьский период, во время подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, в первые годы Советской власти, а также вопросы критики и библиографии, увековечения имени В. И. Ленина.

ПИТАННЯ РОБІТНИЧОГО КОНТРОЛЮ
І НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Питання соціалістичної націоналізації промисловості і перехідного етапу до цього найважливішого заходу — встановлення робітничого контролю над суспільним виробництвом та розподілом продуктів — мають велике наукове, пізнавальне і практичне значення.

Класики марксизму-ленінізму приділяли виняткову увагу завданню усупільнення засобів виробництва, експропріації експропріаторів. Вони науково обґрунтували необхідність та історичну неминучість ліквідації капіталістичної власності й встановлення суспільної власності на основні засоби виробництва в період переходу від капіталізму до соціалізму.

К. Маркс довів, що в своєму розвитку «монополія капіталу стає кайданами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва і усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують»¹.

В. І. Ленін, творчо розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, розробив конкретну програму революційно-економічних заходів, які повинен здійснити робітничий клас у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і в ході соціалістичного будівництва. Він вказував, що «не можна перемогти капіталізму *не взявши банків, не скасувавши приватної власності на засоби виробництва...*»². Ілліч надавав вирішального значення ролі робітничого класу в розв'язанні цього найважливішого після завоювання влади завдання.

В центрі уваги В. І. Леніна були питання робітничого контролю. В «Квітневих тезах» він накреслив основні революційно-економічні заходи, серед яких — запровадження робітничого контролю за суспільним виробництвом і розподілом продуктів³.

¹ К. Маркс. Капітал, т. 1, К., 1949, стор. 761.

² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 13.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 5.

У зверненні «До громадян Росії», написаному В. І. Леніним 25 жовтня 1917 р., говорилося про те, що «справа, за яку борюся народ: негайне запропонування демократичного миру, скасування поміщицької власності на землю, робітничий контроль над виробництвом, утворення Радянського уряду, ця справа забезпечена»¹.

В. І. Ленін вважав, що «першим основним кроком, який є обов'язковим для всякого соціалістичного, робітничого уряду, повинен бути робітничий контроль»².

Лише шляхом запровадження робітничого контролю над виробництвом, а потім і націоналізації промисловості можна було побудувати нове соціалістичне господарство. «Від робітничого контролю,— говорив В. І. Ленін,— ми йшли до створення Вищої ради народного господарства. Тільки цей захід разом із націоналізацією банків і залізниць, яка буде проведена найближчими днями, дасть нам можливість взятися за побудову нового соціалістичного господарства»³.

Найважливіше значення для вивчення історії соціалістичної націоналізації промисловості в Радянській країні мають праці класиків марксизму-ленінізму, в яких містяться всі теоретичні аспекти цієї актуальної проблеми.

Для дослідження соціалістичних перетворень в нашій країні і, зокрема, для вивчення питань націоналізації промисловості велике значення мають постанови Комуністичної партії і Радянського уряду.

Важливим джерелом для вивчення і розробки питань соціалістичної націоналізації промисловості є звіти й матеріали органів державного управління. Особливу цінність мають «Сборник декретов и постановлений по народному хозяйству» (три випуски), виданий у Москві в 1918—1921 рр. та «Збірник справоздань народних комісаріатів і центральних установ УРСР та уповноважених народних комісаріатів РРФСР V Всеукраїнському з'їзду Рад України» (Харків, 1921).

Дослідники історії соціалістичних перетворень широко використовують видану в 1920 р. у Москві книгу «План электрификации РСФСР», а також змістовну, насичену цікавими даними, працю «Украинская промышленность в 1920 году» (Харків, 1921) та ін.

Величезне значення для вивчення досліджуваної проблеми мають періодичні видання, зокрема журнали: «Народное хозяйство» — орган ВРНГ за 1918—1920 рр.; «Народное хозяйство Украины», 1919; «Вестник Совета народного хозяйства Украины», 1919; «Бюллетень Украинского областного бюро ВСНХ (Промбюро)», 1920.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 203.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 117.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 418—419.

Яскравий фактичний матеріал про робітничий контроль над виробництвом і весь процес соціалістичної націоналізації промисловості Української РСР поданий в більшовицьких газетах, які видавалися в період Великої Жовтневої соціалістичної революції та в роки громадянської війни.

Наукову і пізнавальну цінність мають статті і окремі праці державних діячів, які безпосередньо займалися питаннями організації соціалістичної промисловості — Е. І. Квірінга, Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, Г. І. Ломова та ін. Треба відзначити окремі дослідження В. Я. Чубаря¹, І. Скворцова-Степанова², А. Лозовського³, В. Мілютіна⁴.

Цікаві матеріали містить виданий до IV Всеукраїнського з'їзду Рад збірник⁵, в якому взяли участь керівники Комуністичної партії і Радянського уряду України Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, Д. З. Мануїльський, М. Ф. Владимирський та ін. У статтях, вміщених у цьому збірнику, охарактеризовані великі соціалістичні перетворення, здійснені в промисловості та інших галузях народного господарства України протягом березня 1919 — травня 1920 р., тобто між III і IV Всеукраїнськими з'їздами Рад. Велику увагу приділено авторами збірника питанням соціалістичної націоналізації промисловості Української РСР.

Вже в 20-х роках дослідники виявляли значну увагу до питань історії робітничого контролю над виробництвом напередодні і в період Великої Жовтневої соціалістичної революції. Зокрема, цією проблемою займалися видатний історик Г. Панкратова⁶, економіст Г. Циперович⁷ та ін.

Проте це були тільки перші спроби розкрити питання, що відносилися до історії робітничого контролю над виробництвом. Найбільш ґрунтовні дослідження з цієї актуальної теми були надруковані після XX з'їзду КПРС. За останні роки вийшов з друку ряд монографій, брошур і статей, а також документальних збірників, присвячених історії зародження і здійснення робітничого контролю над виробництвом в країні і в окремих

¹ В. Я. Чубар. Трудовий підйом. Харків, 1920; його ж. Народне господарство на Україні. Харків, 1920.

² И. Скворцов-Степанов. От рабочего контроля к рабочему управлению в промышленности и земледелии. М., 1918.

³ А. Лозовский. Рабочий контроль. М., 1918.

⁴ В. Милютин. Народное хозяйство Советской России. (Краткий очерк организации управления и положения промышленности Советской России). М., 1920.

⁵ Комуністичне будівництво. Збірник статей до IV Всеукраїнського з'їзду Рад. Харків, 1920.

⁶ А. Панкратова. Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику. М., 1923.

⁷ Г. Циперович. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Л., 1927.

республіках, або великих промислових районах і центрах. Серед них в першу чергу слід назвати такі наукові праці, як: стаття А. Василькової¹, монографія А. Венедиктова², стаття Д. Коваленка³, монографія Г. Єгорової⁴, Н. Силантьєва⁵, статті М. Іткіна⁶, Б. Верховень і М. Селезньова⁷, В. Селицького⁸ та ін.

Автори цих досліджень ґрунтовно аналізують умови виникнення робітничого контролю, його розвиток напередодні і після Жовтневої революції, специфічні риси його практичного здійснення в окремих робітничих центрах і т. д.

Необхідно відзначити той вагомий вклад, який зробили в справу розробки цієї проблеми П. Лященко⁹, а також В. Виноградов¹⁰ та І. Гладков¹¹. Незаперечну наукову цінність мають дослідження Л. С. Гапоненка¹², Т. Бульби¹³, А. Малькова¹⁴, П. Байкова¹⁵ та ін.

¹ А. И. Василькова. Борьба за рабочий контроль в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции.— Сб. ст. «Коммунистическая партия в период Великой Октябрьской социалистической революции». М., 1958.

² А. Венедиктов. Организация государственной промышленности в СССР, т. 1. Л., 1957.

³ Д. А. Коваленко. Борьба фабрично-заводских комитетов Петрограда за рабочий контроль над производством (март — октябрь 1917 г.).— «Исторические записки», т. 61, 1957.

⁴ А. Г. Егорова. Профсоюзы и фабзавкомы в борьбе за победу Октября. М., 1960.

⁵ Н. Силантьев. Рабочий контроль и совнархозы. М., 1957.

⁶ М. Л. Иткин. Массовый рабочий контроль над производством в Петрограде (сентябрь — октябрь 1917 г.).— Ученые записки Ишимского пединститута. Ишим, т. 1, 1956.

⁷ Б. Г. Верховень, М. С. Селезнев. Борьба за рабочий контроль над производством в Эстонии (1917—1918 гг.).— «История СССР», 1957, № 3.

⁸ В. И. Селицкий. К истории лозунга о рабочем контроле (март — апрель 1917 г.).— Сб. ст. «Великий Октябрь». М., 1958.

⁹ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. III, изд. 4. М., 1956.

¹⁰ В. А. Виноградов. Социалистическое обобществление средств производства в промышленности СССР. М., 1955.

¹¹ И. А. Гладков. Очерки советской экономики. М., 1956; його ж. Очерки строительства советского планового хозяйства в 1917—1918 гг. М., 1957.

¹² Л. С. Гапоненко. Революционное творчество российского пролетариата накануне Великого Октября.— «Вопросы истории», 1962, № 7.

¹³ Т. Бульба. К вопросу о рабочем контроле в России в предоктябрьский период.— Научные доклады высшей школы. Экономические науки, 1960, № 2.

¹⁴ А. М. Мальков. Борьба партии большевиков за установление рабочего контроля над общественным производством и распределением продуктов в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (период мирного развития революции).— Ученые записки Шахтинского пединститута (кафедра основ марксизма-ленинизма), т. 3, вып. 1, 1959.

¹⁵ П. М. Байков. В. И. Ленин о рабочем контроле над производством.— Ученые записки кафедр общественных наук (Таганрогский радиотехнический институт и Таганрогский пединститут), вып. 1, 1960.

На особливу увагу заслуговують статті П. В. Волобуєва¹, в яких ставляться важливі теоретичні питання, зв'язані з методологією розробки історії робітничого контролю над виробництвом.

Поряд з іншими важливими методологічними питаннями П. В. Волобуєв запропонував науково-обгрунтовану періодизацію розвитку робітничого контролю в нашій країні. Він правильно зазначає, що в радянській літературі це питання до кінця не розроблене. Історія робітничого контролю поділялася лише на дожовтневий і післяжовтневий періоди. Дожовтневий в свою чергу ділиться на період двовладдя і післялипневий.

В. П. Волобуєв розглядає чотири основних етапи руху за робітничий контроль над виробництвом у дожовтневий період: перший — з початку березня 1917 р. до Квітневої партійної конференції, як період стихійного зародження і розвитку робітничого контролю; другий — травень—червень 1917 р., коли новими якісними рисами стало прагнення робітничого класу розвинути свій контроль в загальнодержавну організацію регулювання; третій — липень—серпень 1917 р., коли навколо більшовицького лозунга робітничого контролю згуртовується більшість робітничого класу, коли боротьба за робітничий контроль розгорталася в умовах зустрічного наступу революції і контрреволюції; четвертий — вересень—жовтень 1917 р. — переддень Жовтневої революції, коли рух за робітничий контроль досягає найбільшої гостроти й напруження і стає найбільш масовим, організованішим.

Якісно новим ступенем у розвитку робітничого контролю є післяжовтневий період, коли була встановлена диктатура пролетаріату. Аргументація, висловлена автором на користь періодизації історії розвитку робітничого контролю в дожовтневий період, досить переконлива і не викликає заперечень.

Переважає більшість істориків в основному дотримується цієї періодизації, але не завжди підкреслює нові якісні риси, що виникали в розвитку робітничого контролю над виробництвом в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. В ряді випадків дослідники цієї проблеми, захоплюючись фактичним матеріалом, зосереджували головну увагу на кількісних показниках, тобто на зростанні масштабів робітничого контролю в окремих промислових центрах і в цілому по Україні.

Певні результати у розробці історії зародження робітничого контролю в його розвитку на різних етапах підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції мають працівники суспільних наук Української РСР. Ще на початку

¹ П. В. Волобуєв. Ленинская идея рабочего контроля и движение за рабочий контроль в марте—октябре 1917 года.— «Вопросы истории КПСС», 1962, № 6; його ж. Антирабочая политика Временного правительства, М., 1962.

30-х років були надруковані перші статті, присвячені питанням організації робітничого контролю в роки громадянської війни¹. Вони побудовані на значному фактичному матеріалі, але їх рівень не може задовольнити сучасного читача.

Великий фактичний матеріал, що стосується питань боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, зокрема, за провадження робітничого контролю над виробництвом, міститься в збірниках і окремих брошурах, надрукованих до десятиріччя Великого Жовтня². Вони є важливим джерелом для вивчення досліджуваної теми.

Питанням історії робітничого контролю і націоналізації промисловості велику увагу приділяють історики, які досліджують теми періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також періоду громадянської війни.

Грунтовно зупиняються на цьому питанні І. К. Рибалка³, М. Гончаренко⁴, М. К. Колісник⁵, Ю. Я. Білан⁶, М. І. Супруненко⁷, Ю. М. Гамрецький⁸, А. П. Гриценко⁹, В. Я. Борщевський¹⁰ та ряд інших авторів.

Питанням соціалістичної націоналізації промисловості в нашій країні присвячено ряд документальних збірників. В 1954 р. було опубліковано збірник документів і матеріалів «Націоналізація промисловості в СРСР»¹¹. В наступні роки опубліковано кілька документальних збірників, які безпосередньо відно-

¹ С. Коган і Н. Межберг. Другий період Радянської влади на Одещині.— «Літопис революції», 1930, № 1-2; І. Погорілий. Робітничий рух в Одесі за денікінщини (23 серпня 1919 р.—8 лютого 1920 р.).— «Літопис революції», 1931, № 3.

² Из истории Октябрьской революции в Киеве (воспоминания участников). К., 1927; 1917 год в Харькове. Харьков, 1927; Борьба за октябрь на Артемовщине (Сборник воспоминаний и статей). Харьков, 1929; Октябрь на Одещине (Сборник воспоминаний и статей). Одесса, 1927; Краткий очерк революционного движения на Луганщине (1900—1920). Луганск, 1928; Октябрь на Николаевщине (1917—1920). Николаев, 1927; В. К. Щербаков. Жовтнева революція й роки громадянської війни на Чернігівщині. Чернігів, 1927.

³ І. К. Рибалко. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919). Харків, 1957.

⁴ Н. Гончаренко. Октябрь в Луганске. Луганск, 1961.

⁵ М. К. Колісник. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Харків, 1958.

⁶ Ю. Я. Білан. Перемога Жовтневої революції і відновлення Радянської влади на Україні. К., 1957.

⁷ М. І. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. К., 1957.

⁸ Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році. К., 1966.

⁹ А. П. Гриценко. Робітничі фортеці соціалістичної революції. Фабзавкоми України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Березень 1917 — січень 1918 рр. К., 1965.

¹⁰ В. Я. Борщевський. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции. В двух частях. Днепропетровск, 1962.

¹¹ Национализация промышленности в СССР. Сборник документов и материалов. 1917—1920 гг. М., 1954.

сяться до цієї теми, або ж містять цінні матеріали, що розкривають питання історії робітничого контролю і націоналізації промисловості в Радянській країні і, зокрема, на Україні. Серед них слід насамперед назвати ряд змістовних збірників¹.

Збірники документів і матеріалів з цієї тематики були видані майже в усіх обласних центрах Української РСР з нагоди 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції². В них подано величезний фактичний матеріал, який має надзвичайну цінність для дослідника питань соціалістичної націоналізації промисловості в Українській РСР та всіх інших питань історії боротьби за владу Рад в нашій країні.

З глибоким знанням справи складений документальний збірник «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні». Він містить праці В. І. Леніна, що стосуються проблеми націоналізації промисловості, найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду з цього питання. Збірник побудовано за хронологічно-тематичним принципом.

Упорядники збірника зосередили увагу на документах, які характеризують боротьбу робітничого класу за запровадження контролю над виробництвом і націоналізацію промислових підприємств у Харкові, Юзівці, Луганську, Одесі, Катеринославі, Києві, Миколаєві та інших великих промислових центрах України. В збірнику зустрічаються також цікаві документи з питань націоналізації промислових підприємств Єлисаветграда, Кременчука, Сімферополя, Глухова, Херсона, Чернігова, Полтави, Умані, Лубен, Сум, Прилук, Бердянська і т. д. Завдяки цьому постає цілісна картина запровадження робітничого контролю і націоналізації промисловості в масштабах України.

¹ Национализация промышленности и организация социалистического производства в Петрограде (1917—1920 гг.), т. 1. Л., 1958; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1957; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917—апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах. К., 1957; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). К., 1957; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій (1917—1956). К., 1958; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.). Збірник документів і матеріалів. К., 1957 та ін.

² Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.). Сб. документов и материалов. Сумы. 1957; Борьба за власть Советов в Донбассе. Сб. документов и материалов. Сталино, 1957; Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 — февраль 1918 гг.). Сб. документов и материалов. К., 1957; В борьбе за Октябрь (март 1917 — январь 1918). Сб. документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Одесса, 1957; Борьба робітників і селян за встановлення Радянської влади на Єлисаветградщині (березень 1917 — лютий 1918 р.). Кіровоград, 1957; Октябрь в Екатеринославе. Сб. документов и материалов. Днепропетровск, 1957; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции (февраль 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. Харьков, 1957, та ін.

Збірник не переобтяжений документами, які відбивають незначні, дріб'язкові факти. Переважна більшість документів дає багатий і характерний матеріал для вивчення теми.

Документи, що містяться у збірнику, розкривають головним чином такі важливі питання, як революційну ініціативу і творчість робітничого класу України, багатогранну діяльність партійних організацій, величезну роботу радянських і господарських органів.

Варто відзначити змістовну статтю П. І. Винокура¹ про робітничий контроль на промислових підприємствах Харкова, опубліковану в 1940 р. Він висвітлює питання економічного становища країни напередодні Жовтневої революції, наводить великий фактичний матеріал про боротьбу трудящих за здійснення робітничого контролю над виробництвом і розподілом в Харкові.

За останні роки розробка цієї важливої теми на матеріалах України збагатилася новими науковими дослідженнями. Найбільш ґрунтовними працями, присвяченими історії соціалістичної націоналізації промисловості в Українській РСР, є дослідження П. П. Гудзенка² і Й. Ш. Черномаза³.

Монографія П. П. Гудзенка «Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр.» є узагальнюючою працею, в якій висвітлюються основні питання досліджуваної теми. Автор на великому фактичному матеріалі розкриває ленінське положення про те, що робітничий контроль над суспільним виробництвом і розподілом продуктів — перехідний етап до націоналізації промисловості.

В монографії висвітлюється економічна платформа Комуністичної партії в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, піддається критичному аналізу економічна програма та політика російської імперіалістичної буржуазії і Тимчасового уряду в березні—жовтні 1917 р.

Важливе місце займають у праці питання зародження і здійснення робітничого контролю над виробництвом в промисловості України і його історичне значення. Автор поділяє істо-

¹ П. І. Винокур. Рабочий контроль на фабриках и заводах г. Харькова.— Научные записки Украинской академии социалистического земледелия им. Артема, т. II. Харьков, 1940.

² П. П. Гудзенко. До питання про робітничий контроль і націоналізацію промисловості на Україні (березень 1917—квітень 1918).— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, 1957, № 11; його ж. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості. К., 1957; його ж. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр. К., 1965.

³ Й. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917—март 1918). Харьков, 1958; його ж. Перші соціалістичні перетворення в промисловості України (листопад 1917—квітень 1918 рр.). Харків, 1967.

рію боротьби робітничого класу за контроль над суспільним виробництвом і розподілом продуктів на два основних етапи: перший — від лютого до жовтня 1917 р., коли запровадження робітничого контролю було підпорядковане боротьбі за владу Рад, за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну; другий — від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до моменту загарбання німецькими окупантами. В праці підкреслюється, що це був якісно новий етап, вищий ступінь в розвитку робітничого контролю, коли його головним завданням було утвердження і зміцнення влади Рад, боротьба за створення фундаменту соціалістичної економіки.

Разом з тим, у П. П. Гудзенка в питанні періодизації історії розвитку робітничого контролю над виробництвом немає розбіжностей з поглядами, висловленими П. В. Волобуєвим. Він підтримує точку зору, що перший етап в історії боротьби робітничого класу України за контроль над суспільним виробництвом, в свою чергу, поділяється на кілька періодів, відповідно до розвитку соціалістичної революції.

Однією з важливих є та частина дослідження П. П. Гудзенка, в якій висвітлюється початок соціалістичного усупільнення основних засобів виробництва в промисловості Української РСР (листопад 1917 — квітень 1918 р.).

Вперше в українській радянській історіографії автор дає цілісний і глибокий аналіз початкового періоду соціалістичної націоналізації промисловості, організації керівництва соціалістичними підприємствами, перших кроків державного планування промислового виробництва на Україні. Великий фактичний матеріал у книзі поєднується із змістовними теоретичними узагальненнями, що посилює наукове значення всієї праці. П. П. Гудзенко вперше ґрунтовно розкриває питання, що стосується процесу організації промисловості України та організації управління нею в 1919 р. Цей розділ книги побудований виключно на архівних, не опублікованих раніше документах.

У праці висвітлюється боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінської політики об'єднання економічних ресурсів РРФСР і УРСР, продовження усупільнення засобів виробництва в промисловості республіки, організація управління промисловістю України у період воєнного комунізму. На великому фактичному матеріалі показано завершення соціалістичної націоналізації промисловості в Українській РСР у 1920 р.

Позитивними рисами монографії є також висвітлення величч революційної творчості робітничого класу, діяльності Комуністичної партії, історичного значення єдності трудящих УРСР і РРФСР в боротьбі за соціалістичні перетворення.

П. П. Гудзенко критикує колишнього міністра промисловості Тимчасового уряду С. Прокоповича за спроби в спотвореному

вигляді подати питання про націоналізацію промисловості в нашій країні¹. Всупереч історичній дійсності, Прокопович у своєму наклепницькому писанні, надрукованому в 1918 р., твердив, що нібито не капіталісти, а пролетаріат викликав занепад народного господарства і економічну кризу в країні.

Перебуваючи в еміграції, Прокопович спеціалізувався на наклепах проти Радянського Союзу. В 1952 р. він видав у Нью-Йорку так звану працю «Народное хозяйство СССР», яка, за влучним виразом П. П. Гудзенка, являє собою «зразок злісної фальсифікації історії соціалістичного будівництва в нашій країні і, в той же час,— взірць лакейського служіння імперіалістичним монополіям». На жаль, П. П. Гудзенко зосередив свою увагу на критичному розгляді фальсифікаторських спроб лише Прокоповича.

Вагомим вкладом у вивчення історії боротьби робітничого класу України за встановлення контролю над виробництвом є змістовна монографія Й. Ш. Черномаза, яка на великому фактичному матеріалі розкриває всі основні питання історії зародження і розвитку робітничого контролю над виробництвом протягом березня 1917 — березня 1918 рр.

Автор всебічно аналізує запровадження робітничого контролю над виробництвом у період мирного розвитку революції та підготовки збройного повстання, а також досліджує соціалістичні перетворення в промисловості України після встановлення диктатури пролетаріату. Яскраво висвітлено революційну творчість робітничого класу, величезну роботу партійних організацій України, запеклий опір меншовиків, анархістів та інших дрібнобуржуазних партій, які намагалися не допустити запровадження робітничого контролю над виробництвом.

Й. Ш. Черномаз правильно зазначає, що активна участь робітників у націоналізації промисловості була конкретним виразом революційної ініціативи трудящих у боротьбі з саботажем капіталістів, за збереження виробничих сил країни, за зміцнення влади Рад і встановлення соціалістичних виробничих відносин.

У монографії висвітлюються деякі специфічні риси соціалістичних перетворень в економіці України у перші місяці після перемоги Радянської влади, підкреслюється, що запровадження робітничого контролю над виробництвом здійснювалось в умовах запеклої боротьби проти білогвардійсько-націоналістичної контрреволюції. Автор наголошує, що боротьба за робітничий контроль на Україні була також складовою частиною загальної боротьби за владу Рад.

У дослідженні підкреслюється, що широкий розмах націоналізації паливної, металургійної і металообробної промисло-

¹ С. Н. Прокопович. Война и народное хозяйство, изд. 2. М., 1918.

вості на Україні пояснювався особливим народногосподарським значенням цих галузей для всієї країни.

У своїй праці Й. Ш. Черномаз показав всебічну допомогу робітничого класу Росії у здійсненні соціалістичної націоналізації промисловості в Українській РСР.

Безперечним вкладом у розробку питань історії робітничого контролю над виробництвом є праці Д. С. Бельфора¹, Г. І. Берези², О. Д. Савчука³, які висвітлюють окремі етапи боротьби робітничого класу за соціалістичну націоналізацію промисловості на матеріалах великих промислових центрів України. Змістовними є статті економіста О. Н. Голобородько⁴, присвячені історії встановлення робітничого контролю над промисловими підприємствами Харкова. Наукову цінність мають статті Л. В. Боцян⁵ і П. В. Замкового⁶.

П. В. Замковий — досвідчений дослідник цієї теми. В своїй кандидатській дисертації⁷ автор висвітлює такі питання як місце робітничого контролю в ленінському плані соціалістичної націоналізації промисловості, боротьбу більшовиків України за оволодіння органами робітничого контролю на підприємствах, розглядає роль і значення робітничого контролю в підготовці сил робітничого класу для завоювання влади тощо. П. В. Зам-

¹ Д. С. Бельфор. Из истории борьбы пролетариата Одессы за рабочий контроль. Научное сообщение (Одесский филиал Всесоюзного юридического заочного института), вып. 3. Одесса, 1957; його ж. З історії профспілок Одеси (фабзавкоми та профспілки в боротьбі за встановлення Радянської влади). Праці Одеського держуніверситету, т. 147, вип. 2, 1957.

² Г. І. Береза. З історії боротьби пролетаріату України за встановлення робітничого контролю в період підготовки Жовтневої соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 р.).— Наукові записки Київського держуніверситету, т. XVI, вип. XI, 1957.

³ А. Д. Савчук. Из истории борьбы за претворение ленинской идеи рабочего контроля на предприятиях Одессы.— Научные записки Одесского кредитно-экономического института, т. XV, 1960.

⁴ О. Н. Голобородько. Робітничий контроль на Україні (за матеріалами промислових підприємств м. Харкова).— Наукові записки Київського держуніверситету, т. XV, вип. 1, 1956; його ж. Робітничий контроль — найважливіша складова частина економічної платформи більшовиків напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Наукові записки Київського держуніверситету, т. XVI, вип. X, 1957.

⁵ Л. В. Боцян. Націоналізація промисловості в УРСР внаслідок перемоги Жовтневої соціалістичної революції.— «Питання історії держави і права УРСР», вип. 1. К., 1962.

⁶ П. В. Замковий. Більшовизація фабзавкомів України в 1917 р.—«Український історичний журнал», 1963, № 5; його ж. Більшовики України — організатори робітничого контролю над виробництвом.— «Український історичний журнал», 1963, № 5.

⁷ П. В. Замковий. Борьба большевиков Украины за осуществление ленинского лозунга о рабочем контроле над производством в период перерастания буржуазно-демократической революции в революцию социалистическую (март — октябрь 1917). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1964.

ковий використав численні фонди центральних, республіканських і місцевих партійних та історичних архівів, більшовицьку пресу, спогади старих більшовиків, активних учасників Жовтневої революції, зробив цікаві і змістовні узагальнення.

Серед оригінальних досліджень, присвячених вивченню історії соціалістичної націоналізації промисловості на Україні необхідно відзначити дисертацію В. Ф. Майстренко¹. Автор на матеріалах Одеси робить цікаві узагальнення, які дозволяють глибше зрозуміти весь процес націоналізації соціалістичної промисловості в республіці. Вона наводить багато конкретних прикладів діяльності окремих заводських партійних осередків, називає прізвиська комуністів, які безпосередньо очолювали робітничі маси в ході боротьби за соціалістичне усупільнення промисловості.

Корисною для дослідників є стаття В. Ф. Майстренко, присвячена огляду літератури та джерел з питання націоналізації промисловості Одеси в 1920—1921 рр.² Останнім часом українська радянська історіографія поповнилась рядом змістовних праць і окремими статтями в журналах та наукових записках, в яких висвітлюються питання перебудови народного господарства в республіці в 1917—1920 рр.³

Однак, незважаючи на деякі успіхи в розробці історії соціалістичної націоналізації промисловості Української РСР, ця тема потребує дальшого вивчення. Ряд аспектів цієї теми ще не здобув глибокого дослідження. Необхідно більш ґрунтовно розробити і узагальнити питання про роль Рад в практичному здійсненні робітничого контролю напередодні Жовтневої революції та їх діяльність в націоналізації промисловості і управління нею в роки громадянської війни.

Вже давно назріла потреба в критичних працях, які були б спрямовані проти буржуазних фальсифікаторів історії, що зводять дивовижні наклепи як на процес націоналізації промисловості в Радянській країні, так і на всі принципи організації і управління народним господарством в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни.

¹ В. Ф. Майстренко. Партийная организация г. Одессы в борьбе за социалистическое обобществление промышленного производства (1917—1921 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Одесса, 1964.

² В. Майстренко. Націоналізація промисловості м. Одеси (1920—1921 рр.).— Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1963, № 4.

³ М. А. Баранов. Рабочий контроль на промышленных предприятиях Донбасса (1917—1918 гг.). Львов, 1968; Д. А. Першаков. З історії соціалістичної націоналізації кам'яновугільної промисловості Донбасу (1917—1920 рр.).— Питання історії народів СРСР, вип. 5. Харків, 1968; А. Г. Мищенко. Націоналізація угольної промисловості Донбасса в 1920 году. Вестник Харьковского госуниверситета, вип. 5, 1968, та ін.

Чекає на свого дослідника і така актуальна тема, як використання досвіду націоналізації промисловості в Українській РСР країнами соціалістичної співдружності.

В. П. Сидоренко

ВОПРОСЫ РАБОЧЕГО КОНТРОЛЯ
И НАЦИОНАЛИЗАЦИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
В УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

В настоящей статье говорится о том, какой вклад внесли историки Украины в разработку вопроса рабочего контроля и социалистической национализации промышленности. На основе большого фактического материала авторы ряда монографий и статей показали первые шаги социалистической национализации промышленности, организацию руководства национализированными предприятиями, начало государственного планирования промышленного производства. Украинские советские историки раскрыли вопросы рабочего контроля над обобществленным производством на материалах Донбасса, Криворожья, Харькова и других промышленных центров. В литературе хорошо показывается историческое значение осуществления рабочего контроля над производством в промышленности Украины.

В статье подчеркивается научная ценность документальных сборников, посвященных рассматриваемому вопросу.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ
ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ
ПРОТИ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ
І ВНУТРІШНЬОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ
НА УКРАЇНІ У 1918 р.

З часу ХХ з'їзду КПРС наступив переломний момент у розвитку історичної науки. Одним з доказів цього є всезростаюча увага до теоретичних питань, досліджень історично суттєвих явищ і подій з їх складним і нерідко суперечливим змістом.

Зрозуміло, виправлення попередніх хиб відбувалося і відбувається не так просто і швидко, як іноді уявляється. Тяжіння до старих рецептів, схем і методів — явище надто живуче і покінчити з ним відразу важко.

Саме тому в ряді праць ще й сьогодні можна зустріти немалу данину суб'єктивізму, безпринципній кон'юктурщині та іншим проявам антинаукового підходу до питань історії¹. Помилки суб'єктивного характеру не лише кидають тінь на історичну науку, але й стають на перешкоді використання історичної науки в комуністичному вихованні трудящих і формуванні у них марксистського світогляду².

Ця стаття не ставить прямого завдання давати критичну оцінку тематичним працям³. Значною мірою це вже зроблено. Вона має намір поглибити увагу дослідників до таких найбільш принципових і вузлових питань проблеми, як: організація активної оборони Правобережної України від австро-німецьких інтервентів у лютому—березні 1918 р.; створення фронту оборони Лівобережної України та причини його короткочасності,

¹ Высокая ответственность историков.— «Правда», 30 січня 1966 р.

² Там же.

³ Г. Заставенко. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. К., 1959; Ю. Я. Белан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. К., 1960; Є. М. Склярєнко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини. К., 1960; І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво. К., 1961; О. Ю. Карпенко. Імпералістична інтервенція на Україні (1918—1920). Львів, 1964; Н. И. Супруненко. Очерки гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. М., 1966; К истории создания 1-й и 2-й Украинской дивизий (повідомлення).— «Военно-исторический журнал», 1963, № 9; І. П. Дудко. Воїн революції.— «Український історичний журнал», 1964, № 6; Г. Л. Нікольніков. Визвольна війна українського народу в 1918 році та визрівання революційної кризи в Німеччині.— «Український історичний журнал», 1965, № 2, та ін.

зокрема на Центральному та Донбаському напрямках; утворення і значення революційних (радянських) «островів» на території окупованої України; серпневе збройне повстання трудящих України і його політична оцінка; становлення перших регулярних частин Червоної Армії на Україні, визначення їх ролі в остаточному розгромі німецьких загартників і національної контрреволюції та деякі інші питання.

Вони, звичайно, не охоплюють всієї проблематики історіографічних розвідок. У статті розглядаються лише ті, що є найголовнішими для перспективного розвитку теми.

* * *

Питання організації опору німецькій навалі на початку визвольної боротьби в лютому—березні 1918 р. посідає чільне місце майже в усіх широкопланових працях. Але найкраще воно висвітлюється в монографіях Ю. Я. Білана, Є. М. Скляренка та в найновішій праці М. І. Супруненка¹. І все ж, за винятком останньої, згадані дослідження подають ці події майже стереотипно, хоч і під різними заголовками. Вся увага сконцентрована на матеріалах і фактах, що показують героїзм окремих червоногвардійців, їх загонів, зокрема найбільших — під командуванням А. Іванова, Г. Чудновського, Г. Довнар-Запольського, В. Боженка. Погано озброєні бійці поспішали назустріч ворожій навалі; щоб зупинити її або полягти смертю хоробрих².

Нема потреби говорити про історичну достовірність цих фактів. Вона безсумнівна. Але схема такого висвітлення оборони України надто вже однобока, спрощена.

Важко, наприклад, уявити, щоб незначна кількість наспих навчених і озброєних бійців Червоної гвардії могла порівняно тривалий час утримувати (та ще й з успіхом) такі великі лінії оборони, як Рівне—Шепетівка, Бердичів—Житомир—Козятин, Бородянка—Буча—Ірпінь та ін.³ проти цілих німецьких армій. Очевидно, пояснення цього явища слід шукати не лише в героїзмі й стійкості червоногвардійців, що само собою зрозуміло, а й в інших важливих обставинах, які згадуються в літературі, але не розкриваються.

Про це говорить у своїй праці Є. М. Скляренко. Він пояснює тривалість радянської оборони тим, що німці починали наступ на Україну невеликими силами — групами своєрідної розвідки⁴. Однак, розуміючи, що цим питання не вичерпується, автор натякає й на іншу обставину. «У ряді місць,— пише він,—

¹ Вказ. праці: Ю. Я. Білана, Є. М. Скляренка, М. І. Супруненка.

² Там же.

³ Г. Заставенко. Вказ. праця, стор. 30.

⁴ Є. М. Скляренко. Вказ. праця, стор. 28.

як це було під Ровно, Шепетівкою, Бердичевом, в бій з німецькими військами вступали частини старої армії»¹.

На жаль, ця згадка про роль старої армії в обороні України, на яку також можна натрапити в інших працях,— залишилась тільки згадкою. Однак значення армійських, навіть напіврозкладених частин в організації оборони на початку німецького нашестя переоцінити важко.

У зв'язку з поширенням в час укладення Брестського миру наклепів троцькістів про зраду Україні, В. І. Ленін змушений був заявити: «Ми ні Фінляндії, ні Україні не зрадили. Цього нам не закине ні один свідомий робітник. Ми допомагаємо, чим можемо. Ми з наших військ ні одної хорошої людини не вивели і не введемо»².

З призначенням головнокомандуючим Радянськими збройними силами України В. Антонова-Овсієнка розгорнулась широка оборонна робота. Ще до підписання Брестського миру на Україну від уряду Радянської Росії було відправлено велику кількість різного озброєння на суму кілька мільйонів карбованців³.

І все ж, доки формувались та переміщались на лінію Дніпра революційні загони, основну роль у стриманні німецької навали виконували армійські частини та наспіх організовані з них революційні батальйони, роти і дивізіони.

На жаль, в жодній з праць не віддане належне 2-й армії Р. Берзіна, яка в січні 1918 р. брала участь у визволенні Києва від Центральної ради, а потім вела бої у складі військ Румунського фронту під Одесою і Миколаєвом. Тільки в статті І. П. Дудка згадується про дії частин 12-го армійського корпусу під командуванням М. Кропив'янського, які довго чинили героїчний опір німецьким загарбникам, а потім з важкими боями пробивалися від Кам'янця-Подільського до Катеринослава⁴. Обійдено також значення Тираспольського загону, сформованого в бою з німцями із солдатів Заамурських полків Румунського фронту, загонів Т. Стецевича, І. Гаркавого, Е. Фесенка та ін.

Є. М. Склярєнко в ряді місць своєї праці згадує про діяльність командуючого південними арміями М. Муравйова⁵. Однак критика його анархістських дій затінила героїзм цілих полків. Проте, Ю. Я. Білан цілком справедливо відзначає заслуги 5-го кінного Заамурського полку на чолі з новообраним командиром,

¹ Є. М. Склярєнко. Вказ. праця, стор. 32.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 88.

³ Труды Высшего военно-педагогического института им. М. И. Калинина, т. XII. Л., 1957, стор. 65.

⁴ І. П. Дудко. Воїн революції.— «Український історичний журнал», 1964, № 6, стор. 120.

⁵ Є. М. Склярєнко. Вказ. праця, стор. 35—36.

комуністом Кокаревим. Цей полк повністю залишився в своєму складі і мужньо захищав від німців рубежі Одещини¹.

Деяко яскравіші сторінки присвячені обороні Лівобережної України. У більшості праць події розгортаються логічніше, повною мірою відтворюються оперативні дії червоногвардійських загонів і частин новостворених армій, що обороняли Харків, Миколаїв, Херсон, Донбас.

Однак серед причин нетривалості цих фронтів важко відзначити найголовніші. Майже всі праці як першопричину невдач радянських військ підкреслюють недостатню озброєність червоногвардійських загонів, велику перевагу противника в силі². Відзначається і той факт, що новостворені 5 армій були слабо організовані і тому «увесь тягар у цій боротьбі (березень—квітень.— В. Т.) випав на долю червоногвардійських загонів»³.

Серйозним недоліком в організації оборони, як говориться в праці М. І. Супруненка, було і те, що південні радянські республіки — Українська, Донецько-Криворізька, Одеська, Кримська не виступали єдиним фронтом проти наступаючих німецьких військ⁴. Водночас намагання окупантів якнайшвидше завоювати Україну посилювало наступ на революційні сили⁵.

Всі ці та інші причини нетривкого стану радянського фронту в сукупності подають правдиву картину останніх революційних боїв за Україну. І все ж слід було б глибше показати військово-організаційний процес оборони країни.

Аналізуючи хід військових операцій можна побачити, що технічно оснащений ворог міг наступати або відступати в будь-якому напрямку. І навпаки, цього не могли робити радянські загоны. Вони наступали здебільшого уздовж залізниць, річок і боялись залишитись без транспорту при відступі. Вже саме це явище призводило до дальшого розпорощення фронтів і було однією з головних причин легкої ураженості радянської оборони. Німецькі війська, користуючись відсутністю суцільного фронту без особливих перешкод заходили в тил радянським загонам і примушували їх швидко відступати. Характерним прикладом цього може служити наступ і відступ луганського соціалістичного загону К. Є. Ворошилова і в цілому 5-ї армії⁶.

Слід також вказати, що в літературі досі не проаналізовані ті шкідливі тенденції у ставленні до Брестського миру, які по-

¹ Ю. Я. Білан. Вказ. праця, стор. 82.

² Є. М. Склярєнко. Вказ. праця, стор. 28, 36; Г. Заставенко. Вказ. праця, стор. 28, 30; М. В. Довгопол. Початок створення Червоної Армії на Україні.— Учені записки. Труди історичного факультету ХДУ, 1958, стор. 155.

³ Ю. Я. Білан. Вказ. праця, стор. 82.

⁴ М. І. Супруненко. Вказ. праця, стор. 26.

⁵ Г. Заставенко. Вказ. праця, стор. 34, 35.

⁶ В. Є. Тичина. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині у 1918 році.— ХДУ, 1959, стор. 14—15.

ширювались серед революційних військ і підривали справу оборони Республіки. На цей факт, наприклад, вказує телеграма Ф. Артема, надіслана в кінці лютого 1918 р. Я. Свердлову про становище в Донбасі у зв'язку з Брестськими переговорами¹. Нема сумніву, що перед лицем ворожої навали революційним організаціям бракувало військово-політичної і виховної роботи.

Нарешті, кілька слів про фактичну сторону висвітлення організації оборони Лівобережжя. В жодній праці досі не показано як слід воєнні бойові дії і героїзм бійців на оборонних рубежах, що їх займали 5 сформованих у березні радянських армій від Чорноморського узбережжя до північних районів Чернігівщини. Ними командували видатні радянські командири Р. Сіверс, В. Кіквідзе, О. Єгоров, М. Кропив'янський. Завдяки винятковому героїзму бійців цих армій робітники Донбасу і партизани Чернігівщини дістали можливість краще підготуватись до оборонних боїв у квітні—травні 1918 р. Найменше сказано про 1, 2 і 3-ю армії, тобто про всю південну групу військ під командуванням О. Єгорова. Перша обороняла підступи до Катеринослава, друга — лінію Катеринослав—Кривий Ріг. Третя вела бої під Синельниковим, але у квітні 1918 р. була розбита².

Ядром південної групи стала 2-а армія на чолі з новосформованим штабом М. Кропив'янського. До її складу входили кращі частини, зокрема 74-й Ставропольський комуністичний полк, китайський і угорський полки добровольців, а також кілька спецбатальйонів колишнього 12-го армійського корпусу. В рядах армії бились герої-комуністи Г. Котовський, П. Княгиницький, Й. Якір, Т. Стацевич, І. Дубовий, Е. Фесенко та багато інших — пізніше прославлених червоних командирів. Армія героїчно витримала всі випробування «Донецького котла» в районі Родакового—Хацапетівки—Микитівки³, де наступали відбірні частини ворожих військ⁴.

Опинившись на початку травня майже в оточенні, 2-га армія збрала сили всієї південної групи і пішла на прорив. В цьому рейді вона розбила кілька німецьких полків, Дроздівський офіцерський загін та звільнила від контрреволюції Таганрог і Ростов.

Нема потреби зупинятися тут на інших недоліках ряду праць у висвітленні оборони Донбасу і Харкова. Вони траплялися переважно тому, що автори не добавляли помилок керівників Кримської і Донецько-Криворізької республік і особливо їх сепаратистських тенденцій. Зрештою, ця прогалина в дослі-

¹ Борьба за власть Советов в Донбассе. Збірник документів і матеріалів, 1957, стор. 322—323.

² ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 151, арк. 12.

³ В. Антонов-Овсієнко. Записки о гражданской войне, т. II, стор. 269.

⁴ Є. М. Складенко. Вказ. праця, стор. 28.

дженнях була ліквідована у новій праці М. І. Супруненка, де документально показана вся шкідливість замірів донецьких керівників¹.

Переходячи до розгляду питань про вогнища боротьби за Радянську владу на території окупованої України, або, як умовно їх називають «революційними островами», слід відразу ж вказати на деяку різницю у споріднених явищах. Одна справа, коли йдеться про військовий опір загонів і повстанців на фронтівій лінії, скажімо, під Миколаєвом, Херсоном у березні—квітні 1918 р., інша,— коли явище типово соціально-політичне, як, наприклад, всенародна боротьба за збереження здобутків Жовтня в умовах окупації.

Події першого типу відображені в літературі в цілому добре. З належним розбором та узагальненням подаються вони у монографії Ю. Я. Білана². Певне місце займає характеристика подій другого типу у праці Є. М. Скляренка³. Але, на диво, в жодному із досліджень немає точного визначення районів, де збереглася влада революційного народу.

Проте відомо, що перший і найбільший «революційний острів», а точніше «радянський острів», виник у травні 1918 р. на Чернігівщині. Революційні сили трудящих тридцяти волостей чотирьох повітів губернії, організовані Радянським центром у м. Почепі, стали стіною на захист своїх завоювань, примусивши ворога зупинити наступ та почати переговори про перемир'я⁴. Про це «Черниговская земская газета» писала: «На Чернігівщині, особливо в північно-східній частині, більшовизм вперто затримався»⁵.

Военно-політичне значення цього «острова» надзвичайно велике і не лише для самої України. Це був міцний заслон від німецького вторгнення в межі РРФСР. Політика «перегляду кордонів», за III універсалом УНР, наштовхнулася на сильний опір народних мас, які не визнавали іншої влади, крім більшовицької⁶.

Разом з територією пізніше встановленої «нейтральної зони» «радянський острів» на Чернігівщині простягався місцями до 50—60 і більше кілометрів, що давало можливість партизанам і повстанцям прикордонних районів завжди мати міцний тил.

З нових «революційних островів» в літературі згадані лише деякі, передусім ті, що виникли внаслідок найбільших повстань

¹ М. І. Супруненко. Вказ. праця, стор. 29—30.

² Ю. Я. Білан. Вказ. праця, стор. 95—116.

³ Є. М. Скляренко. Вказ. праця, стор. 171—186.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1459, оп. 1, спр. 2, арк. 15.

⁵ «Черниговская земская газета», 31 травня 1918 р.

⁶ «Известия Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 25 травня 1918 р.

у червні—липні 1918 р. в районах Звенигородки і Таращі. А також частково визначені серпневі — під Самгородком і Сквирюю на Київщині, в Могильовському повіті на Поділлі¹ та на Одещині і Чернігівщині².

Проте ці важливі фактори боротьби за відновлення Радянської влади на Україні ще недостатньо висвітлені в літературі. На глибший аналіз чекає також рух селян під час серпневого повстання, коли «острови» революційної влади поширюються по всій Україні.

Та, на жаль, найвизначніша історична подія визвольної боротьби на Україні влітку 1918 р. (серпневе повстання) опинилась в історіографії між «вогнем» несподіваних оцінок і характеристик.

А трапилось це тому, що суб'єктивне ставлення до повстання проникло в III том «Истории гражданской войны в СССР»³. Його підхопили рецензенти цього тома Г. Кузьмін і С. Липецький⁴ і розгорнули хибні тенденції, дійшовши до повного заперечення істини. Хотіли цього чи ні, але вони «узаконили» неправильне положення про те, що серпневе повстання було викликане нібито помилковим рішенням ЦВРК і ЦК КП(б)У і, приречене на провал, не відіграло позитивної ролі⁵.

В основу такого ставлення до повстання лягло помилкове тлумачення його причин. Наказ № 1 Центрального Військово-революційного комітету, що санкціонував виступ Центрального штабу на Чернігівщині⁶ і в інших районах⁷, одержав в літературі негативну характеристику, як помилковий і передчасний. Це сковувало ініціативу дослідників. Для ряду істориків було важко відмовитись від того положення, що так легко пояснювало причинний взаємозв'язок між наказом № 1 і повстанням⁸. Саме тому більшість авторів ухилились від детального розгляду серпневого повстання і механічно перенесла до своїх праць увесь згусток неправильних тлумачень⁹.

Звичайно, всіх цих недоречностей могло б і не бути, якби свого часу історики узагальнили бодай хоч частину історіогра-

¹ Вказ. праці; Є. М. Склярєнка — стор. 192—193, 203—205; Г. Заставєнка — стор. 111—112, 117; Ю. Я. Білана — стор. 131, 235—237.

² О. Ю. Карпенко. Вказ. праця, стор. 52—53.

³ История гражданской войны в СССР, т. III. М., 1958, стор. 277.

⁴ Г. Кузьмін і С. Липецкий. Летопись героической борьбы советского народа.— «Коммунист», 1958, № 11.

⁵ История гражданской войны в СССР, т. III, стор. 277.

⁶ Центральный штаб по підготовці повстання в північно-східних районах України виник у червні 1918 р. Його очолив М. Г. Кропив'янський.

⁷ Повстання почалось 7 серпня на Чернігівщині і до середини місяця поширилось на Київщину, Волинь і Поділля.

⁸ В. Є. Тичина. К вопросу об оценке вооруженного восстания против немецких оккупантов и гетьманщины в августе 1918 г.— Вестник ХГУ (серия истории КПСС и истории народов СССР), вип. 2, 1966, стор. 52—53.

⁹ Там же.

фічної спадщини з цього питання¹. Поза увагою залишилися і спогади самих учасників повстання Н. Точоного, В. Бабка, С. Петриковського та ін.²

«Сьогодні іноді почувеш осуд повстання,— писав С. Петриковський,— цей осуд недостойний нащадків... Серпневе повстання не було продумане. Воно не перетворилося на загальне повстання. Однак виступ трудящих Ніжинщини, який став вищою точкою літніх повстань на Україні, був не стихійним, а організованим»³.

Найновіші дослідження⁴ уже не поділяють неправильного, або байдужого ставлення до героїчної події, навпаки, їм належить першість у виявленні історичної правди.

І дійсно, навіть загальна оцінка результатів серпневого повстання на Україні яскраво вимальовується уже з того факту, що окупанти змушені були поступитися перед силою народу і віддати значну частину території, на якій було відновлено революційну владу, а в деяких місцях — органи місцевих Рад. Внаслідок успішного виступу Центрального штабу на Чернігівщині виник «острів» революційної влади розміром до $\frac{1}{5}$ всієї території губернії. Протягом майже місяця повстанці, партизани Чернігівщини та революційні загони «нейтральної зони» утримували в своїх руках всю північно-західну територію Ніжинського повіту, частину Борзенського, Остерського, Козелецького, Глухівського і Новгород-Сіверського повітів⁵.

Значні «острови» революційної влади виникли на Київщині. Один — з центром Лисянка — Звенигородка, другий — навколо Сквири, Фастова, Білої Церкви. Під контролем революційних загонів опинилися Васильківський, Уманський, Звенигородський, Черкаський, Таращанський, Сквирський, Фастівський та інші повіти. Влада окупантів повністю була знищена в Городищі, Корсуні, Жашкові, Самгородку, Сквирі. Скрізь була встановлена влада Сквирського ревкому⁶.

¹ А. Бубнов. История одного партизанского штаба.— «Летопись революции», 1926, № 2(27); Я. Шелигин. Партизанская борьба с гетьманщиной и австро-германской оккупацией.— «Летопись революции», 1928, № 6 (33); В. М. Ісакович. Легендарний герой громадянської війни М. О. Щорс. К., 1949, та ін.

² Н. Точоный. Эпизоды августовских боев в 1918 году на Нежинщине.— «Летопись революции», 1926, № 2 (17); Н. Точоный. Записки партизан (рукопис, перебуває в Чернігівському краєзнавчому музеї); В. Бабко. В годы подполья. К., 1950; С. І. Петриковський. В нейтральній зоні влітку 1918 р.— Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958.

³ С. І. Петриковський. Вказ. праця, стор. 159.

⁴ І. Дудко. Микола Григорович Кропив'янський. К., 1965; В. Морозов. Володимир Петрович Затонський. К., 1964; М. І. Супруненко. Вказ. праця; В. Є. Тичина. Вказ. праця, стор. 70—71.

⁵ В. Є. Тичина. Вказ. праця, стор. 70—71.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 183, оп. 4, спр. 123, арк. 1.

На Волині і Поділлі за оперативним планом Штабу повстанського комуністичного фронту передбачалося створити суцільну лінію революційного оточення окупаційної армії на Україні¹. Але на початку повстання Штаб було розгромлено, і повстання продовжили лише окремі місцеві ревкими. Вони добилися короточасного звільнення Куковської, Ярошевської, Вендичанської і Лучинецької волостей² та частини Кременецького повіту³. Досить тривалий час існував «революційний острів» поблизу Могильова, що охоплював села Кричанівку, Шендрівку, Следзи, Вендичани і ряд сіл Ямпільського повіту⁴.

У другій половині серпня 1918 р. точилася запекла боротьба за розширення плацдармів під Вінницею, Жмеринкою, Коростенем, Овручем, Кам'янець-Подільським, Проскурівом, Здолбуновим та в багатьох інших районах України.

За неповними даними, у липнево-серпневих виступах на Україні у страйках взяли участь 300 тис. селян і робітників. Збройні сили повстанських і партизанських штабів становили близько 70 тис. бійців.

100 тис. солдатів окупанти кинули на придушення повстання. Тільки протягом серпня окупанти і війська гетьманської варти зазнали втрат втричі більших, ніж за попередні два місяці.

У другій половині серпня повстання пішло на спад, хоча головні позиції і особливо на північному сході України ще довго залишались в руках повсталого народу.

Значна частина делегатів на II з'їзді КП(б)У дала позитивну характеристику літнім подіям 1918 р., і лише праве крило в ЦК КП(б)У, яке очолювали Е. Квірінг і Я. Яковлев, різко виступило з критикою наказу № 1 ЦВРК, як такого, що викликає передчасне повстання⁵.

Однак повстання стало фактом, і політичне значення його результатів не викликає сумнівів, якщо до явищ і подій історії підходити діалектично і об'єктивно.

Після повстання газета «Киевский коммунист» писала: «Все, що відбулося з березня місяця на Україні явилось дальшим ростом і поширенням повстанського руху. Цей ріст показує, що рух не повинен припинитися, навіть, якщо він не зможе відразу перетворитися в переможне повстання, то самим фактом боротьби трудящий народ буде постійно приносити велику шкоду оку-

¹ Карта-схема Штабу повстанського комуністичного фронту.— ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 118, арк. 7.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 2, спр. 255, арк. 21.

³ Там же, спр. 2, арк. 59.

⁴ Там же, арк. 39.

⁵ Критика правими керівництва ЦК КП(б)У на з'їзді була не обгрунтованою і носила суб'єктивно-тенденційний характер.— В. Є. Тичина. Вказ. праця.

паційній армії»¹. «Це виступи, — писала газета «Беднота», — не тільки прикували до себе багаточисленні німецькі сили, а й примусили їх відчуті жахливе становище оточених»². Навіть окупанти визнали свою слабкість перед фактом всезростаючого полум'я повстанської боротьби³. А головне — серпневе повстання зірвало чергову спробу німецьких імперіалістів порушити Брестський мир та вторгнутись у межі Радянської республіки⁴.

В. І. Ленін як керівник уряду, зв'язаного умовами Бреста, не міг відкрито виступати за підтримку серпневого повстання. Але водночас ніякі військово-політичні мотиви не заважали йому засудити цей виступ, якщо він дійсно був спробою зриву Брестського миру⁵. Проте Ленін не зробив цього. Більше того, він не був солідарним з тими, хто пробував відтягувати фактично визріле і необхідне повстання на Україні в тій ситуації, що створилась у цей час в усій країні. Справжнє ставлення Володимира Ілліча до серпневого повстання певною мірою відбилось в його виступі 28 серпня 1918 р. на Всеросійському з'їзді в справі освіти. «Німецькі імперіалісти, — говорив Ленін, — не могли задушити соціалістичної революції. Придушення революції в червоній Латвії, Фінляндії і на Україні коштувало Німеччині розкладу армії»⁶. А трохи пізніше Володимир Ілліч підкреслив і той факт, що події на Україні стали результатом правильної оцінки обставинки і що ця оцінка впливала із уважного вивчення міжнародної пролетарської революції; «імперіалізм задушили трудячі маси, поставлені в нестерпно тяжкі умови»⁷.

Значить, ЦК КП(б)У в цілому правильно направляв вільний процес, якщо так швидко було досягнуто мети.

Один із найближчих до вождя військових працівників С. І. Аралов у своїх спогадах писав: «Володимир Ілліч дуже цікавився ходом і розвитком серпневого повстання і розцінював його, як братню допомогу робітників і селян України російському робітничому класу і трудящому селянству в дуже тяжкий критичний момент існування Радянської влади»⁸.

В кінці серпня співробітники Наркомвоєна показали В. І. Леніну доставлене в опервідділ оголошення німецького командування про розстріл ніжинських партизанів і про встановлення нагороди за голову керівника Центрального штабу М. Г. Кропив'янського в сумі 50 тис. крб. Ленін уважно ознайомився з ним і наказав зберегти це оголошення, як історичний документ

¹ «Киевский коммунист», 22 вересня 1918 р.

² «Беднота», 16 серпня 1918 р.

³ Отечественная война против германских оккупантов в 1918 г. М., 1941, стор. 4.

⁴ В. Є. Тичина. Вказ. праця, стор. 57—59.

⁵ Так, принаймні, кваліфікували серпневий виступ праві на з'їзді КП(б)У.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 65—66.

⁷ Там же, стор. 342.

⁸ С. І. Аралов. Ленін вел нас к победе. М., 1962, стор. 62—64.

доблесті і геройства чернігівських повстанців на чолі з їх відважним командиром¹.

Із всього сказаного стає зрозумілим, наскільки неправомірні ті ярлики, які ще зустрічаються в науковій літературі: «передчасність» (наказу № 1), «нездібність» (керівництва ЦК), «помилковість» (повстання) і т. п. Адже саме вони послужили тому, що світла сторінка героїки нашого народу була забутою. Сьогодні питання чекає свого дослідника, і той, хто візьметься за його опрацювання, мусить бути, як ніколи, критичним до матеріалів.

Після спаду серпневого повстання на Чернігівщині і Київщині повстанські сили поступово відходили в різні «нейтральні зони» для організації регулярної Української Червоної Армії. Завершальний етап визвольної боротьби проти німецьких окупантів і націоналістичної контрреволюції висував «нейтральну зону» в число найважливіших військово-стратегічних центрів, звідки мав поширитись головний удар по ворогах.

Майже вся тематична література більшою чи меншою мірою торкається питання про формування і визвольну місію 1-ї і 2-ї українських радянських дивізій. Проте не можна задовольнитись тим, що висвітлено навіть у великих працях. Відтворена поки що лише загальна картина формування і наступу дивізій². В кращому випадку є подробиці окремих військових операцій та аналітична статистика про кількісний склад частин, озброєння тощо³. Винятковими щодо цього є праця Є. М. Скляренка⁴, у якій по суті обійдено це питання, і книга І. Дубинського та Г. Шевчука, яка подає чимало нового фактичного матеріалу⁵. Отже, і в цьому питанні історики ще не погасили свого боргу нації. І на це справедливо вказав «Военно-исторический журнал» у матеріалах під спеціальною рубрикою «Военно-исторические даты»⁶.

Але звернімося до того, що вже є надбанням історіографії. Необхідно хоч коротко вказати на істотні прогалини дослідницької роботи.

Перше, що впадає у вічі при детальному аналізі відповідних розділів — це спрощена схема у висвітленні самого процесу формування повстанської армії. Створюється враження, що перші українські регулярні частини Червоної Армії виникли без особливих труднощів, перешкод і, згідно з наказом ЦВРК, у

¹ С. І. Аралов. Великі незабутні роки. Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Чернігів, 1958, стор. 110.

² Г. Заставенко. Вказ. праця, стор. 146—147, та ін.

³ Ю. Я. Білан. Вказ. праця, стор. 256—276.

⁴ Є. М. Скляренко. Вказ. праця.

⁵ І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво. К., 1961.

⁶ Ю. Я. Білан. Вказ. праця, стор. 246.

стислі строки. Виявляється, наприклад, що Перша повстанська дивізія була сформована мало не за тиждень, а в середині — кінці жовтня уже була спроможною виконувати покладені на неї бойові завдання¹.

Такі твердження не лише безпідставні, а й помилкові. Вони не враховують навіть звичайних закономірностей історичного процесу. Ті, хто безпосередньо займалися формуванням дивізії, могли б тільки позаздрити вказаним строкам. Фактично бойовий і моральний «статус» дивізії, як повноцінної військової одиниці, було визнано лише у грудні 1918 р. після остаточного переформування частин у бригади².

А відносно спроможності дивізії виконувати бойові операції у жовтні, то це залежало від характеру поставлених перед нею завдань. Справді, у жовтні вона вела локальні бої за місцеві плацдарми, на початку листопада перейшла «нейтральну зону» і робила все, щоб прискорити розклад німецьких частин, і лише з другої половини листопада розпочала перший глибокий розвіднаступ. Отже, про наступ стратегічний в даний період не могло бути й мови. Це, зрештою, принципове питання в історії визвольного руху кінця 1918 р. Бо інакше дослідники марно шукатимуть правильних пояснень цілого комплексу воєнно-політичних явищ і подій на Україні того часу³.

А щодо відповіді на питання: чому повстанські дивізії не могли бути так швидко готовими до генерального наступу, то її можна знайти у працях В. І. Леніна. Ще на початку 1918 р. на досвіді перших боїв з німецькими загарбниками Володимир Ілліч зробив узагальнений висновок для наступної діяльності військових органів, спеціалістів і командирів. «Червона Армія,— писав Ленін,— безумовно чудовий бойовий матеріал, але матеріал сирий, необроблений..., її необхідно навчити, дисциплінувати»⁴.

По всій країні розгорнулась напружена діяльність партійних, радянських, військових органів по організації Червоної Армії. Новосформовані частини стали своєрідними школами ідеологічної перековки радянських Збройних Сил⁵. І незважаючи на складність воєнно-політичної обстановки в країні,

¹ Так твердиться у всіх вказаних працях.

² ЦДАРА, ф. 6, оп. 4, спр. 60, арк. 1—2.

³ Наприклад: активізація німецької експансії на Сході у вересні — жовтні 1918 р., затримка процесу остаточного банкрутства гетьманату, безкарний наступ красновських військ на Донбас і Харків, тривале «тупцювання» на місці цілком підготовленої Другої дивізії, затримка і поразка ряду місцевих повстань на Україні та ін.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 54.

⁵ И. Колесниченко. Деятельность Коммунистической партии по укреплению воинской дисциплины в период становления Советских вооруженных сил.— «Военно-исторический журнал», 1963, № 9, стор. 3—11.

форсування виступів та поспішне створення нових частин категорично заборонялось, засуджувалось¹.

Низький рівень військової дисципліни в ряді формувань «нейтральної зони» триває майже до грудня 1918 р., що позначилося на бойових якостях полків і всієї дивізії². Навіть у листопаді дивізія не могла розвинути наступу і цим зірвала план підтримки загального повстання. За цей же період вона три рази переформовувалась і двічі опинялась перед загрозою роззброєння, ліквідації та переведення в склад резервних частин. До речі, у цьому немало роль відіграла ворожа агентура.

Неуважність дослідників до формувань у «нейтральній зоні» стала причиною недооцінки й інших найважливіших подій кінця 1918 р. Поспішивши з визначенням строків готовності дивізії до виступу, дослідники відразу ж наштотувались на суперечливе явище — непідготовленість загального повстання на Україні. Тому замість цільної картини повстання з'явилися лише фрагменти.

Однак всі недоречності легко усуваються при встановленні єдино правильної хронології координованих ударів регулярних військ і повстанців на межі листопада—грудня 1918 р.³

Тільки з цього часу можна безпомилково говорити про той широкий наступ (уже всієї армії Українського фронту), який став головним фактором в остаточному розгромі німецьких окупантів та націоналістичної і білогвардійської контрреволюції на Україні.

Звичайно, значення визвольного походу регулярних військ Червоної Армії переоцінити неможливо. Але помиляються і ті дослідники, які визначають повстанську армію, як допоміжну, «зовнішню» силу. Окремі історики явно перебільшують, коли вважають, що розкладницька робота серед німецьких військ восени 1918 р. була найголовнішою і мало не запорукою остаточної перемоги⁴. Очевидно тому так збіднено висвітлюється процес підготовки загального збройного повстання.

У деяких істориків створилась також хибна уява і про те, що наприкінці 1918 р. (листопад—грудень) німецькі війська були повністю деморалізовані і, як сила опору революційному фронту, не являлись небезпеки⁵. Ця точка зору дала ще більший

¹ В. Затонский. К вопросу об организации Временного правительства Украины.— «Летопись революции», 1925, № 1, стор. 141.

² Все це відбито в наказах по Першій дивізії: комдива М. Кропив'янського, «Військової колегії», комдива С. Петриковського, а також Реввійськради Українського фронту.

³ І. Дубинський, Г. Шевчук. Вказ. праця, стор. 47—78.

⁴ Вказ. праці Є. М. Складенка.

⁵ Такі твердження легко спростовуються офіційними документами, зокрема наказами Головному та Реввійськради Українського фронту, де про необхідність боротьби з німецькими окупантами йдеться не лише в грудні, а й навіть у січні 1918 р. (ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 156; оп. 3, спр. 22-с, арк. 35; ф. 103, оп. 1, спр. 46, арк. 1—5).

привід вважати «внутрішні» засоби боротьби достатніми для завершення розгрому петлюрівської контрреволюції. Такий, принаймні, висновок випливає із заключної частини тієї ж праці Є. М. Скляренка¹. Але з цим не погодилась більшість дослідників² і в своїх працях в цілому правильно визначила важливість поєднання сил у досягненні головної мети — відновлення на Україні Радянської влади.

І, нарешті, питання про Ради робітничих і селянських депутатів на Україні у квітні—червні 1918 р.

Роль Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів на початку 1918 р. та в період організації відсічі німецьким окупантам показана в історичній літературі в цілому добре. Але досі не вдалося знайти хоча б зональної характеристики діяльності тих Рад, які виникли вже на окупованій території і деякий час (приблизно до червня 1918 р.) існували легально, не будучи органами Радянської влади. Невідомо, з яких міркувань ці Ради були обійдені в історичній літературі. Однак це явище цікаве і давно заслуговує на увагу дослідника.

В період приходу на Україну окупантів, трудящі маси опинилися перед фактом необхідності організувати свої сили для опору насильницькій політиці німецьких загарбників. Оскільки революційне підпілля тільки зароджувалось і певний час не виявляло активної діяльності, то єдиною формою найдемократичнішої організації трудящих уже за традицією стали Ради робітничих і селянських депутатів.

Загравуючи з масами, Центральна рада не чіпала цих Рад і навіть намагалась через них здійснювати свою політику. Однак наявність там значної кількості більшовиків, особливо до травня 1918 р., і революційних представників народу поставила Ради на захист соціальних, а подекуди й політичних інтересів трудящих. З тих, що виникли у березні—квітні, найбільш діяльними виявилися Ради на півдні — у Маріуполі, Мелітополі, Олександрівську, Катеринославі, Павлограді та в с. Хортиці.

Уже на перших засіданнях вони поставили такі питання, як забезпечення трудящих, що постраждали від окупації (мелітопольська Рада)³, організація робітничого класу навколо профспілок та опір репресіям окупантів (олександрівська Рада)⁴, консолідація робітничих сил у підготовці до відзначення Першого травня політичними демонстраціями (катеринославська

¹ Є. М. Скляренко. Вказ. праця, стор. 249—266.

² Ю. Я. Білан. Вказ. праця, заключний розділ; Г. Заставенко. Вказ. праця, стор. 147—151; І. Дубинський, Г. Шевчук. Вказ. праця, стор. 47—50; І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1920). Харків, 1957, стор. 38—50.

³ Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. р.-2116, оп. 2, спр. 1, арк. 137.

⁴ Там же, ф. р.-564, оп. 1, 56, арк. 19.

Рада) ¹, озброєння населення (Хортицька волосна Рада) ² та ін. За це були ув'язнені члени хортицької Ради — більшовики П. Балков та І. Баришевський ³, член катеринославської Ради — більшовик Дубина ⁴. За підтримку страйку на залізниці був взятий під слідство депутат олександрівської Ради Попов ⁵, а в червні почались поголовні арешти всіх запідозрених у більшовизмі.

Масова робота нових Рад у період відсутності міцного революційного підпілля відіграла свою позитивну роль у справі політичної організації трудящих міста і села. І недооцінювати цього не можна.

Яскравим прикладом цього може бути першотравнева маніфестація в Катеринославі, організована всупереч меншовикам більшовицькою фракцією Ради на чолі з Павловим ⁶. Багатотисячна демонстрація робітників і службовців рушила до будинку виконкому Ради, співаючи революційних пісень та протестуючи проти окупаційного режиму і політики зрадницької націоналістичної контрреволюції ⁷. Перелякане німецьке командування наказало своїм солдатам не з'являтися на вулицях протягом всього дня ⁸. Після травня окупаційна влада категорично зажадала ліквідації будь-яких осередків більшовицького впливу. І, як писала газета «Правда», від легальних Рад залишилася тільки фікція ⁹.

Влітку більшовики пішли в революційне підпілля, а Ради стали повністю меншовицькими і есерівськими. У зв'язку з цим Перший з'їзд КП(б)У заборонив більшовикам подальшу участь у меншовицьких радах і порекомендував їм створювати, тількино з'явиться можливість, революційні Ради робітничих і селянських депутатів ¹⁰.

¹ Пятая годовщина Октябрьской революции. (Сборник материалов и воспоминаний). Екатеринослав, 1922, стор. 200.

² ДАЗО, ф. р-564, спр. 81, арк. 68.

³ Там же.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 115, арк. 35.

⁵ ДАЗО, ф. р-1033, оп. 1, арк. 151—152.

⁶ Пятая годовщина Октябрьской революции, стор. 200.

⁷ Там же.

⁸ Там же, стор. 200—201.

⁹ «Правда», 21 червня 1918 р.

¹⁰ «Протоколы I съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины», 1918, стор. 78.

В. Е. Т ы ч и н а

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ
ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ ПРОТИВ НЕМЕЦКИХ ОККУПАНТОВ
И ВНУТРЕННЕЙ КОНТРРЕВОЛЮЦИИ НА УКРАИНЕ В 1918 г.

Резюме

Статья затрагивает следующие наиболее принципиальные и узловые вопросы проблемы: организация активной обороны Правобережной Украины от австро-немецких интервентов в феврале — марте 1918 г.; создание фронта обороны Левобережной Украины и причины его недолговременности, в частности на Центральном и Донбасском направлениях; образование и значение революционных (советских) «островов» на территории оккупированной Украины; августовское вооруженное восстание трудящихся Украины и его политическая оценка; становление первых регулярных частей Красной Армии на Украине, определение их роли в окончательном разгроме немецких захватчиков и внутренней контрреволюции; роль Советов рабочих и крестьянских депутатов на Украине в апреле — июне 1918 г. Привлекая многочисленные источники, в том числе и архивные, автор анализирует советскую историческую литературу последних лет, указывая на ее недостатки в освещении этих вопросов.

Ж. П. Тимченко

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
ПРО РАДИ СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ У 1917 р.

В боротьбі за перемогу соціалістичної революції в нашій країні, за створення першої в світі робітничо-селянської держави величезну роль відіграли такі найбільш масові політичні організації трудящих, як Ради, що почали повсюдно організовуватися в Росії після перемоги Лютневої революції в 1917 р. Відзначаючи надзвичайно важливу заслугу Рад у революції, засновник першої в світі Радянської держави В. І. Ленін вказував: «Якби народна творчість революційних класів не створила Рад, то пролетарська революція була б у Росії справою безнадійною, бо з старим апаратом пролетаріат, безсумнівно, вдержати влади не міг би, а нового апарату відразу створити не можна»¹.

Тому природний і виправданий той інтерес, який проявляють радянські історики до «цих небувалих ще в історії розвитку світової революції народних організацій»². Проте, коли історія Рад робітничих депутатів у 1917 р. знайшла своє певне висвітлення в радянській історіографії, то про Ради солдатських і селянських депутатів періоду підготовки та проведення соціалістичної революції в нашій історіографії ще не створено узагальнених науково-монографічних праць, в яких більш або менш повно висвітлювався б процес створення і діяльності цих Рад в масштабах всієї країни. Таку нерозробленість цієї тематики можна пояснити недостатньою джерельно-документальною базою. Великою перешкодою до створення синтетичних праць є також та обставина, що ряд конкретно-історичних питань теми вимагає ще глибокого вивчення, до яких, зокрема, відноситься і організація та діяльність Рад селянських депутатів 1917 р. в районах колишніх національних окраїн Росії, в тому числі й на Україні.

Незважаючи на це, радянською історіографією зроблені певні кроки у висвітленні історії Рад селянських депутатів у 1917 р. У запропонованій статті хочеться висловити деякі міркування щодо цього, зупинитися на тих питаннях, які, на нашу думку, потребують першочергового розв'язання, або є спірними.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 77.

² Там же, стор. 391.

Успіхи в розробці історії Рад в радянській історіографії пов'язані насамперед з засвоєнням радянськими істориками ленінської методології історії взагалі та історії Рад зокрема. Оскільки це питання потребує самостійної розробки, обмежимося лише деякими вказівками В. І. Леніна щодо оцінки Рад селянських депутатів у 1917 р. Головне в ній, на нашу думку, полягає в тому, що в них, поряд з Радами робітничих і солдатських депутатів, вождь революції вбачав масові демократичні організації самих трудящих мас. Організацію широких селянських мас в Ради селянських депутатів В. І. Ленін вважав гігантської ваги справою, яку треба підтримати всіма силами¹. Саме в них бачив він ті органи, які на ділі здатні здійснити союз робітничого класу і селянства, як важливу запоруку перемоги Жовтневої соціалістичної революції. В тісному зв'язку з цим В. І. Леніном поставлене питання про необхідність виділення з Рад селянських депутатів окремих Рад наймитських депутатів: «Не розколюючи негайно і обов'язково Рад селянських депутатів, партія пролетаріату повинна роз'яснювати необхідність окремих Рад батрацьких депутатів і окремих Рад депутатів від бідніших (напівпролетарських) селян або, принаймні, окремих постійних нарад депутатів *такого класового стану*, як окремих фракцій або партій всередині загальних Рад селянських депутатів. Без цього всі солоденькі дрібнобуржуазні фрази народників про селянство взагалі будуть прикриттям обману неіснуючої маси заможним селянством, яке являє собою лише одну з різновидностей *капіталістів*»².

Засвоєння радянськими істориками ленінських методологічних настанов щодо Рад селянських депутатів, надзвичайна важливість питання зумовили інтерес істориків до його розробки. Початок вивченню цієї теми поклали дослідження А. В. Шестакова, С. М. Дубровського, М. Гайсинського, А. Арсентьева³. Зусиллями цих істориків визначені відміни Рад селянських депутатів від інших селянських організацій в 1917 р., зроблені перші спроби кількісних підрахунків селянських Рад деяких районів Росії, порушене питання про їх більшовізацію та значення селянських з'їздів у політичному вихованні широких мас

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 135.

² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 50.

³ А. В. Шестаков. Крестьянство в Октябрьской революции. Харків, 1925; його ж. Крестьянские организации и I Всероссийский съезд крестьянских депутатов.— «Пролетарская революция», 1927, (64); його ж. Октябрь в деревне.— «Пролетарская революция», 1927, № 10 (69); його ж. Большевики и крестьянство в революции 1917 г. М.—Л., 1927; його ж. Советы крестьянских депутатов в 1917—1918 гг. М.—Л.; його ж. Крестьянские организации в 1917 г.—Аграрная революция, т. II. Л., 1929; С. Дубровский. Крестьянство в 1917 г. М.—Л., 1927; М. Гайсинский. Борьба большевиков за крестьянство в 1917 г. Всероссийские съезды Советов крестьянских депутатов. М., 1933; А. Арсентьев. Крестьянские организации перед Октябрем.— «Борьба классов», 1936, № 11.

селянства. В цьому зв'язку особливо слід згадати праці А. В. Шестакова, який вніс значний вклад у висвітлення історії Рад селянських депутатів в 1917 р. Доречно також зазначити, що в історичній літературі 40—50-х років, на нашу думку, незаслужено критикувались деякі положення його досліджень. Зокрема, Т. А. Ремезова у статті «Советы крестьянских депутатов в 1917 г.»¹ звинувачує А. В. Шестакова у тому, що він у своїх працях відзначав активну роль партії есерів у створенні Рад селянських депутатів. Але ж, як свідчать історичні документи, саме есери, щоб підкорити село своєму впливові, не тільки не перешкоджали виникненню цих народжених з ініціативи самих селянських мас організацій, але й брали активну участь у їх створенні. В цьому, зокрема, переконає і той факт, що положення про необхідність організації Рад селянських депутатів прийняв I Всеросійський з'їзд селянських депутатів, що проходив під керівництвом есерів у травні 1917 р.² Правильно критикуючи А. В. Шестакова за те, що він перебільшує вплив лівих есерів на процес більшовизації Рад селянських депутатів³, Т. А. Ремезова разом з тим, на нашу думку, не враховує того впливу, який мали на той час ліві есери на селянство взагалі і Ради селянських депутатів зокрема⁴. В даному випадку Т. А. Ремезова, як і більшість авторів, що писали про боротьбу більшовицької партії за селянство в цей період (на що вже справедливо вказував Ю. С. Смирнов), або відкидає, або не враховує підтримки більшовиків лівими есерами, їх спільні дії в селянських організаціях, роль лівих есерів у розвитку аграрного руху на селі в 1917 р.⁵ Саме останнє в першу чергу мав на увазі В. І. Ленін, коли у написаній 29 вересня 1917 р. статті «Криза назріла» вказував, «що разом з лівими есерами ми маємо тепер більшість і в Радах, і в армії, і в країні, в цьому ні тіні сумніву бути не може»⁶.

Високо оцінюючи дослідження А. В. Шестакова з історії Рад селянських депутатів, разом з тим слід зазначити, що в них більше уваги приділено висвітленню загальнотеоретичних питань, ніж розробці конкретно історичних матеріалів з цієї важливої проблеми.

В подальшому дослідницька робота з проблеми виникнення та діяльності Рад селянських депутатів велась нерівномірно. У 1940 р. з'явилася стаття Т. А. Ремезової, присвячена одному

¹ Исторические записки, т. 32. М., 1960, стор. 3—39.

² «Известия Всероссийского Совета крестьянских депутатов», 20 травня 1917 р.

³ А. В. Шестаков. Крестьянские организации в 1917 г., стор. 160.

⁴ Исторические записки, т. 32, стор. 5.

⁵ А. С. Смирнов. Об отношении большевиков к левым эсерам в период подготовки Октябрьской революции.— «Вопросы истории КПСС», 1966, № 2, стор. 14.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 57.

з питань цієї проблеми¹. Автор продовжувала дослідження і в наступні роки, про що свідчить вже згадана вище стаття, надрукована 1950 р. в «Исторических записках». У ній дається коротка історіографія питання, прослідковується роль Рад робітничих депутатів у створенні Рад селянських депутатів, питання про боротьбу за створення об'єднаних Рад робітничих і селянських депутатів та діяльність Рад селянських депутатів до жовтня 1917 р. Значним досягненням автора було введення в науковий обіг багатьох нових документальних матеріалів як архівних, так і періодики, що дало змогу в основному висвітлити історію створення губернських та повітових Рад селянських депутатів деяких центральних районів Росії².

Проте в цій цікавій і змістовній статті Т. А. Ремезова допустила ряд спірних, а то й неправильних тверджень, про що вже йшлося на сторінках історичних журналів³. Так, автор намагається довести, що есери гальмували організацію Рад на селі (про що вже говорилося вище). Цієї ж думки дотримується В. Сторожев⁴.

Досліджуючи діяльність Рад селянських депутатів до Жовтня 1917 р., автор зображує ці організації (повітові і головним чином волосні) як такі, що в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну були органами боротьби селянства за владу, глибоко ворожими за своєю природою урядові буржуазії і поміщиків⁵. На нашу думку, це необгрунтований висновок, бо якщо деякі з них в цей час і були такими, то значна частина їх перебувала під впливом есерів. З цього твердження Т. А. Ремезової незрозуміло, чому більшість цих організацій до Жовтня 1917 р. проводила есерівську політику, була опорними пунктами партії есерів на селі. Крім того, це лакування дійсної історії принижує роль більшовицької партії, яка в умовах надзвичайних труднощів винесла на своїх плечах весь тягар боротьби з дрібнобуржуазними партіями за залучення широких селянських мас і їх організацій на бік соціалістичної революції.

Помітно пожвавилось дослідження проблеми історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, в тому числі історії Рад, у 50—60-х роках, особливо в зв'язку з святкуванням 40-ї і 50-ї річниць Великого Жовтня. Позитивну роль в цьому відіграло широке використання радянськими істориками геніальної

¹ Т. А. Ремезова. Выборы в Советы крестьянских депутатов до Великой Октябрьской социалистической революции.— «Советское государство и право», 1940, стор. 88—103.

² Исторические записки, т. 32, стор. 14—17.

³ А. С. Смирнов. Рец. на кн. Х. А. Ерицяна «Советы крестьянских депутатов в Октябрьской революции».— «История СССР», 1961, № 6, стор. 172.

⁴ В. Сторожев. Союз рабочего класса и беднейшего крестьянства в социалистической революции. М., 1954, стор. 92.

⁵ Исторические записки, т. 32, стор. 35—36.

теоретичної лєнінської спадщини, видання документальних збірників, які включають велику кількість надзвичайно цінних документів і матеріалів. Зокрема, на Україні до 40-річчя Жовтня видано 24 документальних збірники, що дозволило радянським історикам поглибити дослідження питань згаданої проблеми. В зв'язку з цим зростає їх інтерес і до історії Рад селянських депутатів у 1917 р. Серйозним науковим дослідженням, що висвітлює боротьбу Комуністичної партії за селянські резерви в період підготовки і проведення соціалістичної революції, є монографія П. Н. Соболева¹, в якій знайшла певне відображення історія Рад селянських депутатів. Заслуговує на увагу висновок автора про те, що організація Рад селянських депутатів у волостях і селах проходила дуже повільно. «В більшості сіл і волостей,— зазначає автор,— у березні—квітні 1917 р. були утворені не Ради, а селянські комітети»². П. Н. Соболев зупиняється також на роботі I Всеросійського з'їзду селянських депутатів, що відіграв величезну роль у політичному вихованні селян, завоюванні селянства на бік більшовицької партії, організації союзу робітничого класу і трудящого селянства. Більш детально останнє питання дослідив А. Я. Утенков³.

В 1960 р. вийшла з друку книга Х. А. Єрицяна⁴, яка вже дістала оцінку істориків⁵. До вже надрукованого з приводу цієї монографії хочеться лише додати, що в ній бракує серйозного історіографічного огляду праць попередників. Крім того, автору слід було б глибше зупинитися на процесі організації Рад селянських депутатів і хоча б в загальних рисах розкрити специфіку їх утворення в окремих національних районах країни.

Останнім часом з'явилося також кілька праць з історії організації та діяльності Рад селянських депутатів в армії⁶.

¹ П. Н. Соболев. Беднейшее крестьянство — союзник пролетариата в Октябрьской революции. М., 1958.

² Там же, стор. 36.

³ А. Я. Утенков. Большевики на I Всероссийском съезде Советов крестьянских депутатов.— «Вестник Московского университета», 1959, т. 2, стор. 18—35.

⁴ Х. А. Ерицян. Советы крестьянских депутатов в Октябрьской революции. М., 1960.

⁵ О. Н. Моисеева, П. Н. Соболев. Рец. на кн. Х. А. Ерицян. Советы крестьянских депутатов в Октябрьской революции.— «Вопросы истории», 1961, № 11, стор. 152—153; А. С. Смирнов. Рец. на кн. Х. А. Ерицян. Советы крестьянских депутатов в Октябрьской революции.— «История СССР», 1961, № 6, стор. 171—174.

⁶ В. Тележкин. К истории Советов крестьянских депутатов в армии в период подготовки Октябрьской революции.— Межвузовский сборник научных работ. Кафедра марксизма-ленинизма рязанских институтов, вып. 1. Рязань, 1960; його ж. Борьба партии большевиков за Советы крестьянских депутатов в армии (март 1917 г.— январь 1918 г.). Рязань, 1962; А. С. Смирнов. Петроградский Совет крестьянских депутатов в 1917 г.— «Исторические записки», т. 73, стор. 90—110.

Значним вкладом у вивчення історії селянських Рад є монографія О. М. Мойсеевої, в якій розкривається історія організації та діяльності Рад селянських депутатів центральних губерній Росії у 1917 р.¹

Дослідженню питання історії більшовизації Рад селянських депутатів в перші місяці Великої Жовтневої соціалістичної революції присвятила статтю Н. Г. Шекарова². Вона підкреслює, що більшовизація Рад селянських депутатів була важливішою складовою частиною боротьби за завоювання мас на бік пролетарської революції. Своєрідність процесу більшовизації селянських Рад полягає в тому, що він зайняв більш тривалий період, ніж більшовизація Рад робітничих і солдатських депутатів. Побіжно більшовизації Рад селянських депутатів у 1917 р. торкається в своїй монографії Б. М. Морозов³.

До висвітлення питання про Ради селянських депутатів у 1917 р. зверталися і українські радянські історики. В першу чергу, і це природно, вони звернули увагу на висвітлення історії виникнення та роль селянських Рад України у 1917 р. Тут же слід зауважити, що, досліджуючи історію селянського руху 1917 р. та боротьбу місцевих більшовицьких організацій за маси, побіжно цього питання історики України торкалися ще в 20—40-х роках. В цьому зв'язку слід згадати праці Г. Куранова, М. Атласа, П. Койнаша, Ю. Чеботарьова⁴ та ін. Проте в основному ці автори лише загальними фразами констатують факт існування Рад селянських депутатів, подекуди наводячи окремі конкретні приклади про створення тієї чи іншої Ради селянських депутатів.

В зв'язку з поглибленим вивченням історії Великої Жовтневої соціалістичної революції питання про Ради селянських депутатів більш широко (порівняно з попередніми роками) ставиться в дослідженнях істориків 50—60-х років⁵. У статті

¹ О. Н. Моисеева. Советы крестьянских депутатов в 1917 году. М., 1967.

² Н. Г. Шекарова. Из истории большевизации Советов крестьянских депутатов в первые месяцы Великой Октябрьской социалистической революции.— Борьба КПСС за укрепление союза рабочего класса и крестьянства. Сборник статей. М., 1963, стор. 279—296.

³ Б. М. Морозов. Партия и Советы в Октябрьской революции. М., 1966, стор. 42—44, 56—57, 97—98, 108.

⁴ Г. Куранов. Советы на Артемовщине между февралем и октябрем 1917 года.— «Летопись революции», 1927, № 5-6; М. Атлас. Борьба за Советы. Очерки из истории Советов в Крыму 1917—1918 гг. Симферополь, 1933; П. Койнаш. Більшовицькі організації Полтавщини в боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Полтава, 1934; Ю. Чеботарьов. Селянський рух на Україні в 1917 р. К., 1940.

⁵ М. І. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. К., 1957; М. А. Рубач. Встановлення Радянської влади в українському селі.— Історичне значення воз'єднання України з Росією

А. Г. Слюсарського «Боротьба селян України за землю в період Великої Жовтневої соціалістичної революції»¹ підкреслюється, що одним з характерних проявів політичної активізації селян після Лютневої революції було утворення Рад селянських депутатів. Тут же автор ставить питання про причини повільного утворення Рад селянських депутатів, але глибокого і ясного роз'яснення його не знаходимо. В статті не наводиться жодного прикладу з діяльності Рад селянських депутатів. В такому ж плані про Ради селянських депутатів пише М. І. Малич². Але ця дослідниця допускає і явні неточності щодо утворення Рад селянських депутатів. Зокрема, вона стверджує, що вже в квітні—травні 1917 р. вся країна вкрилася Радами селянських депутатів. Між тим, відомо, що на жовтень 1917 р. Ради селянських депутатів існували лише в 57,8% всіх повітів України³, волосних і сільських Рад було ще менше. На цю особливість в організації Рад селянських депутатів в масштабах країни в цілому вже вказувалось в нашій літературі⁴. Заслуговує на увагу брошура М. О. Мацегори⁵, де підкреслюється специфіка

(Збірник статей). К., 1954; його ж. Очерки по истории революционного образования аграрных отношений на Украине. К., 1956; його ж. Селянські повстання на Україні проти Тимчасового уряду і Центральної ради.—Наукові записки Інституту історії АН УРСР, 1957, № 11; його ж. Боротьба більшовиків України за трудяще селянство. Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 р.—лютий 1918 р.). Збірник статей. К., 1957; його ж. Союз робітничого класу і біднішого селянства — вирішальна сила перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.—Комуністична партія—організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства. Збірник статей. К., 1957; С. М. Королівський. Більшовизація Рад на Україні в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.—Учені записки Харківського університету, т. 69. Труды історичного факультету, т. 4, 1956; його ж. Боротьба більшовиків України за завоювання Рад у 1917 р.—Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади. К., 1957; Н. Гончаренко. Советы Донбасса в 1917 году (март—декабрь). Донецк, 1957; його ж. Борьба за установление власти Советов в Донбассе. Луганск, 1963; Б. М. Бабій. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; В. М. Терлецький. Ради на Київщині в 1917 р. К., 1957; В. Я. Боршевський. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч. I—II. Днепропетровск, 1962.

¹ Учені записки Харківського держуніверситету, т. 89. Труды історичного факультету, т. 6. Харків, 1957, стор. 47—48.

² М. І. Малич. Боротьба більшовицьких організацій України за зміцнення союзу робітничого класу і біднішого селянства в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.—Наукові записки Полтавського педінституту, т. 9, 1957, стор. 22.

³ Советы крестьянских депутатов и другие крестьянские организации, т. I, ч. 2. М., 1929, стор. 8.

⁴ Исторические записки, т. 32, стор. 17; В. Сторожев. Вказ. праця, стор. 92—93; П. Н. Соболев. Вказ. праця, стор. 36—37.

⁵ М. О. Мацегора. Боротьба більшовиків Катеринославщини за селянські маси в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Дніпропетровськ, 1957, стор. 8—9, 11, 32.

організації селянства Катеринославщини в 1917 р., викликана тим, що тут особливого поширення набули куркульські «селянські союзи», а також «селянські спілки», що створювались за ініціативою дрібнобуржуазних партій народних соціалістів, трудовиків, українських есерів. В зв'язку з цим автор зупиняється на труднощах організації Рад селянських депутатів у цьому районі України.

Окремі факти про організацію Рад селянських депутатів в Донбасі, Чернігівській та Харківській губерніях наводяться в працях О. М. Максимова та Є. Ю. Маленко¹. На нашу думку, в них необхідно було б глибше розкрити специфіку в організації селянства згаданих районів України. Більш широко питання про організацію Рад селянських депутатів Донбасу та Донецько-Криворізького басейну розкриті у дослідженнях М. Г. Гончаренка² та В. Я. Борщевського³. В монографії М. Г. Гончаренка викликає сумнів твердження (до речі, не підкріплене документальними джерелами), що у квітні—травні 1917 р. в усіх волостях Донбасу були створені Ради селянських депутатів. Якби це було саме так, то, очевидно, засідання Луганського виконкому Рад робітничих і солдатських депутатів 28 червня 1917 р. не ставило б на порядок дня питання «Про необхідність докласти всіх зусиль для створення у підрайоні Рад селянських депутатів»⁴. Суперечить висновку М. Г. Гончаренка і той факт, що з'їзд Рад селянських депутатів Бахмутського повіту, що відбувся у серпні 1917 р., прийняв резолюцію про «Необхідність організації на місцях Рад селянських депутатів»⁵.

У праці В. Я. Борщевського слід відзначити думку автора, що Ради селянських депутатів Катеринославщини організовувались в умовах жорстокої класової боротьби, оскільки їм у цьому районі протистояли досить численні куркульські селянські «союзи» та «спілки». Заслуговує на увагу також приведення автором цікавий фактичний матеріал про організацію деяких місцевих Рад селянських депутатів. Проте, досліджуючи це питання, В. Я. Борщевський допустив, на нашу думку, ряд неточностей, перебільшень, намагаючись подекуди з нехарактерних поодиноких випадків зробити узагальнюючі висновки.

¹ О. М. Максимов. Селянство Донбасу в 1917 р. Донецьк, 1961; Е. Е. Маленко. Борьба большевиков Украины за крестьянские массы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (июль — декабрь 1917 г.). — Труды Харьковского инженерно-строительного института, вып. 22. Харьков, 1962.

² Н. Гончаренко. Октябрь в Донбассе. Луганск, 1961, стор. 109—115, 181—188.

³ В. Я. Борщевский. Вказ. праця, стор. 101—116, 155, 173—180, 224—226.

⁴ «Донецкий пролетарий» (Луганск), 29 червня 1917 р.

⁵ «Літопис революції», 1927, № 5-6, стор. 181.

Так, нам здається неправильним його твердження, що на кінець березня, і особливо у квітні, рухом за створення Рад селянських депутатів «були охоплені всі райони Донецько-Криворізького басейну і ніякі сили реакції зупинити цей рух не могли»¹. Між тим архівні матеріали та періодика 1917 р. свідчать, що саме в цьому районі України, і особливо на Катеринославщині, на першому етапі революції великого поширення набули «селянські союзи», а не Ради селянських депутатів. Не відповідає дійсності і висвітлення автором роботи I губернського Катеринославського селянського з'їзду (10—16 червня 1917 р.). В праці, зокрема, зазначається, що на з'їзді переважали есери. «Але взяти ініціативу і нав'язати з'їзду свій порядок дня і резолюції есерам та іншим захисникам куркулів та капіталістів не вдалося»². Це твердження автора неправильне, бо резолюції цього з'їзду, в тому числі й про землю, були прийняті есерівські. До історії Рад селянських депутатів В. Я. Борщевський знову повертається у 1966 р., намагаючись вияснити їх кількість у Донецько-Криворізькому басейні в 1917 р.³ Це прагнення заслугове на всіляке схвалення, бо даних, хоч би приблизних, про кількість селянських Рад по жодній з губерній України немає. Проте приведений автором цифровий матеріал зовсім недоказовий, документально не обґрунтований. Так, автор без вказівки на документальне джерело твердить, що до середини квітня по всіх 11 повітових центрах Харківщини діяли повітові Ради селянських депутатів⁴. Між тим харківська газета «Южный край» 2 травня 1917 р. повідомляла, що 30 квітня 1917 р. в усіх повітових містах Харківської губернії відбулися повітові збори Рад селянських депутатів, на яких були обрані делегати на губернський з'їзд Рад селянських депутатів. На нашу думку, саме ці проведені наприкінці квітня збори й були організаційними по створенню Рад селянських депутатів у більшості повітів губернії. В цьому, зокрема, переконує той факт, що напередодні I з'їзду селян Харківської губернії газета «Земля і воля» (орган Харківського комітету партії соціалістів-революціонерів) зазначала, що в губернії «трудове селянство до сьогоднішнього з'їзду не було організоване в Ради селянських депутатів»⁵. 3 травня 1917 р. обговорюючи на з'їзді доповіді про мету і завдання Рад селянських депутатів, делегат від Сумського повіту, торкаючись становища на місцях, заявив, що «села, волості і повіти ще не ор-

¹ В. Я. Борщевский. Вказ. праця, стор. 104.

² Там же, стор. 105.

³ В. Я. Борщевський. Про кількість Рад селянських депутатів у Донецько-Криворізькому басейні (березень — початок жовтня 1917 р.).— «Український історичний журнал», 1966, № 10, стор. 96—100.

⁴ Там же, стор. 97.

⁵ «Земля и воля», 3 травня 1917 р.

ганізовані»¹. Нарешті, на засіданні виконкому Харківської губернської Ради селянських депутатів 12 липня 1917 р. вказувалось, наприклад, що Старобільська повітова Рада селянських депутатів організувалася наприкінці квітня, Зміївська — 18 травня, Харківська — у червні². Названі факти не виключають, звичайно, того, що на квітень 1917 р. на Харківщині уже існували Ради селянських депутатів. Газета «Земля и воля» уже, наприклад, 28 березня 1917 р. повідомляла, що «з різних місцевостей Харківської губернії йдуть повідомлення про те, що в селах розпочалася організація селянських мас. У багатьох селах Харківської губернії на сходах селяни ухвалюють рішення про необхідність утворення Рад селянських депутатів. Тут же провадять і вибори цих депутатів. Обирають від сходу по 5—7—10 чоловік, не обходячи і жінок, і цих виборних посилають у повітові міста для утворення Рад селянських депутатів. Але поки що цей рух по організації села не набрав широкого розмаху. У більшості сіл ще не тільки не приступили до виборів у Ради селянських депутатів, але навіть і не думають про це». Архівні документи свідчать також про те, що такі повітові Ради селянських депутатів, як Лебединська і Сумська, організувалися в першій половині квітня 1917 р.³

Такими ж недовказовими є дані автора про те, що до середини 1917 р. в Харківській губернії існувало 230 сільських Рад⁴, а в Катеринославській напередодні жовтня — 190⁵.

Деякі питання історії Рад селянських депутатів України висвітлив у своїх працях Ю. М. Гамрецький. Досліджуючи діяльність Рад робітничих депутатів у період двовладдя, він звернув увагу на роль Рад в зміцненні союзу робітничого класу і селянства, висвітливши її на конкретних фактах захисту Радами робітничих депутатів інтересів трудового селянства і т. д. В працях цього автора показано також початковий етап об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів з Радами селянських депутатів⁶.

Досягнення українських радянських істориків у вивченні історії Рад селянських депутатів України в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, доповнені

¹ «Южный край», 5 травня 1917 р.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 72, 74, 78.

³ Там же, арк. 74, 78.

⁴ В. Я. Борщевський. Вказ. стаття, стор. 98.

⁵ Там же, стор. 99.

⁶ Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 р. (період двовладдя). К., 1966; його ж. Об'єднання Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов на Украине в 1917 г.— Октябрь и гражданская война в СССР. Сборник статей к 70-летию академика И. И. Минца. М., 1966, стор. 143—156.

новими документальними матеріалами і висновками, були узагальнені в синтетичних дослідженнях, присвячених 50-річчю Великого Жовтня¹. Ці узагальнення зводяться до такого: нагороджений чималий фактичний матеріал з історії виникнення та діяльності окремих Рад селянських депутатів, показана роль Рад робітничих депутатів в організації селянських Рад, висвітлено значення I Всеукраїнської селянської конференції, повітових і губернських з'їздів Рад селянських депутатів періоду січня—лютого 1918 р. у встановленні влади Рад в українському селі.

Все вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що українська радянська історіографія досягла певних результатів у висвітленні окремих аспектів історії Рад селянських депутатів. Проте ряд важливих питань її ще вимагають копіткого дослідження. Перш за все необхідно вияснити кількість Рад селянських депутатів повітових, волосних і сільських як по Україні в цілому, так і по кожній губернії зокрема, та висвітлити їх діяльність.

Щоб більш повно з'ясувати ту роль, яку відіграли селянські організації, і в першу чергу Ради селянських депутатів, у політичному вихованні селянства слід також показати революціонізуюче значення повітових і губернських селянських з'їздів, що скликалися за їх ініціативою і на яких вирішувалися найважливіші політичні питання. Адже цих з'їздів у 1917 р. було дуже багато. За нашими далеко не повними підрахунками на Україні в період двовладдя відбулося 72 з'їзди, з них губернських — 14, повітових — 58; у післялипневі дні — 92, з них губернських — 14, повітових — 78. Всього ж у 1917 р., за цими даними, відбулося 164 селянських з'їздів, з них 28 губернських і обласних, 136 — районних і повітових.

Для уникнення однобічності у розв'язанні питання про Ради селянських депутатів у 1917 р., його дослідження необхідно вести у тісному зв'язку з вивченням діяльності інших селянських організацій. Зокрема, стосовно історії України особливо увагу слід приділити селянським спілкам. Не можуть бути обійдені і земельні комітети, які хоч і були урядовими установами, але під натиском революційного селянства їх низова ланка (особливо це стосується волосних та сільських земельних комітетів) рішуче відстоювала інтереси трудящого селянства. На цю особливість волосних і сільських земельних комітетів в свій час уже

¹ С. М. Короливський, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. Победа Советской власти на Украине. М., 1967; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. (У двох томах), т. I, П. К., 1967; В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. К., 1967; Історія селянства УРСР, в двох томах, т. II, К., 1967; Історія держави і права Української РСР, у двох томах, т. II, К., 1967.

вказували радянські дослідники¹. Проте досі в українській радянській історіографії немає праці, яка показала б процес створення та діяльність земельних комітетів 1917 р. по Україні в цілому, по окремих її губерніях і повітах. Виняток становить стаття О. Ф. Пастуха, який прослідкував діяльність земельних комітетів Хотинського повіту². Слід простежити також взаємовідносини земельних комітетів з Радами селянських депутатів та іншими демократичними селянськими організаціями, бо саме всі вони, взяті в комплексі, сприяли поглибленню і розширенню класової боротьби селянства з поміщиками, надавали цій боротьбі організованої форми.

Зовсім не досліджене в українській радянській історіографії питання більшовизації Рад селянських депутатів³, що, як відомо, почалася одночасно з їх виникненням і проходила у дуже важких умовах боротьби проти угодовських партій і націоналістичної Центральної ради. При його розв'язанні історики зустрічаються з великими труднощами, які, насамперед, викликані відсутністю документальних матеріалів. Допомогти в дослідженні не може і преса 1917 р., оскільки для цього найбільш достовірними джерелами можуть бути лише більшовицькі газети, а видавати їх мали змогу не всі більшовицькі комітети.

Щоб уявити собі всю складність процесу революціонізації широких селянських мас та їх організацій, ті труднощі, які доводилось долати більшовикам на цьому шляху, не слід випускати з поля зору і тих поміщицьких та куркульських організацій, що виникли у відповідь на селянські демократичні організації і були досить поширеними на Україні⁴.

В тісному зв'язку з проблемою більшовизації селянських Рад є питання об'єднання Рад робітничих та солдатських депу-

¹ П. Першин. Крестьянские земельные комитеты в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции.— «Вопросы истории», 1948, № 7, стор. 76; А. Г. Слюсарський. Вказ. стаття, стор. 52; В. Г. Живолюп. Крестьянское движение на Украине в 1917 г.— Ученые записки, т. 88. Труды кафедры истории КПСС, т. 6. Харьков, 1957, стор. 260—261; В. І. Щусь. Боротьба Комуністичної партії за селянство в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Наукові записки Київського держуніверситету, т. VI, вип. XI. К., 1957, стор. 66.

² О. Ф. Пастух. Діяльність земельних комітетів Хотинського повіту в 1917—1918 роках.— Наукові записки Чернівецького держуніверситету, т. XXXV. Серія історичних наук, вип. 4, 1959, стор. 87—98.

³ Деяким виключенням з цього є стаття П. Ф. Решодька «Боротьба більшовиків Харківщини за селянські маси в період мирного розвитку революції (березень — червень 1917 року)».— Ученые записки Харьковского госуниверситета, т. CXXXIX, труды опорной кафедры истории КПСС, т. 2. Харьков, 1963, стор. 71—85. В ній порушені деякі аспекти більшовизації Харківської губерньської Ради селянських депутатів.

⁴ Це питання знайшло певне висвітлення лише в працях: А. Шестаков. Большевики и крестьянство в революции 1917 года. М.—Л., 1917, стор. 24—30; О. Чаадаева. Помещики и их организации в 1917 году. М.—Л., 1927. В українській радянській історіографії досліджень на цю тему немає.

татів з селянськими Радами, яке вимагає більш поглибленого вивчення. Адже саме злиття Рад було однією з конкретних форм втілення союзу робітничого класу з біднішим селянством, що був найважливішою умовою завоювання політичної влади пролетаріатом.

Отже, питання про виникнення Рад селянських депутатів і їх роль в розгортанні революційного аграрного руху належить до числа важливих, але недостатньо розроблених питань радянської і, зокрема, української історіографії. Це значною мірою пояснюється тими великими труднощами, які пов'язані з розшуком необхідних матеріалів про селянські Ради України, бо велика кількість архівних документів загинула в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, а також у роки Великої Вітчизняної війни. В центральних і обласних державних архівах збереглися в основному розрізнені окремі документи, які можуть бути використані лише після ретельної перевірки і співставлення з іншими джерелами. Особливо цінними в цьому відношенні є матеріали преси, серед якої є спеціальні видання місцевих Рад селянських депутатів.

Як джерела для дослідження питання можуть бути використані також видані в 1917—1918 рр. у вигляді окремих брошур матеріали деяких губернських та Всеукраїнських з'їздів Рад селянських депутатів, програми окремих місцевих Рад, документальні збірники та мемуарна література. Саме вивчення і співставлення цих джерел допоможе в'яснити історію виникнення та діяльності Рад селянських депутатів України в 1917 р., копітку роботу Комуністичної партії по перетворенню їх, поряд з Радами робітничих і солдатських депутатів, в органи боротьби за встановлення влади робітничого класу і трудового селянства.

Ж. П. Тимченко

СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О СОВЕТАХ КРЕСТЬЯНСКИХ ДЕПУТАТОВ В 1917 г.

Резюме

В борьбе за победу социалистической революции в нашей стране большую роль сыграли массовые политические организации трудящихся — Советы. Поэтому естественный и оправдан тот интерес, который проявляют советские историки к этой теме.

Украинская советская историография достигла определенных результатов в освещении отдельных аспектов истории Советов крестьянских депутатов. В данной статье автор высказывает некоторые мнения по этой теме, останавливается на вопросах, которые требуют первоочередного изучения или являются спорными, рассматривает работы не только украинских, но и историков других союзных республик.

ГАЗЕТА «ЮЖНЫЙ РАБОЧИЙ» (1900—1903 рр.)
ТА Ї ВКЛАД В ІСТОРІОГРАФІЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У період діяльності лєнінської «Искры» деякі місцеві соціал-демократичні комітети на Україні не тільки друкували прокламації з приводу різних подій, а й налагоджували випуск регулярних періодичних видань. Далеко не всі вони відзначалися послідовно марксистським напрямком, бо в місцевих соціал-демократичних організаціях ще не до кінця були подолані «економістські» тенденції. Ідейний розбрід в місцевих соціал-демократичних організаціях знаходив свій вплив у хитаннях друкованих органів між революційним марксизмом і економістським опортунізмом. Але могутній вплив лєнінської «Искры» і діяльність соціал-демократів-іскрівців у місцевих комітетах забезпечували появу в місцевих соціал-демократичних газетах цінних матеріалів, що відігравали позитивну роль як в революційно-практичній, так і в теоретичній роботі партії, в тому числі і в розвитку марксистської історичної науки в цілому та історіографії історії України зокрема. Адже не можна не зважати на те, що загальною тенденцією в ідейному житті найбільших соціал-демократичних організацій України було поступове утвердження в них лєнінсько-іскрівського напрямку. Вже в першій половині 1903 р. під прапором лєнінських ідей згуртувалися і визнали «Искру» своїм ідейним керівником Київський, Катеринославський, Одеський, Харківський комітети РСДРП¹.

Найбільшим і найцікавішим з періодичних видань місцевих соціал-демократичних комітетів періоду лєнінської «Искры» була газета «Южный рабочий»². Створена за ініціативою провідних діячів Катеринославського комітету РСДРП І. В. Бабушкіна та І. Х. Лалаянца, газета «Южный рабочий» видавалася соціал-демократичною групою тієї ж назви і відіграла важливу роль у розвитку революційного робітничого руху на півдні Росії³. За час існування газети з січня 1900 р. до квітня 1903 р. вийшло

¹ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1961, стор. 46—47.

² Большевицкая печать (1895—1903 гг.). (Сборник материалов), вып. 1. М., 1959, стор. 9.

³ Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917). Справочник. М., 1957, стор. 41; Г. Б. Г а р и б д ж а н я н. Исаак Христофорович Лалаянц (К 95-летию со дня рождения).— «Вопросы истории КПСС», 1965, № 8, стор. 103.

12 номерів, які були надруковані в нелегальних друкарнях Катеринослава, Могильова, Смоленська, Миколаєва і Кременчука¹. На жаль, газеті «Южный рабочий» не повезло в радянській історіографії: історіографічного або джерелознавчого аналізу її змісту не було проведено в жодному дослідженні. Як правило, радянські дослідники, яким доводилося висловлюватися про цю газету, обмежувались загальнополітичними оцінками, що ґрунтувалися на відповідній інтерпретації окремих висловлювань В. І. Леніна, головним чином, про групу «Южный рабочий»².

В ряді праць діяльність «Южного рабочего» показана лише негативно. П. М. Шморгун, наприклад, говорить про групу «Южный рабочий» лише як про «центр притягання опортуністичних елементів на Україні», який вів різко виражену антиіскрівську агітацію³. Різко негативною характеристикою «Южного рабочего» обмежується С. О. Ктитарев, заявляючи, що ця організація відіграла «велику роль у сформуванні меншовизму», в політичних питаннях «у значній мірі наближалась до позиції «Рабочего дела», була у «повній суперечності з ленінською «Искрою» і вела з нею гостру боротьбу, яка на II з'їзді РСДРП привела до розколу»⁴. В такому ж дусі висловлюється В. І. Стрельський, лише трохи обмежуючи місце «Южного рабочего» в ідейній боротьбі більшовизму з меншовизмом: за словами цього дослідника, «Южный рабочий» відіграв лише певну роль в розколі, який відбувався на з'їзді РСДРП⁵.

У ставленні «Южного рабочего» до «Искры» всі названі дослідники вбачають лише політичне дворушництво⁶. Але ж такий висновок робиться на основі обмеженого кола джерел, до того ж нерідко суб'єктивно прокоментованих; повною мірою не залучаються ні твори В. І. Леніна, ні матеріали ленінської «Искры», не говорячи вже про те, що зробити аналіз самого змісту газети «Южный рабочий» автори взагалі не вважають за потрібне⁷.

¹ И. Г. Левитас, М. А. Москалев, Е. М. Фингерит. Революционные подпольные типографии в России (1860—1917 гг.). М., 1962, стор. 133.

² Між тим, ще на сторінках ленінської «Искры» було дане спеціальне роз'яснення, що поняття «редакція» і «група» щодо «Южного рабочего» — поняття не тотожні, хоч і зв'язані між собою. — «Искра», (№ 36), 15 березня 1903 р.

³ П. М. Шморгун. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907), 1955, стор. 26.

⁴ С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959, стор. 100.

⁵ В. І. Стрельський. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. К., 1961, стор. 100.

⁶ Всякі інші оцінки діяльності «Южного рабочего» і його заяви про визнання «Искры» керівним соціал-демократичним органом С. О. Ктитарев вважає неправильними і навіть оголошує їх «запозиченням з меншовицької літератури» (С. О. Ктитарев. Вказ. праця, стор. 93).

⁷ Дуже показово, що, виступаючи співавтором однієї з статей, яка спеціально порушила питання про необхідність розширення джерельної бази для глибокого з'ясування питання про діяльність «Южного рабочего», В. І. Стрель-

Інша група радянських дослідників намагається не обминати безперечних позитивних факторів у діяльності «Южного рабочего» та схвальних оцінок на його адресу, висловлених В. І. Леніним, ленінською «Искрою» (при цьому йшлося, головним чином, про газету, а не групу «Южный рабочий»). Враховуючи і ці факти, в іншому світлі постає заява «Южного рабочего» про визнання «Искры» — вона постає як логічне завершення гострої ідейної боротьби між представниками революційно-марксистської та опортуністично-економістської тенденції всередині самої групи «Южный рабочий», як наслідок зростання ідейного впливу «Искры» в місцевих соціал-демократичних організаціях, зміцнення і зростання в них ролі прихильників ленінської газети. (Як відомо, процес зміцнення позицій іскрівців і ізоляції «економістів» був властивий усім тодішнім соціал-демократичним організаціям Росії).

Дослідниця історії соціал-демократичних організацій України періоду до II з'їзду РСДРП М. І. Горбунова вказує, що В. І. Ленін та іскрівці надавали великого значення завоюванню на свій бік групи «Южный рабочий», щоб цим полегшити повну перемогу іскрівського напрямку в соціал-демократичних організаціях на Україні, і тому намагалися допомогти групі «Южный рабочий» подолати її помилкові погляди і сепаратизм¹. В одній з найновіших праць щодо проблеми оцінки діяльності «Южного рабочего» її заява про приєднання до «Искры» розцінюється як важлива перемога іскрівців на Україні, яка (перемога) мала неабияке значення в розгромі «економізму»². Нарешті, в довідковому апараті 46-го тому Повного зібрання творів В. І. Леніна, яке вийшло у світ у 1964 р., з'явилася спеціальна примітка, в якій йдеться про те, що заява членів групи «Южный рабочий» про солідарність з більшовицькою «Искрой» мала велике значення для консолідації соціал-демократичних сил Росії³.

Важливо зазначити, що ті дослідники, які позитивно оцінюють згадану вище заяву «Южного рабочего», не замовчують також хибних сторін в його діяльності: сепаратистські тенденції, розходження з «Искрой» в питаннях ставлення до буржуазних лібералів та до селянського руху тощо. Зразком історично прав-

ський серед перерахованих ним джерел зовсім не згадав газету «Южный рабочий» (В. Стрельський, У. Поляков. Поліпшити джерелознавчу основу дослідження історії КП України.— «Комуніст України», 1957, № 3, стор. 77).

¹ М. І. Горбунова. Ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України в період підготовки II з'їзду РСДРП.— «Український історичний журнал», 1963, № 3, стор. 33.

² Н. Р. Доний, М. И. Горбунова. Из истории переписки В. И. Ленина с социал-демократическими организациями на Украине (1901—1905 гг.).— «Вопросы истории КПСС», 1964, № 5, стор. 48.

³ Див. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 46, стор. 502, прим. 196.

дивої, всебічно об'єктивної, справді партійної оцінки групи «Южный рабочий» нині можна вважати ту оцінку, яка дається в першому томі багатотомної «Історії КПРС». Тут говориться: «Великим авторитетом користувалась група «Южный рабочий»; вона хоч і виступала за політичну боротьбу, але займала невиразну позицію в принципіальних питаннях і тяжіла до сепаратизму»¹. Шкода, що ця загальна оцінка в названій праці не конкретизована фактичним матеріалом, за винятком кількох широко відомих фактів як-от: проведення особливої лінії «Южным рабочим» і після приєднання до «Искры», недооцінка ним революційних можливостей селянства і незрозуміння значення централізму в партії, розпуск групи «Южный рабочий» на II з'їзді РСДРП².

Зрозуміла річ, що праці В. І. Леніна та документи керованих ним партійних центрів повинні бути покладені в основу при вивченні всіх питань, пов'язаних з проблемою історичної оцінки, як групи, так і газети «Южный рабочий». З-під уваги В. І. Леніна та його найближчих соратників не вислизнули негативні сторони в діяльності «Южного рабочего». Володимир Ілліч зазначав нестійкість у принципіальному відношенні цієї соціал-демократичної групи і зрозумів нещирість її лідерів, які, визнаючи «Искру» керівним органом на словах, насправді дбали про свої сепаратистські плани³. Пізніше Н. К. Крупська, оцінюючи діяльність групи «Южный рабочий», вказувала, що в ній були закладені основи тієї течії, яка на II з'їзді оформилась як меншовицька⁴. І хоч тут же Н. К. Крупська зазначала, що організація «Искры» була надто довірливою до «Южного рабочего», але в період діяльності «Южного рабочего» в листуванні Н. К. Крупської з соціал-демократичними комітетами на Україні також цілком правильно підкреслювалась ленінська настанова налагодити контакти «Искры» з «Южным рабочим» з тим, щоб у ході спільної роботи подолати опортуністичні тенденції в групі «Южный рабочий» і залучити її кращих учасників на сторону революційного марксизму, який представляла тоді ленінська газета⁵.

Такі можливості крилися в самому складі групи: сюди входили не тільки вороже настроєні щодо «Искры» люди, які пізніше стали меншовиками, а й робітники, які або займали послідовно-революційні позиції підтримки ленінської газети, або

¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965, стор. 412.

² Там же, стор. 412, 415, 452.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 185.

⁴ Н. Крупская. Доклад организации «Искры» II съезду РСДРП в 1903 г. (Предисловие). — «Пролетарская революция», 1928, № 1 (72), стор. 148.

⁵ М. І. Горбунова. Вказ. праця.

хоч би співчували їй¹. Не зважати на цю позицію не могли й опортуністичні діячі, які після численних репресій щодо учасників «Южного рабочего» зайняли провідне місце в групі. Під тиском послідовно революційних членів групи її лідери зрештою змушені були піти на організаційне зближення з «Искрою» і публічно заявити про це в 27-у номері «Искры» від 1 листопада 1902 р. і в 10-у номері «Южного рабочего» про цілковите приєднання до організації «Искры» на основі визнання її програми, тактики і організаційних принципів. Так само не випадково на II з'їзді РСДРП лідери «Южного рабочего» (два делегати) відкрито не виступили проти твердих іскрівців-ленінців і не наважилися в усьому підтримати відверто опортуністичне крило серед делегатів з'їзду. Зрештою, вони зайняли на з'їзді центристську позицію, хитаючись між «Искрою» та її противниками. Це дало змогу порівняно легко провести на з'їзді рішення про розпуск групи «Южный рабочий». В спеціальній резолюції з'їзду «Про групу «Южный рабочий» писалось: «Відзначаючи плідну літературну та організаційну діяльність групи «Южный рабочий» на користь об'єднання та відновлення партії і визнаючи, що при даному становищі партійних сил існування двох загальноросійських партійних органів є небажаним,— II з'їзд РСДРП знаходить дальше існування групи «Южный рабочий», як колективного цілого, зайвим, оголошує її розпущеною і пропонує членам її ввійти у відповідні партійні організації»².

Жвава дискусія на з'їзді виникла навколо питання про газету «Южный рабочий». Всі, хто виступав за ліквідацію групи, були одностайні і в тому, що видання паралельного «Искре» друкованого органу партії є недоцільним. Разом з тим, більшість прихильників В. І. Леніна, які виступали на з'їзді про «Южный рабочий» (за виключенням негативної оцінки, висловленої М. М. Лядовим)³, визнавали, що як популярний орган «Южный рабочий» свого часу відіграв позитивну роль, був корисним для розвитку соціал-демократичного руху, зазначали й талановиті літературні сили «Южного рабочего», пропонуючи використати їх в «Искре». Про це, зокрема, говорили соратники В. І. Леніна, «іскрівці більшості» С. І. Гусев, Б. М. Кнуянц, П. О. Красиков, А. М. Стопані⁴. Слід також зазначити, що й Н. К. Крупська в своїй написаній уже за радянського часу передмові до доповіді організації «Искры» II з'їзду РСДРП, поруч з негативною оцінкою ролі групи «Южный рабочий» в соціал-демократичному русі, позитивно згадувала газету «Южный

¹ І. Премислер. Ленінська «Искра» на Україні (до 50-річчя «Искры»). К., 1950, стор. 59.

² Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы. М., 1959, стор. 439.

³ Там же, стор. 352.

⁴ Там же, стор. 349—351.

рабочий». Зокрема, Н. К. Крупська вказує на популярність газети на півдні Росії, а її зміцнення в 1902 р. розглядає поряд з іншими фактами, що свідчили про зростання впливу ленінської «Искры»¹.

В одному з листів «Южного рабочего» до «Искры» розповідається про запеклу ідейну боротьбу (з перемінним успіхом) всередині редакції «Южного рабочего» між прихильниками ленінсько-іскрівського напрямку та прихильниками опортуністичної лінії «Рабочего дела»². В. І. Ленін, будучи рішучим противником ідейного і організаційного опортунізму групи «Южный рабочий», в той же час докладав зусиль до зміцнення ідейно-організаційних зв'язків з газетою «Южный рабочий» на базі революційних принципів «Искры». В період організації «Искры» В. І. Ленін не був прихильником створення місцевих соціал-демократичних періодичних видань, бо це роздрібнювало нечисленні тоді соціал-демократичні літературні сили і могло стати перешкодою в налагодженні роботи центрального друкованого органу партії, але після виходу в світ перших номерів «Южного рабочего» Володимир Ілліч в цілому схвально поставився до надрукованих матеріалів. Це засвідчено в спогадах члена Катеринославського соціал-демократичного комітету П. І. Кулябка³, листуванні і друкованих працях В. І. Леніна.

В серпні 1902 р. Володимир Ілліч свою відповідь на лист редакції «Южного рабочего» починав так: «Дорогі товариші! Надзвичайно порадував нас Ваш лист із звісткою про погляди і плани уцілілої редакції «Южного Рабочего». Ми від усієї душі приєднуємось до Вашої пропозиції якнайтісніших зносин і співробітництва між «Южным Рабочим» і «Искрой». Треба негайно вжити найенергійніших заходів, щоб закріпити ці тісні взаємовідносини і перейти до *єдиних дій*, які випливають із нашої єдності в поглядах»⁴. У листах В. І. Леніна до редакції «Южного рабочего» завжди проходила думка про настійну потребу зробити частішими і регулярними зносини «Искры» і «Южного рабочего» з тим, «щоб порозумітися цілком»⁵. А в такій відомій праці, як «Що робити?» Володимир Ілліч називає «Южный рабочий» «винятково хорошим місцевим органом», вказуючи, що правда, що ця «прекрасна газета» не набула належного впливу на місцевий рух через те, що нечасто виходила і через широкі провали. Разом з тим, тут же В. І. Ленін зазначає: «...те, що вона давала особливо хорошого, як-от статті про з'їзд гірно-промисловців, про безробіття і т. п.— не являло собою строго місцевого матеріалу і *потрібне було для всієї Росії, а не для са-*

¹ Н. К. Крупская. Вказ. праця, стор. 146.

² Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. 1. М., 1956, стор. 267.

³ Там же.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 93.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 193.

ого півдня. Таких статей не було і в усій нашій соціал-демократичній пресі»¹.

Отже, хиби і недоліки в політичній лінії «Южного рабочего» не завадили В. І. Леніну побачити й позитивне в газеті. Він виключно діалектично вмів підійти до оцінки навіть своїх політичних противників і прямо визнавав їх заслуги, якщо вони їх були. Характерно, що вже при підготовці до друку матеріалів першого номера «Искры» В. І. Ленін відхилив пропозицію В. Плеханова і П. Б. Аксельрода зняти в його статті «Разол у закордонному Союзі російських соціал-демократів» фразу визнанням певних заслуг «Економістського» «Рабочего дела» справи видання і розповсюдження соціал-демократичної літератури², хоч тоді і пізніше він же піддавав цей журнал нищівній критиці. 11 грудня 1900 р. в листі до П. Б. Аксельрода Володимир Ілліч писав: «Я вніс бажані Вами виправлення, але не їг тільки викинути зовсім слова про заслуги «Рабочего Дела»,— мені здається, це було б несправедливо щодо противника, кий має не тільки проступки перед соціал-демократією»³.

Як відомо, В. І. Ленін закінчив писати книгу «Що робити?» лютому 1902 р. Отже, позитивна ленінська оцінка загалом тосується семи номерів «Южного рабочего», які вийшли на той ас. Слід зазначити, що з цією оцінкою розходиться надто категоричне твердження, що міститься в одному з найновіших раянських досліджень. Автор останнього заявляє, що вже з другої половини 1900 р. «Южный рабочий» був органом напівіскрівських, напівекономістських і центристських елементів, що розодилися з ідейними принципами ленінської «Искры»⁴.

Однак ленінська «Искра», відповідно до настанов В. І. Лєіна, активно підтримала не тільки перші два номери «Южного абочего», що вийшли до середини 1900 р., а й на ступні. Искра» не раз давала позитивні відзиви на матеріали «Южного абочего» й передруковувала деякі з них. 22 (9) серпня 1902 р. едакція ленінської газети в листі до «Южного рабочего» спраедливо нагадувала: «Публіка знає, що «Искра» неодноразово ідкресливала заслуги «Южного рабочего» і рекомендувала ого як живе і корисне починання, з яким вона принципово сідарна»⁵.

Народжена в антиіскрівських колах концепція різкого розежування між ідейним напрямком перших, з одного боку, і

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 441.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 344.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 28.

⁴ П. Варгатюк. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація. Дніпропетровськ, 1961, стор. 28.

⁵ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). ., 1964, стор. 196.

всіх наступних номерів «Южного рабочего», з другого боку, була засуджена на сторінках ленінської «Искры»¹. В опублікованій тут статті групи «Южный рабочий» з приводу наклепницької щодо «Искры» і «Южного рабочего» заяви Воронежського комітету РСДРП, керівництво в якому тоді захопили «економісти», підкреслювалась єдність поглядів обох друкованих органів і вказувалось, що окремі «не цілком солідарні з поглядами «Искры» елементи в редакції «Южного рабочего» не змогли зробити вирішального впливу на напрям газети, який в своїй основі не змінився від першого до останнього (на той час — десятого) номеру, в якому «Южный рабочий» публічно заявив про свою солідарність з «Искрой».

В світлі цієї заяви, надрукованої в «Искре», і особливо тієї оцінки, яка була дана «Южному рабочему» в ленінській праці «Що робити?», видається схематизовано-спрощена характеристика газети як такої, що «поступово сходила з зайнятих нею позицій»². Висловлена в монографії, в якій кілька сторінок спеціально присвячено «Южному рабочему», вона не лише не узгоджується з наведеним тут же фактичним матеріалом про позитивні відзиви «Искры», а й суперечить загальним авторським міркуванням (вони стосуються всіх номерів «Южного рабочего») про те, що там «зустрічались хороші статті, які й нині можна з успіхом внести до хрестоматії робітничої революційної публіцистики», в той же час принципова постановка докорінних питань руху і всебічна політична агітація виявилась не під силу «Южному рабочему», його редакторам»³. Ось з цими міркуваннями не можна не погодитись. Вони виходять з справжньої діалектичної складності життя.

У спогадах І. В. Бабушкіна розповідається про величезне враження, яке справив своїм змістом перший номер «Южного рабочего» на робітників найбільшого в той час промислового підприємства Катеринослава — Брянського металургійного заводу⁴. В той період діячі Катеринославського комітету РСДРП мали навіть намір залучити до керівництва газетою «Южный рабочий» В. І. Леніна⁵. В лютому 1900 р., після повернення В. І. Леніна із заслання, відбулася його зустріч з І. Х. Лалаянцем у Москві. Сестра Володимира Ілліча А. І. Ульянова-Єлізарова, в якій тоді зупинився В. І. Ленін, розповідала про цю зустріч так: «Я не пам'ятаю, скільки днів пробув у нас брат. За цей час приїздив побачитися з ним з Катеринослава його старий самарський знайомий І. Х. Лалаянц, який був у той час членом

¹ «Искра», № 36, 15 березня 1903 р.

² Л. Суярко. Осіяні «Искрой». Друкована пропаганда і агітація іскрівських організацій на Україні. К., 1967, стор. 167.

³ Л. Суярко. Вказ. праця, стор. 168.

⁴ Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина. М., 1955, стор. 133—134.

⁵ П. В а р г а т ю к. Вказ. праця, стор. 25.

комітету соціал-демократичної партії і редакції газети «Южный рабочий». Він був у нас днів зо три. У нього були з братом ділові розмови»¹. Добре розуміючи труднощі видання нелегальної газети в царській Росії і маючи чітко розроблений план видання такої газети за кордоном, В. І. Ленін не міг погодитись на співробітництво з газетою «Южный рабочий», але він не міг належно й не оцінити заслуги Катеринославського соціал-демократичного комітету в створенні свого друкованого органу. В одному з листів, написаних у 1901 р., Володимир Ілліч зазначав з цього приводу: «...«Южный Рабочий» мав ту перевагу, що його створював, стоячи в апогеї розвитку, складений вже Комітет, тобто ціла організація»².

Правда, з самого початку до участі у підготовці газети до видання Катеринославський комітет залучив і Харківський комітет, розподіливши з ним не тільки матеріальні витрати і домовившись про постачання матеріалів для друкування, але разом з тим і запросив до складу редакції харківських соціал-демократів, які стали співробітниками газети³. Активну участь у написанні і редагуванні статей перших номерів «Южного рабочего» взяв С. К. Харченко, висланий за революційну діяльність з Петербурга під нагляд поліції по Полтави⁴. До речі, Харченко представляв «Южный рабочий» на переговорах з представником «Искры», домовившись про спільні заходи в розповсюдженні соціал-демократичних видань, і в січні 1905 р. Н. К. Крупська згадувала його як приклад людини, яка не зважаючи на своє соціальне походження (син жандармського офіцера), своєю чесною революційною роботою завоювала заслужене довір'я в місцевому соціал-демократичному комітеті⁵.

Учасники соціал-демократичного руху початку ХХ ст. на Україні у своїх спогадах засвідчили значну популярність, якою користувалась газета «Южный рабочий» серед робітників Катеринославської, Полтавської, Харківської, Херсонської губернії та Дону, де вона поширювалась у значній кількості⁶. Зважаючи на наявність всебічної інформативної і теоретичної соціал-демократичної газети «Искра», а також на труднощі регулярного

¹ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. 1, стор. 56.

² В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 55.

³ Б. Н. Из эпохи «Искры» и «Зари». — «Каторга и ссылка», 1927, кн. 35, стор. 15, 33; Л. Фейнберг. В рядах Харьковской соц.-дем. организации (1893—1900). — «Летопись революции», 1925, № 3 (12), стор. 159.

⁴ История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889—1903. Воспоминания и материалы под ред. М. А. Рубача. Екатеринослав, 1923, стор. 143, 144, 154.

⁵ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), стор. 73, 487. Складачі іменного показчика в цій книзі згадки про С. К. Харченка помилково віднесли до двох різних осіб (стор. 850).

⁶ П. Варгатюк. Вказ. праця, стор. 24; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. 1, стор. 267.

й частого виходу в умовах царського режиму нелегальної газети, редакція «Южного рабочего» вирішила відмовитись від вміщення інформаційного матеріалу, а замість цього зосередити свою увагу на популяризації різних теоретичних і практичних питань всеросійської соціал-демократії у висвітленні найвидатніших сторін економічного і політичного життя¹. В цьому плані «Южный рабочий» зробив певний вклад і в історіографію історії України².

В першому ж номері «Южного рабочего» редакція заявила своїм читачам, що в міру можливості вона буде «висвітлювати всі факти з життя робітників усього півдня Росії». Отже, робітничий клас України (його життя, історія, соціально-економічне становище і класова боротьба) зайняли перше місце в матеріалах газети. Газета «Южный рабочий» широко висвітлювала історію промислового розвитку півдня України, формування тут робітничого класу та участі його в революційному русі кінця XIX — початку XX ст. У газеті пропагувалися ідеї поєднання економічної і політичної боротьби пролетаріату. Виступала вона і проти «економізму» та рецидивів ліберального народництва. Зокрема, передова стаття першого номера «Южного рабочего» зазначала інтенсивний промисловий розвиток півдня України протягом 10—15 останніх років XIX ст., перетворення таких міст, як Катеринослав, Харків, Таганрог, Маріуполь на великі центри промисловості, побудову нових заводів, залізниць, кам'яновугільних шахт. Основну роль у цьому процесі «Южный рабочий» відводив реформі 1861 р. «Звільнення селян,— писалося у газеті—дало могутній поштовх до розвитку у нас промисловості»³. Але висловившись так, «Южный рабочий» на цьому і обмежився, отже, всебічної оцінки реформи 1861 р. не дав. Звернувши увагу на буржуазно-капіталістичну соціальну суть цієї реформи, «Южный рабочий» зовсім обминув її кріпосницький характер. Про значні кріпосницькі пережитки, залишені так званою «селянською» реформою, зовсім не згадано ні в першому, ні в наступних номерах «Южного рабочего». Не можна не пов'язувати це з певним ігноруванням селянства, характерним для цієї газети в цілому. Як відомо, єдності з «Искрой» в ставленні до селянства не було досягнуто «Южным рабочим» навіть після офіційного визнання ним керівної ролі ленінської газети, і в листі до редакції «Южного рабочего» 3 (16) вересня 1902 р.

¹ Второй съезд РСДРП. Июль — август 1906 р. Протоколы, стор. 564.

² Відсутність спеціальних досліджень і деяка суперечливість оцінок в радянській історичній літературі змусила автора даної праці так докладно висловитись щодо історії і історіографії «Южного рабочего». Зрозуміла річ, що без вивчення цих питань не можна правильно підійти до аналізу тексту «Южного рабочего» з тим, щоб визначити місце цієї газети в розвитку історичної науки на Україні.

³ «Южный рабочий», № 1, січень 1900 р.

В. І. Ленін спеціально звертає увагу на незгоди з цього приводу¹.

Більше того, і у висвітленні історії робітничого класу на півдні України виявилась певна політична нестійкість «Южного рабочего», яку пізніше Н. К. Крупська визначила як невіру в сили пролетаріату². Розповідаючи, наприклад, про великі успіхи робітничого руху в промислових центрах Росії за період з середини 90-х років XIX ст., «Южный рабочий» безпідставно й штучно протиставив цьому рухові «гірничозаводський південь Росії»; розкидане тут по великій кількості заводів, рудників та шахт стотисячне робітниче населення нібито повністю було в стороні від широкої течії загальноросійського руху³. Однак історична дійсність заперечувала такий песимістичний висновок: адже період з середини 90-х років ознаменувався на Україні могутнім зростанням страйкової боротьби, перед в якій вела саме Катеринославська губернія⁴; тоді ж розпочав тут успішну діяльність катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», що виник за зразком і під впливом раніше створеної В. І. Леніним з тою ж назвою політичної організації петербурзьких робітників. Значного поширення в 90-і роки XIX ст. набув робітничий рух у Донбасі, спочатку неорганізований і стихійний, а потім все міцніше зв'язуваний з соціалізмом, особливо після створення в 1898 р. групою київських і катеринославських соціал-демократів — Донського комітету РСДРП⁵.

Знаменно, що вже в одній з перших своїх великих історичних праць «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» В. І. Ленін спеціально звернув увагу на те, що розвиток капіталізму сприяє розвитку класової боротьби трудящих, підкорення яких великому капіталу збуджує їх думку, «перетворює глухе й неясне невдоволення у свідомий протест,

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 193.

² Н. К. Крупская. Ленин и партия. М., 1963, стор. 68.

³ «Южный рабочий», № 1, січень 1900 р.

⁴ О. А. Парасунко в своєму монографічному дослідженні «Положение и борьба рабочего класса Украины. 60—90-е годы XIX ст.» (К., 1963) зазначає, що за кількістю страйків у 1895—1899 рр. Катеринославська губернія випередила всі інші губернії України, разом узяті. Тут за вказаний період відбулося 51% всієї кількості страйків на Україні, причому з усіх 108 страйків, що пройшли в Катеринославській губернії, на Катеринослав припадає лише 33 страйки, або 35,5%. Отже, більшість страйків відбулася на заводах, рудниках і шахтах, розташованих поза межами губерньського центру: вся Катеринославська область була охоплена полум'ям страйкової боротьби. За кількістю учасників страйків Катеринославщина також займала перше місце на Україні: вона дала 79,8% з усіх українських страйкарів за період 1895—1899 рр. (Назв. праця, стор. 559—562).

⁵ П. Л. Варгатук. Виникнення і розвиток більшовицьких організацій Донбасу в дожовтневий період.— «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 18—19.

перетворює розпорошений, дрібний, безглуздий бунт в організовану класову боротьбу за визволення всього трудящого люду, боротьбу, яка черпає свою силу з самих умов існування цього великого капіталізму і тому може безумовно розраховувати на **БЕЗПЕРЕЧНИЙ УСПІХ**¹.

На відміну від «Южного рабочего», В. І. Ленін своїм прозорливим оком пролетарського революціонера і неперевершеного умінням марксиста-дослідника проникати в суть історичних явищ, аналізуючи в 1895 р. заходи царизму щодо поширення закону про штрафи для стримання робітничого руху, що розвивався, спеціально звернув увагу на південь Росії. Він зазначив, що тут царський уряд поспішав з проведенням у життя цих заходів, бо боявся робітничих мас, які зростали внаслідок швидкого розвитку капіталізму і, зокрема, величезного зростання гірничої справи². І якраз у 1895 р. В. І. Ленін, зважаючи на сприятливі умови поширення соціал-демократичної пропаганди на Катеринославщині, вжив ряд практичних заходів до зміцнення ділових контактів між петербурзькими і катеринославськими соціал-демократами: зокрема з відома і схвалення Володимира Ілліча до Катеринослава на постійне місце проживання виїхав І. Х. Лалаянц, за його дорученням туди ж для ведення соціал-демократичної пропаганди виїхав П. К. Запорожець³.

Конкретно-історичний матеріал, вміщений у тому ж самому першому номері «Южного рабочего», заперечував тенденції недооцінки успіхів робітничого руху в південній Україні, переважно на Катеринославщині (включаючи Донбас) наприкінці XIX ст. Газета розповіла, наприклад, про страйк 600 робітників на рудниках Криворіжжя у 1899 р.: три дні впертого страйку змусили адміністрацію здатися і задовольнити вимоги страйкарів про збільшення зарплати. Страйк пройшов дуже організовано. Того ж року відбувся грандіозний страйк 4 тис. миколаївських суднобудівників, який також змусив підприємців задовольнити вимоги страйкарів. В «Южном рабочем» вміщено детальний опис цього страйку. Звичайно, і в своїх теоретичних узагальненнях редакція «Южного рабочего» змушена була зважати на факти успішного розвитку робітничого руху. Тим більше, що редакція заявляла у вступній статті «З хроніки робітничого руху», що проникнути в найглибший смисл класової боротьби робітників можна лише на основі аналізування фактів. Висновки цієї статті, які прямо ґрунтувалися на фактичному матеріалі, були куди ближчими до історичної правди, ніж висловлена в редакційній статті думка про те, що в 90-і роки південь України

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 208—209.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 51.

³ О. А. Парасунько. Вказ. праця, стор. 450.

стояв майже зовсім в стороні від загальноросійського робітничого руху. У цих висновках підкреслювалось, що хоч робітничий рух півдня наймолодший у Росії, але він міцніє і шириться, все більше набираючи характеру свідомої боротьби проти експлуатації і царської влади.

Спробу «Южного рабочего» розглянути історію робітничого руху на півдні України, створивши спочатку хроніку цього руху, слід визнати загальною вдалою. Тим більше, що хроніка ця складена не у відриві, а в органічному зв'язку з історичними подіями класової боротьби робітничого класу в центральних промислових районах Росії. В статті вказувалось, що перший в країні випадок відкритої вимоги робітниками політичних прав стався в Петербурзі в грудні 1897 р. і в страйку велику роль відіграли листівки Петербурзького «Союзу за визволення робітничого класу»¹. В статті «Розпорядження уряду» показана безперспективність боротьби царизму проти робітничого руху, що розвивався по всій країні. «...Боротьба робітників,— писалося тут, дуже посунулась вперед і остаточно зміцніла якраз у тих містах, де давно існує успішна охорона, як наприклад, в Петербурзі, Києві, Вільні, Варшаві та багатьох інших, а Катеринослав з своїми робітниками аж ніяк не гірший від тих міст»².

Сторінки історії класової боротьби робітників України в першому номері «Южного рабочего» представлені не тільки в історичній хроніці, а й спеціальному історичному нарисі про розвиток робітничого руху в Катеринославі. Цей найбільший за обсягом в газеті матеріал окремим виданням у вигляді брошури в 1900 р. надруковано закордонним «Союзом російських соціал-демократів» в Женеві, куди Катеринославський комітет РСДРП надіслав рукопис як звіт про його діяльність і матеріал для загальної доповіді про російський робітничий рух міжнародному соціалістичному конгресові в Парижі. В нарисі підкреслено швидке зростання важкої промисловості на півдні України за останні роки XIX ст.: «Виникають величезні заводи і фабрики, примножується число рудників і шахт, і навколо них швидко виростають нові селища і міста, які ростуть тут з чисто американською швидкістю»³. Вказано на великий приплив робітників, особливо з селян центральних губерній, завдяки чому в Катеринославі та його околицях на початок XX ст. число робітників досягло 25 тис.

¹ В другому номері «Южного рабочего» в статті, присвяченій історії фабричного законодавства в Росії, також зазначається як окремий важливий етап в історії класової боротьби всеросійського пролетаріату революційна діяльність петербурзького, і слідом за ним виниклих київського, московського, катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу».

² «Южный рабочий», № 1, січень 1900 р.

³ Рабочее движение в Екатеринославе. (Изд. Союза русских социал-демократов). Женева, 1900, стор. 1.

Багато місця історична розвідка «Робітничий рух у Катеринославі» відводить історії революційної діяльності місцевого «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», а потім — Комітету РСДРП. «Перші спроби свідомого робітничого руху» в Катеринославі правильно віднесені до 1895 р., а створення Катеринославського «Союзу боротьби...» в 1897 р. зазначено як один з найвизначніших фактів робітничого руху. В статті надто наголошено на економістському характері діяльності «Союзу боротьби...» і Комітету РСДРП. Причому узагальнення щодо цього подані аж ніяк не в критичному, а в байдуже-об'єктивістському плані. Названі катеринославські соціал-демократичні організації постають не керівними політичними органами робітничого руху, а лише звичайними пристосуванцями до нього. Ось як похвостистському, наприклад, пояснюються заходи Катеринославського соціал-демократичного комітету про внесення політичної свідомості в робітничі маси: коли «роздратування робітників проти адміністрації і поліції зростало, Комітетові залишалося тільки піти назустріч цьому настрою і розпочати політичну агітацію»¹. Всупереч великому фактичному матеріалу, наведеному в нарисі, авторські узагальнення в ньому підкреслюють «чисто стихійний характер» робітничого руху в Катеринославі. Таким чином, нарис не позбавлений економістсько-хвостистських трактувань. Навіть загальнопрактичний висновок з аналізу розвитку робітничого руху зроблено в напрямку, головним чином, по-жвавлення пропагандистської роботи в гуртках робітників, що на початок ХХ ст. було вже значною мірою пройденим етапом робітничого руху в нашій країні.

Прояви «економізму» знижували цінність історичних матеріалів «Южного рабочего», заважали правдивому висвітленню історії робітничого руху. До створення більшовицької партії «економізм» був досить живучим явищем в ряді місцевих соціал-демократичних організацій. В. І. Ленін в листі до С. О. Цедербаума в 1901 р., де йшлося про взаємини «Искры» з «Южным рабочим», зазначав, що життєвим корінням економізму є кустарництво, розпорошення місцевих соціал-демократичних комітетів². Критикуючи опортуністичні хиби «Южного рабочего», В. І. Ленін розумів, що вони відбивали загальну хворобу місцевих соціал-демократичних організацій в період до створення більшовицької партії на II з'їзді РСДРП. Тому в славнозвісній праці «Що робити?» Володимир Ілліч говорив: «Южный Рабочий» — прекрасна газета, зовсім не повинна в принципіальній нестійкості»³. Впливи «економізму» позначалися на багатьох друкованих виданнях місцевих соціал-демократичних комітетів,

¹ Рабочее движение в Екатеринославе, стор. 7.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 57.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 440.

навіть і тих з цих видань, які можуть одержати загалом позитивну оцінку з боку сучасного радянського дослідника. Треба зважати на те, що майже вся місцева соціал-демократична преса кінця XIX — початку XX ст. потребує серйозного критичного підходу при її вивченні¹.

Цілком у дусі настанов В. І. Леніна, звертаючи увагу як на хибне, так і на позитивне в матеріалах «Южного рабочего» ставилась до нього ленінська «Искра». Популяризуючи на своїх власних сторінках деякі надруковані в «Южном рабочем» статті з історії робітничого руху на Україні, «Искра» надзвичайно тактовно подавала свій коментар, свої теоретичні і практичні висновки, свої наукові узагальнення, тим самим допомагала читачеві долати певну загальну теоретичну вузькість та окремі ідейні збочення «Южного рабочего». В одному з листів 1901 р. В. І. Ленін звертав увагу свого адресата на другий номер «Искры», вказуючи, що в ньому — з приводу одного страйку і замітки в «Южном рабочем» — робиться спроба сказати повиразніше². Йшлося про страйк на Прохорівських копальнях недалеко від Юзівки в Донбасі восени 1900 р. «Искра» дала детальний опис ходу страйку, в якому взяли участь близько 800 робітників, і розповіла про жорстоку розправу над страйкарями, яку вчинили царські посіпаки, що очолювали каральні козачі загони. В кінці статті було процитовано висновок «Южного рабочего» про той же самий страйк, де зазначалося, що такі страйки відбуваються на Донбасі все частіше і недалекий вже час, коли в боротьбу вступить стотисячна армія шахтарів. Розвиваючи далі думку «Южного рабочего», «Искра» висловила впевненість, що до шахтарів приєднаються сотні тисяч інших робітників. «Хай пригадають вони тоді,— писалося в «Искре»,— ці знаменні слова царського слуги, який бив неповинних робітників: «Це вам авансом, сукини діти!» Хай спрямується цей рух безробітних проти цього дикого уряду, який безчинствує і насильствує, хай вимагають від нього, щоб він відмовився від свого самовладдя і скликав народних представників»³. Так ленінська газета показувала приклад того, як треба аналізувати історичні події з тим, щоб уроки історії служили революційній практиці.

З аналізу конкретно-історичного матеріалу про становище трудящих країни на початку XX ст.— головним чином ґрунтуючись на статті третього номера «Южного рабочего» про масове безробіття на Україні — «Искра» зробила узагальнюючий висновок: «Безробіття фабричних і заводських робітників, голдування селян — ось із чим вступає Росія в XX століття!»⁴.

¹ А. Ф. Костин. От Первого съезда РСДРП до ленинской «Искры» (Обзор источников).— «Вопросы истории КПСС», 1963, № 1, стор. 110.

² Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 46, стор. 84.

³ «Искра», № 2, лютий 1901 р.

⁴ Там же.

Поряд з названою статтею серед кращих матеріалів третього номеру «Южного рабочего» «Искра» відзначала також статті про з'їзд гірничопромисловців півдня Росії і про ставлення до іноземних робітників на російських заводах. Ці статті пройняті історизмом, великий конкретно-історичний матеріал в них дістав революційно-наукове узагальнення. Один з редакторів «Южного рабочего» згодом вказував, що тема статті про з'їзд гірничопромисловців була обрана не випадково: вона давала можливість вести революційну агітацію серед робітників на основі конкретно-історичного факту¹. Нагадавши, що з'їзди гірничопромисловців півдня Росії періодично відбувалися вже протягом 25 років, «Южный рабочий» підкреслив, що саме могутній всезростаючий робітничий рух змусив капіталістів поставити на порядок денний з'їздів проблему соціально-економічного становища робітників. Зокрема, з закритих засідань з'їзду до відповідної статті «Южного рабочего» проникли кричущі цифрові дані, які характеризували число нещасних випадків на шахтах і гірничих заводах Донецького басейну за період з 1892 до 1898 р. Статтею «Наші ставлення до іноземних робітників на російських заводах» «Южный рабочий» вперше на своїх сторінках торкнувся національного питання. Проти буржуазного націоналізму всіх мастей як небезпечного ворога робітничого руху спрямовано висновок статті, який застерігає від підступних дій капіталістів, царського уряду і панівної православної церкви, що всіляко намагалися розпалити національну ворожнечу між трудящими, використовуючи для цього зокрема справедливе обурення російських робітників пільгами, що їх мали робітники-іноземці, які працювали в Росії.

Вищеназвані статті третього номера «Южного рабочего» поряд з деякими іншими матеріалами займали провідне місце в газеті, завдяки чому вона була віднесена «Искрой» до тих видань, які виступали не тільки проти вузькоекономічного напрямку, а й проти того еклектичного напрямку, який націлював зайняти середину між «економізмом» і революційною соціал-демократією². В другому номері «Искры» була навіть опублікована історіографічна замітка, присвячена характеристиці третього номера «Южного рабочего». Звертаючи увагу на ряд статей, опублікованих в цьому номері, ленінська газета дала йому загальну позитивну оцінку за революційний рух і широке розуміння завдань соціал-демократії. Не виключена можливість, що автором даної замітки був В. І. Ленін. Тим більше, що її зміст значною мірою збігається з тією характеристикою газети «Южный рабочий», яку Володимир Ілліч дав у своїй книзі «Що ро-

¹ История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889—1903, стор. 167.

² «Искра», № 2, лютий 1901 р.

бити?»¹. Розгорнуту історіографічну характеристику «Искра» дала також четвертому номерові «Южного рабочего». Заявивши, що «Южный рабочий» створив новий етап агітаційної преси, ленінська газета зазначила, що на його сторінках при розгляді кожного питання підкреслювались як соціалістичні, так і політичні цілі революційної боротьби всеросійського пролетаріату.

Цікаво, що серед усіх матеріалів четвертого номера «Южного рабочего» «Искра» переважно звернула увагу на публіцистично-історичні статті: «Хто винуватий. Чому падає заробітна плата на південноросійських заводах», «Недоторканість особи в Росії», «XIX століття». Про першу статтю «Искра» писала, що в ній зроблені «підсумки розвитку південноросійської промисловості за останнє десятиріччя, яке закінчилося кризою», і показано, «як позначився цей хід розвитку на робітниках»². В статті згадані деякі факти визвольної боротьби робітників Маріуполя, Юзівки, Катеринослава та факти кривавих придушень царизмом робітничих виступів. Причину падіння заробітної плати на півдні України автор (чи автори) статті правильно вбачали в швидкому рості капіталізму, що зрештою привело до застою промисловості, розорення села, створення постійної резервної армії безробітних робітників, посилення експлуатації трудящих. «За яких-небудь 15 років,— писалося в статті,— виникло на півдні до 50 заводів, з 200 тис. робітників: попит на робочі руки був дуже великий, пропозиція мала і тому заробітна плата стояла високо. А тепер справа стоїть якраз навпаки: попит значно скоротився, а пропозиція робітників все зростає й зростає»³.

Якщо в статті «Хто винуватий...» пореформений капіталістичний розвиток простежено головним чином в історико-економічному аспекті, то в статті про недоторканість особи розглядається вплив розвитку насамперед на суспільно-політичну структуру країни. Тут звернено увагу на виконану капіталізмом перебудову всіх відносин між людьми, зростання класової свідомості трудящих мас у місті і на селі, і разом з тим вказано, що політичні умови життя дуже мало змінилися, що вони все ще переобтяжені кріпосницькими пережитками. «Свист березових прутів досі ще лунає повсюдно на Русі, нагадуючи всім і кожному, що кріпосне право далеко ще не знищено в Росії, що досі ще панують у нас ганебні залишки його, і що найупертішим захисником їх є наш уряд, сам наш цар, самодержавець, дикий поміщик всея Русі»⁴,— таку загальноісторичну картину політичної безправності народу в умовах царсько-самодержавного політичного режиму намалював «Южный рабочий». «Искра» писала про цю статтю, що вона «закликає до боротьби з само-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 441.

² «Искра», № 3, квітень 1901 р.

³ «Южный рабочий», № 4, березень 1901 р.

⁴ Там же.

державством за кращу долю робітників, за визволення села від останніх кайданів рабства, за перемогу світла над темрявою і нецтвом, за свободу, рівність і братерство народів»¹. Саме завдяки наявності таких революційно насичених матеріалів, з вітчизняної історії «Искра» з повним правом могла заявити, що четвертий номер «Южного рабочего» — таке ж відрадне явище в нашій нелегальній пресі, як № 3, який мав величезний успіх скрізь у Росії»².

Цікаві, пройняті революційним духом, історичні матеріали публікувались також і в наступних номерах «Южного рабочего». Причому такі матеріали використовувались не тільки в публіцистичних статтях, а й у іншого жанру виступах газети. У восьмому номері «Южного рабочего», наприклад, було надруковано історичний памфлет «Історія нагайки». В памфлеті в яскравій образній формі на фактах історичного минулого і тодішньої сучасності розкрита антинародна суть політичного режиму російських царів, який ґрунтувався на насильстві. Уособленням цього режиму була нагайка — «помічниця і покровителька Романових». Невідомий автор памфлету таврує ту частину козацтва, яка здавна стала опорою царизму в придушенні народних виступів, підкреслюючи, що це зовсім не те козацтво, «яке колись втікало в Запорізьку Січ на простір і привілля свободного життя».

Царюванню нагайки прийшов кінець, коли проти неї піднялись не герої-одинаки, а народні маси. В памфлеті згадані революційні виступи 1899—1901 рр. у Петербурзі, Москві, Харкові, Києві, Катеринославі, коли на вулицю вийшло «**суспільство, яке протестувало**». Закінчувався памфлет відомими словами, в яких підкреслювалась важливість революційного виховання прийдешніх поколінь молоді на основі широкого ознайомлення з історією революційної боротьби народних мас проти царизму. Ось ці звернені до нащадків, сповнені революційного пафосу слова: «І близький день, коли історія нагайки стане історією минулих днів... і тоді, якщо наші діти побажають прочитати історію країни рідної, ми поможемо їм в цьому. Ми покажемо їм дорогоцінний пергамент, власну спину, посмужену, побиту нещадною нагайкою. Хай вони прочитають. Хай вони зрозуміють ці сторінки, писані кривавими письменами: порадуються за те, що їх спина — не спина рабів, а вільних громадян, особа яких священна, і хай пам'ятають, що «даром ніщо не дається, — доля жертв спокутних просить»³.

Таким же революційно історичним оптимізмом пройнята стаття «Соціал-демократичний рух в Росії в 1902 р.», опублікована в одинадцятому номері «Южного рабочего». Основну су-

¹ «Искра», № 3, квітень 1901 р.

² Там же.

³ «Южный рабочий», № 8, лютий 1902 р.

спільну силу політичної боротьби проти царського самодержавства стаття вбачає в робітничому русі, який не схиляється під ударами, а міцніше, розливається все ширше і ширше, об'єднується все тісніше і тісніше. Успіхи класової боротьби всеросійського пролетаріату стаття правильно пов'язує з революційною діяльністю соціал-демократичних організацій, зазначаючи, зокрема, поряд з успішними політичними виступами мас у Петербурзі і Москві також і добре організовані революційні демонстрації в Одесі і Катеринославі, що відбулися в 1902 р. Стаття зазначає, що в ході революційної боротьби під керівництвом соціал-демократичних організацій робітничий клас рішуче відкинув «економізм». Таким чином, випробуваний вже в перших номерах жанр історико-публіцистичних оглядів за певний проміжок часу використовувався і в останніх номерах «Южного рабочего». Переконливість теоретичних узагальнень в таких оглядах забезпечувалась добротним фактичним матеріалом, який залучався до дослідження.

Щодо номеру одинадцятого «Южного рабочего» лєнінська «Искра» на своїх сторінках не лише вмістила весь перелік його змісту у спеціальній бібліографічній замітці, але й опублікувала з своїм позитивним коментарем великі витяги з вміщеної в тому номері «Южного рабочего» передової статті «Визволення робітничого класу повинно бути справою самих робітників». Стаття була спрямована на підтримку праці В. І. Лєніна «Що робити?» проти опортуністичної брошури «Робітники та інтелігенція», яка тоді вийшла в світ. Як зазначала «Искра» з приводу цієї статті, редакція дотепно заперечувала «тій групі, яка уявила, що протиставлення робітничого класу буржуазії можна підмінити протиставленням соціаліста-робітника соціалісту-інтелігенту»¹. Своїм змістом та ідейним спрямуванням передова стаття «Южного рабочего» перегукувалась з вміщеною в «Искре» статтею за підписом «Одесский рабочий», також спеціально присвяченою критиці вищеназваної брошури.

Як і в лєнінській «Искре», на сторінках «Южного рабочего» зазнала різкої критики есерівська суспільно-політична та історична концепція. Маючи на увазі останню, «Южный рабочий» заявив, що він вважає себе зобов'язаним «настійно викривати ті хибні погляди, поширення яких загальмувало б переможний хід революції»². Один з таких критичних виступів — видану групою «Южный рабочий» прокламацію «Про терор» — був передрукований у двадцять шостому номері «Искры» з висловленням упевненості, що це «зробить, безперечно, плідний вплив на тих революціонерів, які збиті з пантелику небувалим в нашій історії — за своєю крикливістю — виступом представників від-

¹ «Искра», № 35, 1 березня 1903 р.

² «Южный рабочий», № 10, грудень 1902 р.

жилого революційного світогляду»¹. Майже половина змісту прокламації відведена екскурсу в історію боротьби революціонерів Росії за пробудження політичної свідомості селянських мас. Розповідаючи в цьому зв'язку про велику діяльність, розгорнуту на селі революційними народниками 70-х років XIX ст., про їх відчайдушні терористичні акти, застосовувані проти «представників урядової сваволі і насильства», прокламація підкреслювала, що схиляючи по праву голови перед мужністю цих людей, можна лише образити їх пам'ять, коли б стати повторювати їх спосіб боротьби, як це й робили есери. В прокламації давалася чітка історична характеристика суспільно-політичних зрушень, які відбулися в країні протягом двох десятків років після діяльності народників: «В порівнянні з часом «Народної волі» багато що в Росії істотно змінилося: культурне суспільство стало більш зрілим, селянство — більш свідомим, а головне — виступив на арену історії, як активна і свідомо суспільна сила, робітничий клас. В особі робітничого класу російські революціонери знайшли той народ, якого революціонери 70-х років не могли знайти. В ряді демонстрацій російський робітничий клас засвідчив свою здатність стати активною політичною силою, свою готовність боротися не тільки за свої безпосередні інтереси, але й за справу народного визволення. В цьому вірна заповідь кращого майбутнього нашої батьківщини: робітничий клас не можна винищити ні смертними покараннями, ні каторгою»².

Під впливом міцніючих організаційних та ідейних контактів з ленінською «Искрою» поступово долався і той невинуватий скептицизм щодо суспільно-політичного значення селянських рухів, який був властивий багатьом членам «Южного рабочего». Цей ідейний процес знаходив відображення на сторінках газети «Южный рабочий» і в окремих прокламаціях, присвячених важливим історичним подіям і явищам. Селянська тематика зрештою зайняла чільне місце серед історичних матеріалів, надрукованих в «Южном рабочем». Якщо для робітничого класу завершення пореформеного 40-річчя ознаменувалось масовим безробіттям, пов'язаним з великою промисловою кризою, то для селянства ця пореформена соціально-економічна еволюція завершилася масовим голодуванням. Відповідна стаття в цьому номері «Южного рабочего» так і називалася «Голод». Нестерпне економічне становище селянських мас на Україні на початку XX ст. розкрито в надрукованій у дев'ятому номері «Южного рабочего» статті «Селянські заворушення». Стаття підвела підсумок історії селянських повстань весною 1902 р. на Харківщині і Полтавщині. Підкреслено масовий і організований характер цих повстань, зростання класової свідомості в масах повсталого селянства. «Це були,— писала газета,— вже не покірливі, за-

¹ «Искра», № 26, 15 жовтня 1902 р.

² Там же.

биті, витривалі раби, а люди, які зрозуміли, що і їм належить право бути людьми, і сміливо кинулись на боротьбу з своїми ворогами. Це був уже не бунт, а справжнє народне повстання»¹. Незважаючи на поміщиків і попів, став добрим уроком на майбутнє. Так аналіз історичних фактів дозволяв робити дуже актуальні революційно-практичні висновки².

На історичне виправдання справедливості повстання українських селян у 1902 р. була спрямована і спеціальна прокламація. Випущена у вересні цього ж року організацією «Искры» спільно з групою «Южного рабочего» для викриття комедії суду, яку організували царські сатрапи над учасниками селянських заворушень на Харківщині і Полтавщині, прокламація показала глибокі соціальні причини повстання, «таємні картини селянського життя, які розкрилися на суді»³.

Таким чином, ідейні та організаційні контакти з ленінською «Искрою» мали благотворний вплив на «зміст газети «Южный рабочий» та окремі прокламаційні видання одноіменної групи. Зрештою не хибні положення газети, а її матеріали, написані з послідовно-революційних позицій, визначали провідну лінію «Южного рабочего», завдяки якій кращий його доробок увійшов у цінний фонд дожовтневої марксистсько-ленінської історіографії. «Достатньо проглянути всі номери «Южного рабочего», щоб переконатися, що редакція постійно і неухильно слідувала принципам революційної соціал-демократії»⁴, — писалося в доповіді групи «Южный рабочий» II з'їзду РСДРП. До речі, ця доповідь була останнім історичним твором групи «Южный рабочий». Історіографічна цінність його полягає в тому, що тільки в ньому, і ніде більше, зафіксовані важливі подробиці, які проливають світло на історію групи і газети «Южный рабочий». Правда, слабкі сторони «Южного рабочего» не тільки не згадані у вищенаведеному заключному висновку доповіді, але й були дещо затушовані в самому її змістові. Наприклад, надто категорично і абстрактно-схематично протиставлялися північ і південь країни у ставленні до «економізму»: якщо на першому він нібито набрав широкого розмаху, то на другому він нібито був чужий. Так

¹ «Южный рабочий», № 9, серпень 1902 р.

² Разом з тим мусимо визнати, що навіть у період найміцнішого спілкування з «Искрой» в групі «Южный рабочий» збереглися досить сильні опортуністичні тенденції щодо оцінки історичної ролі селянських рухів. В одному з тодішніх листів групи «Южный рабочий» до редакції «Искры» прямо заявлялося: «...Ми думаємо, що селянські бунти завжди будуть тільки бунтами і ніколи не перетворяться (при сучасному політичному режимі) на свідомий політичний рух. Такий наш непохитний, заснований не тільки на теорії, але й на близькому знайомстві з останніми подіями, погляд». (Переписка В. І. Леніна і керівимим ім заграничних партійних органів с соціал-демократическими організаціями України 1901—1905 гг., стор. 201).

³ Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1905, стор. 229—232.

⁴ Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы, стор. 565.

само неправомірно протиставлялися «Искра» і «Южный рабочий» з точки зору доступності їх змісту широким масам (причому всіляко розписувались мнимі переваги в цьому відношенні другого над першою).

Зате цілком правильно в «Доповіді» «Южного рабочего» підкреслено, що з самого початку свого виникнення газета «Южный рабочий» вийшла за вузькомісцеві рамки, відзначено заслуги С. К. Харченка як одного з головних учасників «Южного рабочего», показано, що газета випускалася, головним чином, спільними зусиллями катеринославських і харківських соціал-демократів і, незважаючи на неодноразові арешти багатьох з них, все ж вдавалося зберегти невелике ядро, яке продовжувало видання¹. Для визначення правильного підходу до загальної оцінки суспільно-політичної ролі в революційному русі газети «Южный рабочий» дуже важливою є характеристика взаємовідносин «Искры» і «Южного рабочего». Щодо цього в доповіді писалося: «Ідейна солідарність «Искры» і «Южного рабочего» ясна для всякого, хто взяв на себе працю хоча б поверхового перегляду номерів «Южного рабочего». В групі завжди була певна частина, яка щиро співчувала планам «Искры». Сили цієї частини коливалися в різні моменти. Протягом осені та зими 1901 р. і початку 1902 взяла гору частина, не особливо прихильна до «Искры». Однак і за цей час, коли «антиискристи» склали більшість у групі, ставлення це на напрямі органу не відбивалось (№ 6, 7). В березні 1902 р. знову одержала перевагу частина, яка щиро прагнула до сприяння організаційним планам «Искры». Коли з цього питання досягли повної згоди в групі, вирішено було виступити з публічною заявою про свою солідарність і про об'єднання з організацією «Искры». Не перебільшуючи значення цього кроку, група вважає, що він відіграв значну роль в справі прискорення об'єднання партії»². Як бачимо, в своїй основі ця історіографічна характеристика, висловлена на початку нинішнього століття, збігається з оцінками «Южного рабочего» рядом сучасних радянських дослідників. Однак історія групи і газети «Южный рабочий» потребує ще дальшого поглибленого вивчення, в процесі якого більш рельєфно визначиться і той вклад, який газета зробила у вітчизняну історіографію в цілому і зокрема в історіографію історії України.

¹ Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протокол, стор. 555—557; Б. Н. Из эпохи «Искры» и «Зари». (По неизданным материалам). — «Каторга и ссылка», 1927, кн. 35, стор. 38.

² Второй съезд РСДРП. Июль — август 1903 года. Протоколы, стор. 559.

В. Г. Сарбей

ГАЗЕТА «ЮЖНЫЙ РАБОЧИЙ» (1900—1903 гг.)
И ЕЕ ВКЛАД В ИСТОРИОГРАФИЮ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Резюме

Самым крупным и влиятельным из всех печатных органов местных социал-демократических комитетов на Украине в период издания ленинской «Искры» можно считать газету «Южный рабочий», выходящую с января 1900 по апрель 1903 г. Хотя оппортунистическое направление одноименной социал-демократической группы нашло определенное отражение в материалах газеты, но в целом последняя, благодаря участию в ней последовательно революционных деятелей и контактам с ленинской «Искрой», сыграла прогрессивную роль. Отход от марксистской политической линии, имевший место в «Южном рабочем», не помешал В. И. Ленину увидеть и определяющее положительное в ней. Более того, в произведении «Что делать?» Владимир Ильич счел необходимым популяризировать «Южный рабочий» как «прекрасную газету» и «исключительно хороший местный орган» (к этому времени в свет вышло уже 7 номеров). Материалы «Южного рабочего» не раз перепечатывала ленинская «Искра» в сопровождении весьма похвальных комментариев.

Освещение исторического прошлого и настоящего в социально-экономическом положении и классовой борьбы пролетариата Украины стояло в центре внимания газеты. Большое место здесь занимают исторические проблемы промышленного развития Юга Украины, формирования рабочего класса и его участие в революционном движении конца XIX — начала XX вв. Следует признать удачной попытку «Южного рабочего» обобщить фактический материал по истории рабочего движения на Юге Украины в виде исторической хроники. Но ценность многих исторических материалов «Южного рабочего» снижается проявлениями экономистско-хвостистских трактовок, тенденциями недооценок роста политического сознания и успехов борьбы рабочего класса на Юге Украины. Комментарии и обобщающие высказывания ленинской «Искры» помогали читателю преодолевать известную теоретическую узость «Южного рабочего».

Касаясь национального вопроса, «Южный рабочий» выступил против буржуазного национализма всех мастей. На его страницах, и в ленинской «Искре» подверглась резкой критике эсеровская общественно-политическая и историческая концепции. Под влиянием крепнущих организационных и идейных контактов с ленинской «Искрой» постепенно преодолевался и тот неоправданный скептицизм в отношении общественно-политического значения крестьянских движений, который был свойственен многим деятелям «Южного рабочего». Крестьянская тематика, в конце концов, заняла соответствующее место среди исторических материалов, напечатанных в «Южном рабочем». Ведущую линию «Южного рабочего» определяли материалы, написанные с последовательно революционных позиций, а не расходящиеся с марксистско-ленинским учением трактовки. Эти материалы входят в ценный фонд дооктябрьской марксистско-ленинской историографии. Именно благодаря им можно говорить об определенном вкладе газеты «Южный рабочий» в историографию истории Украины.

І. Я. ФРАНКО ПРО КЛАСОВУ
БОРОТЬБУ СЕЛЯН ГАЛИЧИНИ
В ПЕРІОД РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛІЗМУ

У своїх працях І. Франко значне місце відводить висвітленню історії Галичини кінця XVIII — першої половини XIX ст. Цей період привертає його увагу значним ростом антифеодальної боротьби селян, яка викликала посилення їх експлуатації внаслідок кризи феодально-кріпосницької системи господарства. Він писав, що посилення експлуатації селян піднімало грізні хвилі незадоволення, які загрожували знести «хлопську неволю». І хоч селяни були ще неспроможні сформулювати свої цілі, бо вирости «в довговіковій темноті і притиску, не мали ясного уявлення своїх інтересів, не знали куди хилитися і до чого прямувати», але їх боротьба мала величезне значення, бо в результаті привела «до революції і до повалення феодалізму»¹.

Жахливі картини кріпацького лихоліття постають з оповідань І. Франка «Панщизняний хліб», «Як пан собі біди шукав», «Гриць і панич», поеми «Панські жарти» та ін.

Для поміщиків знущання з селян було забавою, «жартами», як називає їх кріпосник Мигуцький, змальований І. Франком у поемі «Панські жарти».

В сатиричному оповіданні «Як пан собі біди шукав» (1887) І. Франко змальовує звичайну картину наруги, вчиненої панськими посіпаками над людською гідністю:

«...На тоці лежав розтягнений мужик і йойкав, і стогнав, і кричав. На його руках, плечах і ногах сиділи три сильні драби, а два інші прали канчуками в се місце, відки ноги ростуть.

— Що ви робите? — питає цікаво пан.

Завідатель станув перед паном, уклонився і сказав:

— То, прошу пана, Гриць Шуліка відбирає свою тижневу порцію.

— За що?

— Три рази спізнився на панщину»².

Поміщики по-старому самовільно ділили землю своїх підданих, приєднували їх ґрунти до своїх, заставляли селян відбу-

¹ І. Я. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості.— Твори, т. 19. К., 1956, стор. 98—99.

² І. Я. Франко. Як пан собі біди шукав.— Твори, т. 2. К., 1950, стор. 100.

ти більшу панщину, ніж ту, яка була записана в інвентарях; бирали селян різними поборами, заставляли їх відробляти на панському полі за ту допомогу, яку пан давав селянинові, коли му загрожувала голодна смерть тощо. Все це було причиною меження можливості виробництва достатньої кількості продуктів харчування в селянському господарстві, що нерідко привело до масового вимирання селян, особливо в неврожайні роки, коли в Галичині вибухав голод. Люди жили в той час опивою, гірчицею та корою, цілими громадами тікали на Поділля, на Бессарабію, а траплялися випадки, коли їли трупи померлих людей¹.

Деспотичний гніт і насильство поміщиків не могли заглушити в селян суспільну свідомість. Поміщики намагались перерорити селян у покірних рабів, але останні не були «образом рпіння і глибокого спокою»².

І. Франко вказував, що панський гніт викликав не німу погливість, «але більше або менше свідому реакцію»³. (Для познання згадаймо ленінське: «...селяни все ж боролися, як уміли і як могли»⁴.)

І. Франко вважав, що історія антикріпосницької боротьби селян була багата на факти, але не мала свого літописця. 1894 р. він писав, що «історія галицько-руських аграрних і гродських відносин за останні 100 літ ще не написана і матеріал у неї не підібраний»⁵.

І. Франко сам став одним із перших таких літописців. Він не тільки ретельно збирав документи, які висвітлювали життя і боротьбу трудящих мас періоду феодалізму, але й звервся до читачів журналу «Жите і слово», щоб вони проявляли ціативу у відшукуванні історичного матеріалу, який може лежати по церквах, по горищах парафіяльних або скринях у поножених мужиків⁶.

Правда, йому вдалось зібрати небагато необхідних фактів, уряд тримав під замками адміністративні і судові архіви, в них найбільш зберігалось документальних свідчень про боротьбу селян. І Франкові доводилось користуватись рукописними матеріалами приватних власників, а їх було недостатньо для вного висвітлення і аналізу подій.

Тільки за часів Радянської влади відкрилась дійсна можливість для написання такої історії. Питанням аграрних, громад-

¹ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині.— Твори, т. 19, р. 590.

² І. Я. Франко. Як пан собі біди шукав, стор. 107.

³ І. Я. Франко. З новим роком.— «Жите і слово», т. 6, кн. 1, 1897, р. 3.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 373.

⁵ І. Я. Франко. До історії галицько-руського селянства.— «Жите і слово», т. 1, кн. 1, 1894, стор. 66.

⁶ Там же.

ських відносин і боротьби селян в Галичині проти феодального гніту кінця XVIII — першої половини XIX ст. радянські історики присвятили багато своїх праць. Серед них монографічні дослідження М. Герасименка¹, Ф. Стеблій², І. Міллера³, О. Косачевської⁴, Г. Гербільського⁵ та ін. Усі ці праці є продовженням великої справи, яку розпочав І. Франко по написанню історії тієї частини українського народу, що перебувала під владою Австрії.

В працях радянських істориків знайшли підтвердження тенденції і явища історичного процесу періоду розкладу феодалізму, на які вказує І. Франко. Основними з них є посилення експлуатації трудящих мас у період переростання натурального господарства в товарно-грошове, при цьому кріпосницька організація праці тримається на дисципліні палки, наростання революційної боротьби трудящих мас, яка приймає різні форми і приводить до революції.

Однією з найбільш поширених форм боротьби селян проти поміщицького гніту періоду розпаду феодалізму були їх скарги на своїх поміщиків. Селяни Галичини, сподіваючись знайти захист від поміщицької сваволі, посилали скарги в окружні, губернські канцелярії і навіть у надвірну канцелярію цісаря. Їм ще властивий був і наївний монархізм. Вони сподівались, що на захист людського права виступлять цісар, адміністративні власті і справедливість візьме верх над тиранством. Селяни не розуміли, що скарга, як і будь-яка петиція, могла бути задоволена тільки в тому випадку, «коли вона є загрозою, за якою стоїть компактна і організована маса»⁶.

І. Франко розумів, що така форма боротьби селян, як скарги, не могла привести до поліпшення їх долі. В одній з своїх рецензій він подає виписку зі звіту губернатора Франца Стадіона, який, характеризуючи становище селян у Галичині, писав, що скарги «розглядаються пізно і недбало, розслідування в цих справах тягнуться до безкінечності, а роками повторювані просьби і наполягання відхиляються. Тому не диво, що піддані спадають на думку взаємодопомоги і, вважаючи; що власті захищають інтереси дворів, вдаються до опору»⁷.

¹ М. П. Герасименко. Аграрні відносини в Галичині. К., 1959.

² Ф. І. Стеблій. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту. К., 1961.

³ И. С. Миллер. Накануне отмены барщины в Галиции.— Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 1. М., 1949.

⁴ Е. М. Косачевская. Восточная Галиция накануне и в период барщины в Галиции. Львів, 1965.

⁵ Г. Ю. Гербільський. Розвиток прогресивних ідей в Галичині в першій половині 19 ст. К., 1964.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25. К., 1934, стор. 14.

⁷ І. Я. Франко. Рецензія на кн. Dr. Bronislaw Zosinski. Winowajcy, Całicja w roku 1846.— ЗНТШ, т. 52, кн. 2, стор. 32.

У своїх працях І. Франко зазначав, що в розгляді скарг селян урядові власті завжди ставали на захист поміщиків, робили так, «як того вимагала панська користь»¹. Лише в тому разі, коли обурливі факти сваволі і насильства з боку панів вели до загострення наростаючої боротьби селян проти своїх поневолювачів, це викликало реакцію губернатора або віденських властей.

В праці «Грималівський ключ в р. 1800» на основі історичних документів, знайдених ним у Віконському архіві, І. Франко розповів про вперту боротьбу міщан містечка Товсте з домінією, яка за всяку ціну намагалась заставити їх нести підданські повинності, не передбачені інвентарем. Формою боротьби міщани обрали скарги, судові процеси і вели їх десятки років.

Описуючи процес спорів товстецьких міщан із домінією, І. Франко з властивою йому художньою майстерністю розкрив продажність чиновників, які захищали інтереси кріпосників як класу. Разом з тим він показав, з яким недовір'ям міщани ставились до чиновників, знаючи їх продажність. Вони вимагали заміни комісії, яка розглядала скаргу селян на місці, а коли вияснилось, що і друга комісія тягне руку за паном, міщани написали нову скаргу.

І. Франко розумів, що при всій продажності чиновників вони не могли завжди і всюди ставати на захист сваволі поміщиків. Чиновники змушені були виконувати також покладену на них експлуататорською державою функцію регулювання відносин між паном і підданим, щоб не допускати селян до більш рішучої форми боротьби. А тому вони виступали як «миротворці». Однак ця їхня місія супроводжувалась погрозами не так на адресу поміщиків, щоб не здирали десятої шкури з своїх підданих, як на адресу селян, щоб сиділи тихо, коли не хочуть бути покарані за порушення громадського спокою².

Поміщики, відчуваючи підтримку урядових властей, як вказував І. Франко, часто суворо карали селян за подачу скарг, маючи в своїх руках безпосередню зверхність над мужиком, мстилися йому за скарги до властей³.

Селян, що скаржились, поміщики змушували виконувати найвищу форму панщини, яка підривала здоров'я скаржників і руйнувала їх майно. У згаданій вище праці «Грималівський ключ в р. 1800» І. Франко наводить приклад про пленіпотента містечка Товсте Матвія Ляховецького, який подав просьбу до губернії, «що боїться вертати додому, бо домінія за подану вперед жалобу буде його бити, коли губернія візьме його в свою опіку»⁴. Незважаючи на те, що домінія завірила в тому, що не

¹ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 559.

² І. Я. Франко. Грималівський ключ в р. 1800.— Твори, т. 19.

³ І. Я. Франко. Галицька індемнізація.— Твори, т. 19, стор. 378—461.

⁴ І. Я. Франко. Грималівський ключ в р. 1800, стор. 376.

буде переслідувати Ляховецького, він був сильно побитий. Цей акт товстецькі міщани оскаржили перед окружним комісаром. Комісія, що розглядала цю скаргу, намагалась довести, що побили Ляховецького не «офіціалісти» (придворні.— С. Ш.), але зрештою змушена була наказати домінії, винагородити Ляховецького «за побиття і за кошти лічіння»¹.

І. Франко розумів безперспективність такої форми боротьби, як скарги, але прихильно ставився до селян, які подавали скарги на своїх поміщиків, заводили з ними судові процеси. Він вважав, що все це пробуджує свідомість селян, згуртовує їх на боротьбу проти експлуататорів.

Селяни на посилення експлуатації поміщиками відповідають потоком скарг, невиходом на панщину, втечами, підпаленням поміщицьких маєтків, бунтами. В праці «Аграрні відносини в Галичині» М. Герасименко пише, що губернатор Галичини Урмені в 1804 р. висловлював занепокоєння з приводу того, що «селяни охоплені якоюсь скаргоманією»². Ф. Стеблій в праці «Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту» приводить такі дані: кримінальними судами Галичини і Буковини було розглянуто в 1809 р. 22 справи селян, обвинувачених у підпалах, в 1810 р.— 51, в 1811 р.— 58, в 1813 р.— 49, в 1815 р.— 41 справу³. В цій же праці вказується, що селяни чинили опір феодальній експлуатації і відмовлялись нести феодальні повинності. В 1803 р. та на початку 1804 р. значних розмірів набрали селянські заворушення в Східній Галичині.

Для характеристики становища і боротьби селянства цього періоду І. Франко в своїй праці «Нариси з історії української літератури» приводить статут товариства священників, яке мав намір заснувати канонік Перемишлицького єпископату І. Могильницький з метою видання популярних і релігійних книжок. Цей статут, за визнанням І. Франка, є важливим документом для історії нашого народу. Хоч він і написаний в попівсько-моралізаторському тоні, але окремі його місця, де йдеться про те, щоб заставити селян любити своїх панів, як класичних «батьків родини», — іронічні. Автор влучно окреслив багато важливих суспільних явищ своєї доби, влучно охарактеризував становище і настрої сільського люду⁴.

В статуті автор зазначає, що селянин вважає цісарські розпорядження, які наказують виконувати громадські обов'язки, державні податки, військову повинність «за саме зло, що має на увазі виключно його поневолення, і не тільки занедбує обов'язки щодо суспільства і його уряду, але навіть досить часто

¹ І. Я. Франко. Грималівський ключ в р. 1800, стор. 378.

² М. П. Герасименко. Вказ. праця, стор. 258.

³ Ф. І. Стеблій. Вказ. праця, стор. 75.

⁴ І. Я. Франко. Нариси з історії української літератури в Галичині.— Твори, т. 16. К., 1955, стор. 149.

проти цих обов'язків виступає; поміщиків, державців і посесорів земельних благ і навіть їхніх управителів і службовців вважає й називає якимись своїми тиранами й гнобителями, і або зовсім відмовляється виконувати підданчі обов'язки, або виконує їх менш щиро і менш дбайливо. Панські маєтки та їх прибутки вважає наслідком поту свого чола, тому краде їх при кожній відповідній нагоді, а навіть доходить до такого ступеня зухвальства і злочину, що не заважається під економії поміщиків і їхніх службовців підкладати огонь і перетворювати їх на попіл»¹.

Життєва практика селян вела їх по правильному шляху оцінки свого становища і вказувала на єдиний засіб поліпшення їх долі — боротьбою. І. Франко в своїх працях показує, що на шляху боротьби ніщо не могло спинити селян: ні режим терору, який встановлювався в домініях, ні страхи «страшного суду», якими залякували непокірних попи.

Особливо великих розмахів набирає боротьба селян, коли після Віденського конгресу настала доба загальної реакції².

Урядові органи, відчуваючи страх перед наростаючою боротьбою селян, з одного боку, запроваджували жорстокі заходи до порушників суспільного порядку, з другого ж — намагались спинити надто активних панів штрафами.

Поміщикам вигідніше було заплатити штраф, ніж простити підданому його непослух. І поміщики платили штрафи, а селян нещадно били.

Наводячи в праці «Панщина та її скасування в Галичині» дані про те, що за яких-небудь 40 років галицькі пани заплатили за биття і кривдження підданих більше як мільйон ринських штрафів, І. Франко іронічно зауважує: «Народолобці були, нема що казати»³. Шляхта запаморочена ненаситною жадобою наживи, ні перед чим не спинялась для забезпечення своїх вигод.

В своїй праці «Аграрні відносини в Галичині» М. П. Герасименко на основі дослідження історичних матеріалів робить висновки, що боротьба земельних власників за збільшення панщини, особливо після наполеонівських війн, становить найголовніший зміст їх господарської активності⁴.

На факти збільшення панщини в цей період, нового пограбування поміщиками селянських земельних наділів в своїх працях вказує і І. Франко. В праці «Панщина та її скасування в Галичині» він пише, що в 1819 р. під егідою губернатора Галичини барона Ганера проводиться нове так зване господарське обслі-

¹ І. Я. Франко. Нариси з історії української літератури в Галичині, стор. 148.

² Там же, стор. 152.

³ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 591.

⁴ М. П. Герасименко. Вказ. праця, стор. 224.

дування Галичини, складаються нові панщизняні інвентарі. В результаті чого «так звані рустикальні ґрунти, що їх посідали селяни, вийшли значно зменшені, громадські ліси, про які виразно згадують і Йосифільські петенти (декрети) — зникли, натомість загальна кількість тягарів значно зросла»¹.

У відповідь на нові пограбування селян ще з більшою силою піднімається хвиля селянських заворушень, які жорстоко придушуються урядовими властями.

Про одну з таких розправ, учинену над селянами с. Якубова Воля за їх участь в бунті, І. Франко розповідає на підставі документів королівського трибуналу в статті «До історії галицько-руського селянства» (1894).

Документи розповідають тільки про розправу над селянами і не вказують на причини виникнення і хід бунту. Все це лишилось невідомим для історії.

Семеро селян з цього села були засуджені самбірським кримінальним судом «за бунт і насильство» до різних строків тюремного ув'язнення. Після розгляду скарги засуджених селян трибунал виніс заключний вирок: засудження Василя П'янтака за участь в бунті на рік тяжкої в'язниці замінялось трьома місяцями в'язниці і 25 ударами палкою після відбуття ув'язнення. Селянам Бантранку Кузьмі, Михайлу Дмитреку і Семену Ковалю три місяці ув'язнення замінялись 25 ударами палкою.

Ці факти є яскравою ілюстрацією до слів Ф. Енгельса щодо функцій австрійського державного апарату і його правосуддя.

«Уряд,— писав Ф. Енгельс,— всюди суворо охороняв владу поміщика над дрібними феодално-земельними селянами, фабриканта — над фабричними робітниками, ремісничого майстра — над підмайстрами й учнями, батька — над сином, і всякий прояв непослуху карався так сильно, як порушення закону, за допомогою універсального знаряддя австрійського правосуддя — палки»².

І. Франко в своїх працях, наводячи окремі факти виступу селян проти сваволі поміщиків, їх наступу на економічні права, вказував, що «відомостей про бунти можна б назбирати ще дуже багато»³.

І дійсно, радянськими істориками зібраний багатий фактичний матеріал, який свідчить про масовість боротьби селян цього періоду.

З 1819 по 1822 р. вели вперту боротьбу селяни Комарівського ключа Самбірської округи, відмовлялись виконувати панщину селяни Ягільнецького ключа Чортківської округи; з 1822 по

¹ І. Я. Франко. Нариси з історії української літератури в Галичині, стор. 152.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8. К., 1961, стор. 31.

³ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 594.

1829 р. кримінальними судами Галичини розглянуто 63 справи по обвинуваченню селян за їх участь в бунтах¹.

Селяни, вкрай розорені поміщицькими пограбуваннями, не бачили виходу з тяжкого становища. Частина з них покидала насиджені місця і переселялась в Бессарабію, Росію, інші ставали на шлях збройної боротьби проти гнобителів — йшли в опришки.

Ф. П. Шевченко в своїй праці «Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі» зазначає, що І. Франко був одним із перших істориків, який розкрив соціальні причини опришківства як форми селянського руху². Ось що писав І. Франко з цього приводу: «Розбійництво було з давен-давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневолений, битий, кривджений, підданий, не можучи знайти ніде полегшення, справедливості, тікав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих одчайдухів, і хоч чув над собою в кожній хвилині загрозу смерті, все-таки рад був хоч під тою загрозою прожити свободно, а надно ще мститись на своїх кривдниках»³.

Опришки — це мужні, волелюбні люди, які не хотіли користись долі, приготованої їм панами, існуючим суспільним порядком. За переконанням Франка, вони всім своїм життям закладали протест проти існуючого ладу⁴. Все опришківство по своїй суті є виявом народних прагнень до волі, до змін існуючих порядків, до поліпшення життя. Саме так оцінював його І. Франко, коли писав, що особам більш живої вдачі, що прагнули до руху і зміни, залишалася лише одна дорога — опришківство, розбійництво, жебрацтво, хоч нелегальне, але вільне життя. Була це теж одиноким на ті часи форма народного протесту проти пануючих суспільних порядків.

На противагу твердженням буржуазних істориків, які намагалися довести, що нібито причиною росту опришківського руху в 20-х роках були наполеонівські війни, які привели до зuboження краю, І. Франко писав: «Мусило щось попхати народ до розпуки, я не помилюсь, коли скажу, що вчинилося не так загальне зuboження краю наслідком війни, як власне нові постанови про ґрунтовий податок, нові інвентарії відбирання підданських ґрунтів, лісів і пасовиськ панами»⁵. В працях буржуазних істориків проводився тенденційний погляд на опришківство як на звичайне розбійництво. Буржуазні історики твердили, що опришок в рівній мірі був небезпечний як для поміщиків, так

¹ Ф. І. Стеблій. Вказ. праця, стор. 97, 100, 107.

² Ф. П. Шевченко. І. Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 8, 1956, стор. 71—72.

³ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 594.

⁴ І. Я. Франко. Критичні письма о галицькій інтелігенції.— Твори, т. 16, стор. 39.

⁵ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 594.

і для селянина. І. Франко довів, що опришки мстили експлуататорам за селянські кривди, за що селяни «готові були помогати їм, давати їм поживу і притулок, остерігати перед засідкою, порадити та дати вказівки нападу на панський двір»¹.

Вказуючи на соціальний характер опришківського руху, І. Франко не заперечував у ньому окремі елементи розбійництва. Але він підкреслював, що не вони визначали основний зміст діяльності опришків. У своїй праці «Панщина та її скасування в Галичині» він вказував на заходи, які вживались австрійським урядом для придушення опришківського руху. Ці заходи свідчили про його великий розмах. Австрійський уряд змушений був прийняти ряд законів, кинути військо, визначити винагороди за спіймання опришків. Для боротьби з опришками залучали охоронну службу, створювали загони гірських стрільців, які в народі називались пушкарями, встановлювали так звані громадські сторожі. Законом від 1820 р. визначалась нагорода — 25 ринських за кожного спійманого опришка, в 1822 р. за спіймання «розбійницької шайки» нагороду підвищили до 50 золотих дукатів. Та незважаючи на ці заходи, «напади не тільки не переставали, але робились чим раз докучливішими»². З спійманими опришками жорстоко розправлялись: їх катували, вбивали або вішали цілими групами, скидали з високих скель. Під час катування, страти опришки поводили себе мужньо, з почуттям своєї гідності звертались до селян з прощальними промовами, глузували з панів³. І Франко наводить такий факт, взятий ним з книги К. Вл. Запа «Дороги і поїздки по галицькій землі». Автор цієї книги, проїжджаючи дорогами Галичини, побачив шибениці, на яких вішали опришків ще в 20-х роках. Поблизу с. Надвірне разом вішали сімох опришків: поки одного вішали, інші спокійно сиділи на землі, курили люльки, чекаючи своєї черги. І. Франко з цього факту робить висновок, що ці люди, видно, не з добра йшли на розбій і покидали це життя так спокійно і байдуже.

Жорстокий терор привів до послаблення руху опришків перед 30-ми роками, але зупинити його зовсім не міг. І. Франко вказує, що в горах, особливо на Гуцульщині, аж до самого знесення панщини існувала ще особня сторожа від розбійників, так звані пушкарі, установлені ще за польських часів⁴.

Рух опришків, за переконанням І. Франка, відіграв позитивну роль в історії суспільного розвитку. Будучи складовою частиною антифеодальної боротьби селян, він спричинився до скасування існуючого ладу. Не випадково І. Франко відносив до

¹ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 594.

² Там же.

³ В. Гнатюк. Народні оповідання про опришків. Етнографічний збірник, т. 26. Львів, 1910, стор. 231—233.

⁴ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 633.

«національної історії» минулого опришків «з Довбушами і Баюраками»¹. Опришківський рух він вважав складовою частиною минулості українського народу, і тієї минулості, на якій є чому повчитися, а тому в статті «Наш театр» (1892) він радив письменникам в своїх творах, зокрема драматичних, висвітлювати цю сторону історії свого народу.

Опришківський рух широко висвітлюється в наші часи. Цьому питанню радянські історики присвятили значну кількість праць. Серед них В. Грабовецький², О. Білоус³, Е. Косачевська⁴, Є. Дракохруст⁵ та ін.

Черговим пограбуванням селян після так званого інвентарного опису в 1819 р. було загарбання урядом і поміщиками в 1821 р. галицьких громадських шпихлірів.

Існування страхового фонду, яким були громадські шпихліри, введене в 1884 р. декретом Йосифа II, І. Франко розглядав як одну з прихованих додаткових форм феодальної експлуатації⁶. Тепер же, в період широкого наступу на економічні права трудящих, урядові кола разом з поміщиками відкрито пішли на безсоромне пограбування селян. Страховий фонд, який переховувався у цих амбарах, уряд вилучив для потреб війська, а вартість цього хліба виплатив поміщикам. І. Франко не раз піднімав голос, щоб були повернуті селянам їх гроші за забраний хліб, сума яких в 1890 р. разом з процентами становила 10 млн. ринських.

Силою «панського нагніту буків, диб та колодок», військовою силою і масовими репресіями, урядові вдалося зламати опір селян і провести «урбаріум». Проте одним тиранством не можна було втихомирити селян. Вони продовжували вести боротьбу, і з кожним роком вона була більш організованою, селяни проявляли в ній більше стійкості і мужності.

За переконанням І. Франка, зростання боротьби селян було яскравим виявом глибокого розкладу і кризи феодально-кріпосної системи, однієї з головних рушійних сил ліквідації її. В 30—40-х роках далі розвивається процес становлення товарно-грошових відносин⁷. Поміщицьке господарство, як вказував

¹ І. Я. Франко. Наш театр.— Твори, т. 16, стор. 184.

² В. В. Грабовецький. З історії опришківського руху середини XVIII століття.— З історії західноукраїнських земель, т. 5. К., 1960, стор. 25—36.

³ О. Білоус. Олекса Довбуш. К., 1940.

⁴ Е. М. Косачевская. Народные мстители — галицкие опрышки.— Вестник Ленинградского университета, 1948, № 3, стор. 46—64.

⁵ Е. П. Дракохруст. Опрышки (Из истории крестьянских движений в Западной Украине XVII—XVIII веков).— Труды Государственного исторического музея, вып. 27. М., 1955, стор. 31—68.

⁶ І. Франко. Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр.— Твори, т. 19, стор. 386.

⁷ Е. М. Косачевская. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Л., 1955, стор. 30.

І. Франко, відчуває «чим раз більшу потребу готового гроша»¹, в зв'язку з чим поміщики посилювали експлуатацію селян, запроваджували різного роду повинності. В книзі М. Герасименка наводяться факти, що свідчать про збільшення поміщиками панщини з 133 до 162 днів на рік. З метою підвищення ефективності панщини замінювали щоденну панщину відрядною. Поміщики вводили нові, раніш не існуючі повинності: рубка дров у лісі для пана, ремісничий податок, «пенькові», «порогові», «покладанні» та ін.

В оповіданні «Панщизняний хліб», «що цілком своїм змістом належить до панщизняних відносин, перед роком 1848»², І. Франко устами селянина Андрія Крицького передає образну картину жорстокої експлуатації селян поміщиками.

«Одного разу, — розповідає Андрій Крицький, — було якое коло полудня. Саме пшеничні жнива були. Вигнали людей на панський лан, і власне вже один вижали. Треба було йти на другий лан, аж ген на другім кінці поля, за гостинцем. Ви, пане, думаєте, що така проста річ була перейти з одного лану на другий...

Пани все лоточили своїх наставників: «Не вмієте порядку держати, часу багато тратите, поки з одного лану на другий перелізите». А наставникам то що, вони на конях, нагайки в руках... То скоро одного лану діжнуть, зараз кричить:

— А ну, щодуху на другий лан! Далі!

І пускають коні тропом, а всіх женців, старих і малих, серед сквару і спраги, серед куряви чи дощу, женуть перед собою. Втомлені важкою працею, не вспівали віддихнути, люди біжать, що можуть вискочити»³.

Ці роки історії галицького селянства, як зауважував І. Франко, «живі досі в пам'яті нашого підданського народу під назвою «тісних років»⁴, про що свідчать часті недороди, голод, масові покарання кріпаків і багаточисленні скарги від них»⁵.

Сваволі шляхти у ставленні до селян не було меж. По її волі панські прислужники щедро сипали на спину старих і малих канчуки, буки, які пани присуджували звичайно в круглих числах—25, 50 і т. д. За спізнення на панщину ввечері винний припинався за руки і ноги на браму, а кожний робітник, чи брат, чи батько, проходячи, мусив прип'ятому плюнути в лице»⁶.

Особливо тяжким стає становище селян Галичини в 1846—1847 рр. Внаслідок засухи почався голод, розповсюджувались

¹ І. Я. Франко. Грималівський ключ в р. 1800, стор. 339.

² І. Я. Франко. Передне слово до збірки «Панщизняний хліб» і ін. опов.— Твори, т. 3. К., 1950, стор. 468.

³ І. Я. Франко. Панщизняний хліб.— Твори, т. 3, стор. 203—204.

⁴ І. Я. Франко. Знадоба до вивчення мови і етнографії українського народу.— «Світ» (Львів), 1882, № 18-19, стор. 327.

⁵ І. Я. Франко. Лук'ян Кобилиця.— ЗНТШ, т. 59, 1902, стор. 10.

⁶ І. Я. Франко. Критичні письма о галицькій інтелігенції, стор. 34.

інфекційні захворювання (спочатку тиф, а після холера). Від голоду і хвороб в окремих селах вимерло до 80% всіх жителів¹. І. Франко в праці «Причинки до історії 1848 року» (1909) приводить лист Желеського, офіцера австрійської армії, своєму знайомому Івану Федоровичу, посесору Гримайлова, який писав про становище у цей час в гірській місцевості Галичини: «У горах така нужда, що навіть не можна було дістати хліба. Ми здибали там скрізь крайню бідність, напівопущені і вимерлі села, та й тепер іше тиф пориває тут і де інде багато, багато жертв»².

Таке становище селян породжувало загострення класових протиріч, викликало у підданих, як писав І. Франко, завзяту ненависть до своїх гнобителів, яка була джерелом нестихаючих селянських заворушень. І. Франко в своїй праці «Панщина та її скасування в Галичині», посилаючись на М. Кубракевича, який описав бунт 1832 р. в с. Нагуевичах, наводить його слова: «Із 100 таких випадків я описав лише один, бо він відбувся перед моїми очима»³. Радянські історики І. Нефедов⁴, І. Стеблій, М. Герасименко, О. Косачевська зібрали багатий матеріал про заворушення селян Галичини цього періоду. Посилаючись на велику кількість неопублікованих джерел, М. Герасименко і І. Стеблій вказують на уперту боротьбу селян літом 1838 р. в Чортківському і Заліщицькому округах⁵.

Для придушення цих і других заворушень австрійський уряд посилав військові загони у села, де вони не лише харчувались за рахунок селян, а й грабували їх. І. Франко на підставі селянських переказів пише, що «вояки різали воли: шкуру лишали, а м'ясо варили і їли». Не задовольняючись цим, вони забирали з хат усякі віктуали (продукти. — *С. Ш.*)⁶.

Селянські заворушення жорстоко придушувались, але після цього мир і згода між поміщиком і його підданими не наступали. Причини, що породжували ці заворушення, залишались не усуненими. Це спричинялося до вибуху нових, вже більш організованих і більш тривалих виступів селян, якою і була так звана мазурська різня 1846 р. в Західній Галичині і селянські заворушення в Східній Галичині.

В умовах безперервного наростання революційного руху народних мас, «коли в повітрі пахло хлопськими розрухами», польські пани виношували надію позбавитись в Галичині влади австрійських верхів, щоб бути тут повними владарями⁷.

¹ Е. М. Косачевская. Вказ. праця, стор. 36.

² І. Я. Франко. Причинки до історії 1848 року.— ЗНТШ, т. 88, кн. 2, 1909, стор. 96.

³ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 694.

⁴ И. М. Нефедов. Крестьянское движение в Западной Галиции в 1932—1933 гг.—Краткие сообщения Института славяноведения. М., 1955, стор. 42—71.

⁵ М. П. Герасименко. Вказ. праця, стор. 265.

⁶ І. Ф. Стеблій. Заворушення на Чортківщині в 1858 році.— Доповіді та повідомлення, вип. 8, ч. 1. Львів, 1958.

⁷ І. Я. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 9.

І. Франко вказував, що ще в 30-х роках представники буржуазно-шляхетських підпільних організацій, які склались головним чином з передової студентської молоді і дрібних шляхетських підпільних організацій, робили спробу вести революційну агітацію серед селян з метою залучити їх до національно-визвольного повстання. На застереження великих шляхетських магнатів, що селяни, наслуховавшись революційних думок, виступлять проти шляхти, вони відповідали, що шляхта найліпше зробить, коли добровільно зречеться своїх привілеїв, порівняється і побратається з людом, здобуде його довір'я. Окремі з них, такі, як Каспер Пеглинський, Михайло Попель, Йосиф Бергульський та інші, вели агітацію серед селян Східної Галичини. Вони вказує І. Франко, тягли селянина до бунту, кіс, ножів і до підпалів, малювали яскравими фарбами його недолю, котру, зрештою, селянин ліпше знав, ніж вони. Вся їхня пропаганда спрямовувалась не проти шляхти, а проти німців, які нібито одні були причиною всіх поневірянь селян, тоді як вони знали, що «не німці, не податки і не рекрутчина були їх більшим лихом, а шляхта, панщина і вся їх несправедливість»¹.

Але селянин «не думав рушити пальцем за відбудування Польщі, не вірив обіцянкам химерних «паничів», що самі поляки дарують йому панщину, скоро тільки він вижене з краю німців...», а, бачачи, що між австрійськими властями і польськими поміщиками назріває схватка, був готовий використати становище в своїх інтересах»². Потрібний був лише поштовх, щоб почалося антифеодальне селянське повстання³. І. Франко говорив, що в умовах наростання антифеодальної боротьби селян шляхта почала «освоюватись з думкою, що панщині вже недовго тривати». На своїх сеймах вона почала обговорювати внески, «меморіали» про зміни існуючих порядків.

І. Франко, заперечуючи польським буржуазним історикам, які намагались довести, що шляхта в 1842—1845 рр. виявила найширшу охоту знести панщину, але уряд не дозволив⁴, переконливо доводить, що шляхта почала обговорення на своїх сеймах цього питання не з благонаміреною метою по відношенню до селян. Вона, по-перше, боялась збройного повстання селян, по-друге, намагалась вирвати з рук австрійського уряду ініціативу щодо вирішення цього питання, щоб цим самим завоювати авторитет серед селян, перетягнути їх на свій бік, а після, опираючись на їх плечі, досягти своєї давнішньої мети — бути одним хазяїном цих же селян.

І. Франко наводить слова шляхтича Гадея Василевського з його виступів на одному з сеймів, де обговорювався його проект

¹ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 598—599.

² Там же, стор. 601.

³ Революція 1848—1849 рр., т. 1. М., стор. 86.

⁴ І. Я. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 603.

знесення панщини. Т. Василевський, переконуючи шляхту в шкідливості і небезпечності панщини, говорив:

«Знести в нашому краю панщину добровільним способом, значить, повернути краєві спокій, зробити неможливими холопські бунти... Повинні це зробити самі дідичі, бо їм потрібно цілком і скоро погодитись з народом, повинні се зробити швидко, бо ану ж уряд сам схоче скасувати панщину, з їх шкодою! Дідичі не повинні боятись деяких жертв, аби тільки забезпечити собі будущину»¹.

Обговорюючи внески на своїх сеймах, шляхта, охоплена страхом перед наростаючою революцією в масах, все-таки ніяк не могла звикнути до думки, що можна жити без панщини. Вона докладала всіх зусиль до того, щоб загальмувати процес скасування панщини, розтягнути його як можна на більший строк, при цьому безсоромно грабувати селян.

Та не її уже сила була, зазначає І. Франко, спинити віз у розгоні. Удари революційних заворушень ставали все більш грізнішими і частими.

«Шляхта,— писав І. Франко,— не знала, що резолюцію на шумну ухвалу їх внеска про скасування панщини дасть не цар, а «холопські», мазурські сокири та ціпи»².

Таким чином, на основі аналізу історичних фактів у своїх працях І. Франко приходять до незаперечного висновку, що глибока криза суспільно-політичних порядків вела до скасування феодалізму, який не забезпечував можливості створення нормальних умов життя і праці народу, стояв перепорою на шляху соціального і національного визволення. І. Франко переконливо довів, що не за своїм власним бажанням як уряд, так і поміщики дійшли висновку про необхідність скасування існуючих суспільних порядків, а змусили їх до цього грізні хвилі класової боротьби селян.

С. М. Шевченко

И. Я. ФРАНКО О КЛАССОВОЙ БОРЬБЕ КРЕСТЬЯН ГАЛИЦИИ В ПЕРИОД РАСПАДА ФЕОДАЛИЗМА

Резюме

В своих работах И. Франко большое внимание уделял вопросу освещения роста антифеодальной борьбы крестьян конца XVIII — начала XIX в. Он правильно раскрыл ее причины, одной из которых являлось усиление эксплуатации крестьян феодалами, осветил формы, которых набирала она, и указал на ее роль в ликвидации крепостного права.

¹ І. Франко. Панщина та її скасування в Галичині, стор. 604.

² Там же, стор. 608.

В период разложения феодализма одной из форм борьбы крестьян были жалобы. И. Франко показал, что эта форма борьбы не могла привести к улучшению их положения, но она пробуждала их сознание, объединяла на борьбу против эксплуататоров.

В работах писателя нашли свои освещения такие формы борьбы крестьян, как бунты, опишкнство, набравшие широкого размаха в Галиции накануне реформы 1848 г. Он был одним из первых историков, который раскрыл социальные причины опишкнства как формы крестьянского движения.

Опишкнство, по его убеждению, являлось составной частью антифеодальной борьбы крестьян, сыграло положительную роль в истории общественного развития.

На основании анализа исторических фактов в своих работах И. Франко приходит к выводам, что глубокий кризис общественно-политических порядков привел к ликвидации феодализма, который не обеспечивал возможности создания нормальных условий жизни и труда народа, стоял преградой на пути социального и национального освобождения.

ІСТОРІОГРАФІЯ ІНВЕНТАРНОЇ РЕФОРМИ
1844—1848 рр.

Інвентарні правила та обов'язкові інвентарі 1846—1848 рр. юридично регулювали відносини між поміщиками і кріпаками Правобережної України, Білорусії і Литви (Київської, Волинської, Подільської, Мінської, Гродненської, Віленської, Ковенської губерній — повністю, Вітебської і Могильовської — частково) протягом останніх 13 років кріпосництва, а почасти аж до самого переведення селян на обов'язковий викуп, тобто до літа—осені 1863 р. Фактично вони діяли і після скасування кріпосного права, оскільки розміри селянських наділів і повинностей не лише тимчасово зобов'язаних, але й селян-власників якоюсь мірою наперед визначалися інвентарями¹.

Праць, які б досліджували проведення інвентарної реформи в усіх дев'яти західних губерніях Росії, відомо небагато. Частково це питання висвітлювалось у таких дореволюційних працях, як «Крестьянский вопрос в России в первой половине XIX века» В. І. Семевського (СПб., 1888), «Граф Киселев и его время» О. А. Заблоцького-Десятовського (СПб., 1886, 1887), «В захолустье и столице» П. Ф. Скалдіна-Еленева (СПб., 1870), збірки «Великая реформа» (СПб., 1911), «Материалы для истории упразднения крепостного права в России» (Берлін, 1860), «Первое издание материалов редакционных комиссий» (СПб., 1860) та ін. В радянській історіографії цьому питанню приділили увагу в своїх монографіях П. А. Зайончковський, І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко, М. М. Улащик, М. М. Дружинін та ін.

Є численна література по проведенню інвентарної реформи окремо на Правобережній Україні і окремо в Білорусії та Литві.

Першим науковим твором, в якому чимало сторінок присвячувалось інвентарній реформі, було «Статистическое описание Киевской губернии» в трьох частинах, що вийшло в світ у Петербурзі 1852 р. Його головним автором був видатний український економіст Д. П. Журавський, який дотримувався прогресивних поглядів. Видання в цілому заслужило схвальну оцінку М. Г. Чернишевського. Але в питанні про інвентарну реформу

¹ Н. Н. Улащик. Введение обязательных инвентарей в Белоруссии и Литве.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Таллин, 1959, стор. 256.

автори «Описания» стояли на апологетичних позиціях, що, очевидно, пояснюється впливом редактора видання, київського губернатора І. Фундукля (одного з творців реформи) і тиском генерал-губернатора Бібікова, який особливо пильно читав окремі сторінки і навіть розпорядився зняти деякі з них як «крамольні». На стор. 313—314 другої частини праці наведені підрахунки, з яких видно, що селяни Київщини до реформи нібито відробляли на панів близько 65 млн. людино-днів панщини на рік, а за інвентарними правилами—лише близько 33 млн., і зроблено висновок, що правила значно скоротили селянські повинності. В усій літературі з історії інвентарної реформи ми не зустрічали прямого посилання на ці викладки «Описания», але можна не сумніватись, що саме вони були ultima ratio в розпорядженні багатьох з тих істориків, які вбачали в інвентарній реформі пряму користь для селян. Зрозуміло, що першочерговим завданням статті, присвяченої історіографії реформи, мусить бути глибокий аналіз цих тверджень «Статистического описания».

Насамперед слід відзначити, що Фундуклей та ін., маючи в своєму розпорядженні всі інвентарі поміщицьких маєтків Київщини, складені в 1844—1846 рр., не обробили їх статистично і не з них вивели цифру 65 млн. людино-днів панщини. Вони просто перемножили 156 людино-днів праці на загальну кількість працездатних селян і селянок, вважаючи, що всі вони відробляли по 3 дні панщини на тиждень. Підрахунок був обгрунтований так: а) кількість робочих душ чоловічої статі «не так вже значно перевищувала кількість дворів»; б) всі жіночі роботи (побілка поміщицьких будинків, обробка городів тощо), разом узяті, «могли дорівнювати триденній панщині»; в) «існувала ще панщина напівробочих, а також різні грошові і майнові повинності»¹.

Некатегоричний, здогадковий характер цих міркувань («могли дорівнювати», «не так вже значно перевищувала») є очевидним. Однак подушне відбування повинностей мало місце менш ніж в одній чверті поміщицьких маєтків Київщини, в переважній більшості їх повинності відбувалися з двору. За даними самого «Описания», селянських дворів на Київщині було 172 272, а робочих душ чоловічої статі 237 725, тобто на 38% більше; робочих душ обох статей було втричі більше, ніж дворів. Жіночі послуги, які «Описание» прирівнювало до 156 днів на рік з кожної працездатної жінки, за свідченням сотень інвентарів, становили лише 15—25 днів на рік з кожної робочої жінки. Характерно, що в часи підготовки реформи київський губернатор, який сам володів великими маєтками на Київщині, писав Бібікову: «Повинності, що їх відбувають жінки і напівробочі по збиранню

¹ Статистическое описание Киевской губернии, т. II. СПб., 1852, стор. 227—228.

конопель, льону, прядінню, обробці городів, обмазуванню будівель і т. ін., можна замінити 24 робочими днями від кожної жіночої, здатної до робіт, душі і окремо напярсти на протязі року з власного льону або конопель один моток звичайного розміру в 40 пасом»¹ (напівробочі — дівчатка від 10 до 16 років, хлопчики — від 10 до 17 становили 6—7 віків, робочі чоловіки — 38, робочі жінки — 35 віків. Отже, підрахунок «Описания...» в корені підривається.

Проведена автором цієї статті статистична обробка даних про селянські повинності 213 інвентарів різних повітів Київщини, що стосувалися 388 сіл і 40 частин сіл з загальною кількістю 108 606 ревізьких душ (45% усіх кріпосних ревізьких душ по губернії), дала такі підсумки: з запровадженням інвентарних правил повинності селян по 114 маєтках зросли в середньому на 16,8%, по 94 — зменшилися на 18,4%, а в 5 маєтках залишилися без змін. Для контролю правильності ходу і результатів цього дослідження ми статистично обробили ще 44 інвентарі по Подільській губернії. Виявилось, що в 27 маєтках повинності селян після введення правил зросли в середньому на 17,3%, в 14 — зменшилися в середньому на 12,1%, а в 3 — залишилися без змін. Це — не враховуючи погіршення становища селян, причиною якого стали запроваджені правилами обов'язкові важкі уроки.

Отже, в більшості маєтків запровадження інвентарних правил призвело до збільшення, а не до скорочення селянських повинностей. А якщо взяти до уваги уроки і фактичний хід життя в 1848—1860 рр., ті порушення правил і самовільне збільшення поміщиками селянських повинностей, які були дуже поширені, то слід визнати, що майже в усіх маєтках повинності селян інвентарної реформи зросли.

Мабуть, першим, далеко не повним історіографічним, відбиттям інвентарної реформи, були сторінки праці Д. Хрущова². В них сказано, що мета реформи була «переважно політична, щоб відокремити православне землеробське населення від католицько-польського дворянства і тим послабити останнє в разі політичних смут, але водночас досягалось цим і поліпшення господарського побуту кріпаків»; що реформа на Правобережжі України фактично «принесла користь селянам», а в губерніях литовських і білоруських через недостатню послідовність та енергію місцевих генерал-губернаторів справа тягнулася до 1852 р., коли новий міністр внутрішніх справ Бібіков хотів поширити на Литву і Білорусію чинність інвентарних правил Правобережної України 1848 р., але скарги поміщиків, які підтримав наслідник, майбутній цар Олек-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 457, спр. 1, арк. 36 зв.

² Д. Хрущев. «Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России». Берлин, 1860.

сандр II, спричинилися до нового зволікання справи аж до 1857 р., тобто до початку підготовки «селянської» реформи¹.

Першим професіональним істориком, який порівняно широко виклав хід і наслідки інвентарної реформи на Правобережній Україні, був В. Я. Шульгін. Він бачив лише політичні причини реформи: намагання уряду Миколи I протиставити «місцеве руське (тобто українське.— А. Б.) селянство польському елементові», намагання оживити віру селянства в царський уряд і відвернути небезпеку «грізного вибуху народної сили, подібного до недавньої галицької (1846 р.— А. Б.) або стародавньої уманської «руїни і пожежі». Він твердив, що інвентарне положення «принесло істотну користь селянам», що «ним досягалося поліпшення господарського побуту селян», хоч не приховував того, що поміщики відбирали в селян землю, замінювали її на гіршу, «робили кричущі порушення інвентарних правил, користуючись потуранням поліцейської влади»².

Шульгін не зрозумів, що, оскільки польське дворянство Правобережної України повставало проти російського царизму і останній втрачав у краї свою класову опору, уряд був змушений вдаватися тут до бонапартистських вивертів, тобто до лавірування між двома класами; що, проте, він залишався за класовою суттю поміщицьким і кріпосницьким; що інвентарну реформу було спрямовано на збереження старого кріпосництва, що вона, зрештою, полягала в законодавчому закріпленні кріпосницької експлуатації селян і тим самим посилила владу поміщиків і підвищила їх значення, тобто взагалі, як визнавав генерал-губернатор Бібіков, «була зроблена для блага поміщиків». На питанні про уроки та їх розміри Шульгін зовсім не зупинявся. Не згадував він і про те, що генерал-губернаторська такса встановлювала винятково низьку оплату «згінних» і додаткових робочих днів селян.

У пізнішій своїй праці³ В. Я. Шульгін ставив наголос на мнимому «селянолюбстві» Бібікова і, як і раніше, не зупинявся на економічних причинах реформи і не подав ні юридичного, ні тим більш економічного аналізу змісту інвентарних правил.

Обидві праці являють собою апологію уряду Миколи I і пройняті гострим антипольським шовінізмом. Проте насичені фактами, написані очевидцем подій, що вже стали далеким минулим, вони цікаві для сучасного історика як матеріал для самостійного марксистського аналізу інвентарної реформи.

Інвентарними правилами були узаконені і повсюди запроваджені в маєтках Правобережжя важкі уроки. З свідчень сучас-

¹ Д. Хрущев. Вказ. праця, стор. 59—61.

² В. Шульгін. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838—1863 гг.). Киев, 1864, стор. 18—23.

³ В. Я. Шульгин. Юго-Западный край под управлением Д. Бибикова.— «Древняя и новая Россия», № 5-6. СПб., 1870.

ників наведемо щодо цього лише два. Священик Міхневич, який спостерігав життя кріпаків протягом кількох десятиліть до інвентарної реформи і після її запровадження, писав у своїх «Воспоминаниях подольского старожила»¹, що становище селян Правобережної України було найтяжчим саме в період чинності інвентарних правил. Причину цього він вбачав насамперед в тому, що правилами були узаконені і запроваджені по всіх маєтках важкі уроки. Гайсинський справник рапортував губернаторові 4 травня 1854 р., що завдяки визначенню правилами розміру снопа в $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ аршина «в нажатии такого снопа, равно и в молотье состоит невозможность урока»².

Відзначимо також, що урочні положення, які в 1861 р. вробили для тимчасовозобов'язаних селян подільське та волинське «по крестьянским делам присутствия», визначили уроки в середньому на 27% менші, ніж ті, що були встановлені інвентарними правилами. Саме лише встановлення і узаконення уроків, і тим більш таких важких, не дає змоги говорити про те, що інвентарна реформа «полегшила» становище селян. До речі, австрійський закон, за яким йшли «реформатори» Микола I, Бібіков, Перовський та ін.,— «Визначення робочої повинності» імператора Йосифа II, що діяв в Австрійській імперії до самої революції 1848 р., категорично забороняв запровадження поміщиками уроків для селянських робіт (за винятком рубання дров)³.

Додамо, що саме інвентарні правила зробили обов'язковими для селян «згінні» дні, тоді як в багатьох маєтках Правобережжя, зокрема у Васильківському та Уманському повітах Київщини, раніше згінних днів не було.

Ліберально-народницький історик В. I. Семевський також ігнорував економічні передумови реформи і був далекий від думки, що класова боротьба селянства і визрівання революційної ситуації штовхали уряд Миколи I на проведення своєї рідної бонапартистської політики в західній частині імперії. Семевський вважав інвентарну реформу «найбільш енергійним заходом на користь кріпаків з усього, що було зроблено для них в епоху імператора Миколи»⁴. Він виходив з прямолінійної й однобічної глибоко неправильної концепції, начебто російський уряд Олександра I і Миколи I планово і еволюційно (лише більш повільними, ніж це було б бажано, темпами) йшов до звільнення селян від кріпосного права, що названі правителі прагнули обмежити кріпацтво, щоб підготувати його скасування в наступне царювання...

¹ «Киевская старина», 1898, II, стор. 49.

² Хмельницький обласний державний архів, ф. 1, оп. 6, спр. 536, арк. 8.

³ Київський обласний державний архів, ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 18—24.

⁴ В. Семевський. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. II. СПб., 1888, стор. 504.

Семевський не помітив, що друга редакція інвентарних правил була своєрідною контрреформою. Він вважав важливими її додаткові параграфи про визначення в кожному маєтку «нормальних розмірів» селянських земельних наділів і «дозвіл» поміщиків призначити понадтяглові господарства. Між тим ці пункти нової редакції правил з самого початку були засуджені на те, щоб стати мертвими, і такими вони й залишилися. Адже, які розміри наділу слід вважати за нормальні, ні правило, ні додаткові розпорядження не визначали. А понадтяглові господарства негайно після оголошення першої редакції правил були скасовані поміщиками майже по всьому Правобережжю на тій підставі, що «указ»—правила зовсім про них не згадував і не регулював їх існування. І нові понадтяглові господарства поміщикам, жадібні на поширення власної оранки, не призначали.

Проте праці Семевського мають певне значення і сьогодні: в них подано історію підготовки інвентарної реформи, викладено зміст правил обох редакцій і підкреслено, що надання поміщикам права замінювати «невеликими частинами» громадську землю мало шкідливі наслідки для селян. Значення цих праць тим більше зростає, що досі не перевидані інвентарні правила ні першої, ні другої редакції.

У лютневій (1890 р.) книжці журналу «Киевская старина» були передруковані «Воспоминания подольского старожила» Міхневича з передмовою, автор якої сховався під псевдонімом «Р»¹. Судячи з її змісту, це був історик О. Левицький, який у 1906 р. надрукував у журналі велику працю «О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX века». Як у передмові, так і в статті викладено такі тези: а) «ніде в Росії кріпосне становище не було таким нестерпно важким, як у південно-західному (і північно-західному) краї»; б) головною метою Бібікова було «прагнення захистити селян від дикого свавілля з боку рабовласників»².

Перша теза, правильна по суті, обгрунтовувалася, проте, лише тим, що поміщики і селяни належали тут до різних націй і відрізнялись релігією. Насправді більше значення мало те, що внаслідок інтенсивного втягнення поміщицьких господарств Правобережжя в товарно-грошові відносини тут швидко йшло обезземелення селян поміщиками, значне відносно і навіть абсолютне скорочення селянських посівів, мало місце велике зростання (з початку століття до 40-х років більш ніж удвоє) норми феодальної експлуатації селян; те, що поміщики часто здавали маєтки у короткочасну аренду, також дуже погіршувало становище селян.

Друга теза була кроком назад навіть у порівнянні з концепцією Шульгіна. Останній більш правильно вважав, що захищати

¹ «Киевская старина», 1898, II, стор. 48—49.

² «Киевская старина», 1906, VII—VIII, стор. 249—250.

селян від свавілля поміщиків — це побіжна мета авторів інвентарної реформи; а головною була боротьба проти селянського і польського визвольного рухів. Захищаючи Бібікова, Левицький пише, що введення інвентарних правил було заходом, який, «не підриваючи відкрито принципу кріпосного права, був спрямований... до послаблення шляхетського стану і полегшення становища селян»; що це можна було зробити «тільки під прапором урядової боротьби з полонізмом і польською революцією». Мовляв, Бібіков, прагнучи полегшити становище селян, лише пристосовувався до послідовного кріпосництва Миколи I, його полонофобства і побоювання революції. Насправді було навпаки: демагогічно прикриваючись метою «полегшення» долі селян, миколаївсько-бібіковська адміністрація ставила собі за мету боротись проти революційного і сепаратистського руху польської шляхти Правобережжя і запобігти вибухові нової селянської війни. А Бібіков у всіх питаннях політики щодо Правобережної України (та інших питаннях) був alter ego Миколи I.

Наслідки реформи Левицький визначає словами — «вона мало полегшила становище селян» через хабарництво чиновників і запровадження поміщиками уроків, «що побічно дозволялось правилами». Насправді важкі уроки були прямо встановлені правилами, і реформа в цілому погіршила долю селян.

І. І. Ігнатович — у працях «Крестьянские волнения» і «Помещичьи крестьяне накануне освобождения»¹ головну причину погіршення становища селян в 40—50-і роки XIX ст. вбачала в тому, що при системі подвірного землекористування «саме розмноження населення призводило до поділу землі і переходу незабезпечених селян на становище незабезпечених». Конкретний аналіз конкретної дійсності тут замінено абстрактною тезою.

І. І. Ігнатович пише, що за інвентарними правилами тяглові селяни були переобтяжені повинностями і «добровільно переходили до розряду піших». Цим твердженням підмінено економічний аналіз причин «занепаду» тяглових господарств і політики поміщиків по обезземеленню селян. Неправильно сказано, що правила надавали право селянам самим платити податки за себе; насправді правила давали змогу поміщикам, як і раніше, платити податки за селян і примушувати їх відробляти додатково один день на тиждень з оплатою по мізерній генерал-губернаторській таксі. В загальній оцінці реформи І. І. Ігнатович відійшла від Семевського. Вона писала: «При даній суспільній і адміністративній структурі.. правила, як видно, мали невелике значення». Але вона не втрималася на цій правильній позиції і тут же додала: «е, з другого боку, деякі вказівки, що становище кріпосних трохи поліпшилось в останнє десятиліття перед звільненням», тобто завдяки тим же правилам.

¹ І. І. Ігнатович. Крестьянские волнения. Великая реформа, т. III. СПб., 1911; і її ж. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Л., 1925.

В журналі «Вестник Европы» № 8 і 9 за 1900 р. опубліковано працю Ф. Воропонова «Крестьянская реформа в юго-западном крае по личным воспоминаниям», вступний розділ якої присвячено інвентарній реформі. Ця праця органічно поєднує спостереження сучасника і роздуми сумлінного дослідника. Ліберал-шестидесятник, прогресивний буржуазний діяч Ф. Воропонов зумів правильніше, ніж усі дворянсько-буржуазні історики, зрозуміти і оцінити зміст і наслідки інвентарної реформи. Він вбачав причину запровадження реформи (правильніше було б сказати одну з причин запровадження реформи) в тому, що уряд Миколи I не довіряв полякам політично і не бажав «без змін залишати в їх руках владу над благонадійною масою населення, на яку уряд найбільше міг опиратися». Інвентарні правила, за його оцінкою, «були далекі від будь-чого дійсно визвольного, від справжнього піклування про скільки-небудь стале економічно-задовільне влаштування селян. Плоди доброї чи недоброї особистої волі (кріпосників-поміщиків.— А. Б.) в давньому минулому були правилами узаконені без будь-якої їх критики по суті».

Ф. Воропонов показав також, що правила, проголосивши принцип еквівалентності селянських повинностей «вигодам, які селяни одержували від поміщиків», фактично зовсім його ігнорували. Автор, проте, не розумів, що інвентарна реформа була не лише антипольським заходом уряду Миколи I, але й побічним продуктом революційної ситуації, яка почала визрівати в 40-х роках на Правобережжі. Ф. Воропонов, звичайно, був далекий від розуміння вирішальної ролі класової боротьби і від великої узагальнюючої ідеї марксизму-ленінізму про класову суть держави. Він упустив такий важливий момент, як повсюдне запровадження правилами уроків, і не зрозумів, що введення другої редакції правил було, по суті, реакційною контрреформою.

Лише чверть століття після появи праці Ф. Воропонова в «Украинском археологическом сборнике» № 1 (К., 1926) була надрукована стаття М. Корніловича «Бібіковські обов'язкові інвентарі і селянство у Володимирському повіті на Волині». Стаття базується на великій кількості місцевих і центральних архівних матеріалів. Але якщо праця Ф. Воропонова була вершиною буржуазної історичної науки (в дуже вузькому питанні про інвентарну реформу), то стаття Корніловича є уособленням глибокого занепаду буржуазної історичної науки. Замість хибного, але по-своєму щирого буржуазного об'єктивізму Семевського, Воропонова, Левицького та інших, Корнілович демонструє ще більш хибну і нещирішу гру в об'єктивізм. Так, він визнає, що поміщикам було вигідніше мати більш дворів з меншими наділами, але він замовчує розгнуждане обезземелювання селян і роздрібнення їх дворів, яке здійснювали поміщики в 50-і роки.

Він пише, що предводителі дворянства не могли бути «абсолютно незалежні від своїх класових інтересів» при розгляді суперечок між поміщиками і селянами, але справники та інші чиновники вирішували справи цілком об'єктивно. Оскільки архівний фонд Волинського інвентарного комітету майже весь загинув, стаття Корніловича має деяке значення як історичне джерело.

Певну увагу висвітленню інвентарної реформи приділив Ф. О. Ястребов у своїй праці «Україна в першій половині XIX ст.» («Нариси з історії України», вип. VIII. К., 1939). Однак в ній не сказано, що друга редакція правил була значно вигідніша для поміщиків, ніж перша.

В 1940—1941 рр. при Київському університеті Я. Е. Глуховський і О. К. Кошик захистили кандидатські дисертації, присвячені інвентарній реформі в Подільській і Волинській губерніях. Науковці в основному правильно проаналізували причини і наслідки реформи, використавши чимало неопублікованих архівних матеріалів.

І. О. Гуржій торкнувся проблеми історії інвентарної реформи у своїх працях «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (К., 1954) та «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту» (К., 1958). Причини, зміст і результати реформи викладені тут правильно, хоч і не повно. Не згадано, що правила узаконили дуже важкі уроки.

М. Н. Лещенко в роботі «Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года» (К., 1960) стисло і правильно виклав причини інвентарної реформи на Правобережжі, але допустив деякі неточності щодо її змісту і результатів. Реформа в остаточному її вигляді — друга редакція правил — закріплювала за селянами не їх натуральні наділи, а лише мирську землю в цілому. Становище селян після реформи різко погіршилося.

П. А. Зайончковський в своїй праці «Отмена крепостного права в России» (М., 1954) в основному правильно пояснює запровадження інвентарної реформи на Правобережній Україні «чисто політичними міркуваннями» і підкреслює, що основним завданням царизму було збереження в незмінному вигляді існуючого порядку. Водночас він беззастережно твердить, що інвентарі регламентували розміри селянських наділів і що в Литві і Білорусії вони в 1846—1860 рр. зовсім не мали чинності, а це не відповідає дійсності.

В. В. Чепко в статті «Положение крестьян и классовая борьба в белорусской деревне»¹ переконливо доводить, що інвентарі

¹ В. В. Чепко. Вказ. праця.— «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы». Таллин, 1959.

не поліпшили становища селян, а поміщики, незважаючи на інвентарі, «продовжували вимагати від селян виконання повинностей без усякого обмеження».

В. І. Неупокоев у статті «Крестьянские волнения в помещичьей деревне Литвы накануне объявления рескрипта от 20 ноября 1857 г.» (Ученые записки Вильнюсского государственного университета. Серия общественных наук, т. I. Вильнюс, 1954) пише, що уряд вирішив ввести в прикордонних західних губерніях обов'язкові інвентарі з метою послабити соціально-економічні суперечності і напруженість політичного становища, що правила фіксували існуюче становище в маєтках і обов'язковими інвентарями було закріплено ще важчі, ніж раніше, повинності селян, що після інвентарної реформи зростало обезземлення селян. Але водночас автор вважає, що обов'язкові інвентарі створили для селян легальну базу для боротьби з експлуатацією, яка посилювалась, що є перебільшенням.

М. В. Фрідман у своїй монографії «Отмена крепостного права в Белоруссии» (Мінськ, 1958) пише, що політика царизму в 30—50-і роки XIX ст. була спрямована на консервування старих виробничих відносин, на збереження у незмінному вигляді існуючого феодально-кріпосницького ладу, що в західних губерніях царизм був змушений проводити дуже обережну політику, а в окремі моменти навіть видавати себе «захисником» селян, що інвентарі не полегшили становища селян.

Найбільш повне відображення історія інвентарної реформи в Білорусії і Литві знайшла в статті М. М. Улащика «Введение обязательных инвентарей в Белоруссии и Литве» і в його монографії «Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии» (М., 1965).

В цих працях дана вичерпна щодо Литви і Білорусії історіографія питання. М. М. Улащик пише, що, за твердженням академіка М. М. Дружиніна, введення інвентарів начебто йшло по лінії соціально-економічного розвитку і створювало для селянства певну легальну опору для протидії експлуатації, яка посилювалася (стаття «Введение обязательных инвентарей...»). Як було сказано вище, ця оцінка М. М. Дружиніна стосується проєктів П. Д. Кисельова найліберальнішого періоду його політичної діяльності і не може бути віднесена до тієї інвентарної реформи, яку провели в західних губерніях.

М. М. Улащик, проаналізувавши численні фактичні дані і свідчення діячів реформи, правильно зазначає, що інвентарі були одним з тих заходів, за допомогою яких уряд намагався консервувати кріпосництво і водночас пом'якшувати гостроту соціальних протиріч у країні, але, як і інші подібні заходи, вони не дали того ефекту, якого чекав уряд. Інвентарі часто закріплювали більші повинності, ніж ті, які селяни виконували раніше. Самий факт оголошення про введення інвентарів мимоволі збуд-

жував селян, і в їх свідомості виникала думка, що влада поміщика не безмежна. Правильними є також твердження, що селяни і після запровадження інвентарів «як і раніше залишалися рухомим майном поміщика», що «наділення землею, як і колись, повністю залежало від волі поміщика», що повинності селян продовжували збільшуватись після введення інвентарів.

Однак з деякими тезами М. М. Улащика погодитись не можна. Він твердить, ніби уряд щиро намагався довести, що реформа не спрямована на роз'єднання поміщиків і селян. Доказ цього він вбачає в тому, що запровадження інвентарної реформи царизм довго намагався приховувати і оголосив про це селянам лише коли приховати стало неможливо. По-перше, розпорядження оголосити білоруським і литовським селянам про введення обов'язкових інвентарів було дане невдовзі після закінчення інвентарними комітетами підготовчих робіт, а на Правобережній Україні інвентарні правила були оголошені селянам в момент їх введення — до того ж в урочистій обстановці, в церквах. У спеціальному публічному оголошенні Бібікова правила характеризувалися як «дарована його величністю милість селянам». По-друге, — і це головне — сенс реформи полягав саме в тому, що царській адміністрації відводилася роль посередниці між поміщиками і селянами, що ці два класи роз'єднувалися царськими властями і відразу ж «поєднувалися» ними для продовження експлуатації селян поміщиками. Раніше дворянство в Росії було посередницькою ланкою між царем і народом. Про таку роль дворянства мріяли і Ансільйон і Кисельов. Але в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи і посилення польського національно-визвольного руху Кисельов відступив від цього канона Ансільйона і почав домагатись, щоб поміщики не заперечували проти втручання уряду в питання про відносини між ними і селянами, проти запровадження обов'язкових інвентарів і постійного контролю властей над їх виконанням, тобто постійного посередницького налагодження урядом відносин між ними. В західних губерніях прагнення зробити адміністрацію посередницею між поміщиками і селянами мало мету: а) затримати розклад феодально-кріпосницької системи, який відбувався тут особливо швидко; підпорядкувати особисті інтереси поміщиків загальнокласовим; б) представити уряд як благодійника селян і перешкодити їм стати резервом і союзником польського національно-визвольного руху.

З цих міркувань видно також неправильність другого твердження М. М. Улащика про те, що опір російського дворянства не давав змоги ввести інвентарі у внутрішніх губерніях, «на незадоволення ж польських дворян можна було зважати менше. Лише в такому аспекті можна розуміти політичні мотиви введення інвентарів в Білорусії, Литві і Правобережній Україні»¹.

¹ Н. Н. У л а щ и к. Вказ. праця, стор. 236.

Насправді головною метою реформи було затримати розклад феодально-кріпосницької системи, найяскравішими проявами якого були невпинне обезземелення селянства, швидко ростуча експлуатація і розорення його, наростаюче революційне незадоволення. Щоб затримати ці процеси, треба було не тільки проголосити і юридично закріпити існуючий рівень експлуатації, але, як уже сказано, поставити взаємини між поміщиками і селянами під постійний контроль поміщицької держави, що уособлювала загальнокласові інтереси поміщиків; час від часу переглядати інвентарі, виробляти норми робіт тощо. Образно кажучи, поміщицький уряд намагався в загальнокласових інтересах збереження феодально-кріпосницького ладу дати «битву в путі» стихійному егоїстичному прагненню кожного поміщика, не рахуючись ні з чим, збагачуватись шляхом розорення селян, що розхитувало існуючий лад і робило неминучою нову велику селянську війну.

Надзвичайно прикро завершити огляд історичної літератури з питання інвентарної реформи аналізом статті «Инвентарные правила», вміщеної в 5-у томі «Радянської історичної енциклопедії». Стаття у два десятки рядків містить майже стільки ж фактичних помилок і юридичних недоречностей.

Твердження «поміщики часто порушували інвентарні правила або ухилялись від введення їх, хоч по закону могли бути віддані під військовий суд» правильне лише частково, бо поміщики часто — можна навіть сказати систематично — порушували правила. «Ухилялись» же від введення правил поміщики не могли — адже це був закон, обов'язковий для всіх поміщиків і кріпаків. Автор статті, очевидно, змішує інвентарні правила з інвентарями. Закону про віддачу до суду поміщиків за порушення інвентарних правил чи «ухиляння від їх введення» не було. І правила про це не згадували. Щоправда, Бібіков загрожував цим у лютому 1848 р. поміщикам Правобережної України. Але звістка про Лютневу революцію на Заході дуже швидко змінила як політику центрального уряду, так і поведінку Бібікова щодо польських поміщиків. Протягом 1848 р. не було віддано під військовий суд жодного поміщика. А друга редакція правил (від 20 грудня 1848 р.) своїм змістом і параграфами про те, що нагляд за виконанням правил здійснюватиметься предводителями і справниками (без згадки про віддачу під суд), остаточно переконала поміщиків у тому, що погроза Бібікова була пустию.

Твердження про те, що «інвентарні правила вводилися дуже повільно: в грудні 1852 р. у північно-західному краї, травні 1855 р. — на білоруських землях, 1861 р. — в литовських губерніях», містить багато помилок. Якщо правила, видані в 1847—1848 рр., набрали чинності в грудні 1852, в травні 1955 і, нарешті, аж у 1861 р., то це, звичайно, «дуже повільно». Але

насправді правила (перша редакція) були чинними на Правобережній Україні з січня — лютого 1848 р., друга редакція — з січня — лютого 1849 р., в литовських і білоруських губерніях — в грудні 1852 р. (тут їх чинність була «тимчасово» припинена в 1854 р.).

Особливо обурливим є «відкриття» автора статті, що в білоруських губерніях в 1861 р. були введені інвентарні правила, які консервували кріпосницькі порядки. Виходить, що саме в той час, коли по всій Росії кріпосне право скасувалося, в Білорусії спеціальним законом воно закріплювалося...

Автор пише, що правила були доповнені 29.XII 1848 р. Насправді вони були тоді замінені новою редакцією.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, можна сказати, що дореволюційна історіографія стояла на точці зору, нібито інвентарна реформа була покликана поліпшити становище селянства. Вона по-різному тлумачила це питання: як головна мета уряду, свідомо задуманий захід для забезпечення майбутнього скасування кріпосного права (О. Левицький), як захід боротьби проти польського національно-визвольного руху (В. Шульгін, В. Семевський) тощо.

Економічних передумов реформи дореволюційна історіографія не аналізувала.

Щодо оцінки наслідків реформи, то одні вважали, що інвентарні правила полегшили становище селян, другі — що вони були малокорисні.

У радянській історіографії склалася думка, що головне завдання реформи було зберегти феодально-кріпосницький лад, а також послабити позиції польського національно-визвольного руху шляхом демагогічного «захисту інтересів селян». Певну увагу було приділено економічним передумовам реформи. Щодо її змісту і наслідків, то одні вважали, що вона зафіксувала досягнутий рівень експлуатації, а інші — що вона зменшувала її, але систематичне порушення поміщиками правил та інвентарів фактично звело нанівець реформу, посилило експлуатацію селян у 50-і роки, привело до загострення класової боротьби.

Проте повного економічного, політичного і юридичного аналізу інвентарної реформи досі не дано. Дослідники слабо ще використовують ідеї В. І. Леніна про зв'язок реформ і революцій. Не показано, що введення обов'язкових інвентарів через класову природу царизму уже в процесі законодавчого оформлення перетворилося на реакційний захід, покликаний «зупинити» хід соціально-економічного розвитку, зміцнити кріпосництво.

А. З. Барабой

ИСТОРИОГРАФИЯ ИНВЕНТАРНОЙ РЕФОРМЫ
1841—1848 гг.

Резюме

Досоветская историография изображала инвентарную реформу как некое благодеяние царского правительства для крестьян, как объективную, а кое-кто из историков и как сознательно задуманную подготовку отмены крепостного права. Историко-юридические источники по реформе глубже всех изучил В. И. Семевский. Экономические же и политические причины, а также последствия реформы оставались почти совсем не изученными.

Советская историография, особенно в лице Ф. А. Ястребова, И. А. Гуржия, Н. М. Дружинина, Н. Н. Улащика, сделала крупный шаг вперед в изучении этого вопроса. Ее концепция состоит в том, что инвентари имели целью сохранить крепостничество и ослабить позиции польского национально-освободительного движения путем демагогической и лицемерной «защиты интересов крестьян». Что касается содержания и последствий реформы, то одни наши историки считают, что она закрепляла достигнутый уровень эксплуатации, другие — что она несколько ослабляла ее.

Однако в существующих работах еще слабо использованы идеи В. И. Ленина о соотношении реформы и революции и о том, что царизм был особенно склонен к лжереформам. Не показано, в частности, что инвентаризация помещичьих имений, задуманная как «некий шаг вперед», в силу своей классовой природы уже в процессе законодательного оформления превратилась в реакционное мероприятие.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863 р.

Події, що свідчать про дружбу народів Польщі і Радянського Союзу, завжди привертали і привертають увагу істориків обох країн. Однією з таких подій було визвольне польське повстання 1863 р., коли національно-визвольний рух польського народу досяг своєї найвищої точки. «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах *не було* самостійних, масових, демократичних рухів, *шляхетський* визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»¹, — писав В. І. Ленін. Це повстання було складовою частиною визвольного руху, який охопив усю Європу в час криз феодалізму і становлення нових капіталістичних відносин.

Повстання 1863 р. в Польщі, яке виникло в умовах всеросійської революційної ситуації, знайшло широку підтримку з боку російських революціонерів-демократів. Разом з поляками проти царизму боролись росіяни, українці, білоруси, литовці, угорці та представники інших національностей. Цим і пояснюється той великий інтерес, який воно викликає не тільки в істориків ПНР, але й РРФСР, УРСР, БРСР та інших країн.

Не ставлячи перед собою завдання в цій статті дати аналіз і характеристику всієї літератури з даної проблеми, обмежимося спробою дати історіографічний огляд праць українських радянських істориків, що вийшли з друку в післявоєнний період.

Зазначимо, що в дореволюційній українській буржуазній історіографії повстанню 1863 р. приділялося мало уваги, а ряд проблем і питань мали не науковий характер. Українські дворянські і буржуазні історики ігнорували такі важливі обставини, як спільність долі України і Польщі в ХІХ ст., коли польський та український народи в складі царської Росії однаково терпіли жорстокий соціальний і національний гніт. А це не могло не сприяти росту польсько-українських революційних і демократичних зв'язків. Щодо польської шляхетно-буржуазної

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

історіографії, то вона зображувала його як чисто польське повстання, що нічого спільного не мало з визвольними прагненнями білорусів, литовців та українців.

Керуючись порадами класиків марксизму-ленінізму, критично вивчаючи документальний матеріал, викриваючи обмеженість, тенденційність і фальсифікацію писань дворянських і буржуазних авторів, українські радянські історики останнім часом добилися значних успіхів у вивченні історії польського повстання 1863 р., хоч тривалий період в українській історичній літературі згадана проблема майже не досліджувалась.

Вивченню цієї проблеми сприяв ряд важливих факторів, зокрема значною мірою — встановлення творчих зв'язків між істориками Польської Народної Республіки і Української РСР.

Оволодіння більшістю вчених народної Польщі методом історичного матеріалізму стало могутнім стимулом для вивчення історії польського повстання 1863 р. Результатом цього була поява ряду праць польських істориків на тему Січневого повстання 1863 р.

Обмін архівними матеріалами, книгами, рецензіями, особисті контакти вчених двох дружніх країн дали можливість видати за останні роки ряд цінних збірників документів і монографій. Зокрема, в 1963—1964 рр. вийшло з друку два томи документів і матеріалів, що стосуються польського визвольного повстання 1863 р., та відгуків на нього на Україні¹.

Опубліковані документи і матеріали дали змогу ліквідувати цілий ряд прогалин, що мали місце в нашій літературі з цієї проблеми. Збірники документів мають вступні статті (автори В. Д. Королюк і Г. І. Марахов), в яких порушуються такі важливі питання, як: створення польських революційних організацій на Україні та участь у них українських революціонерів, взаємовідносини польських і українських таємних товариств, підготовка виступів на Правобережній Україні в підтримку польського повстання, характеристика визвольного руху на Правобережній Україні тощо. Вихід згаданих збірників документів і матеріалів, безперечно, послужить поштовхом до появи нових досліджень з цієї проблеми.

Головна увага істориків Радянської України спрямована на викриття антинаукової концепції дворянсько-буржуазних істориків про повстання 1863 р. як чисто польського руху, на дослідження польсько-українських революційних зв'язків 50—60-х років XIX ст.

Велике значення для дослідження польсько-українських революційних зв'язків мало глибоке вивчення спадщини Т. Г. Шевченка. Були документально встановлені і досліджені

¹ Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр. Матеріали і документи, т. I. К., 1963; Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр. Матеріали і документи, т. II. К., 1964.

зв'язки Т. Шевченка з прогресивними діячами Польщі, в тому числі дружні зв'язки з відомим польським революціонером-демократом З. Сераковським¹.

Для з'ясування політичної обстановки на Україні напередодні повстання 1863 р. значну роль відіграли праці А. З. Барабоя², в яких автор вперше дослідив склад і завдання «Малоросійського комітету», який виник у 1862 р. в Києві. Організація прагнула підготувати і підняти селянство України на революційну боротьбу і тим самим подати істотну допомогу повсталим полякам³. Спираючись на цінний фактичний матеріал, автор спростовує твердження В. Антоновича та інших буржуазних істориків, нібито Україна не підтримала польський національно-визвольний рух, і переконливо показує підтримку демократичними силами України польської визвольної боротьби. До такого ж висновку приходять і В. І. Павелко: «Революційні демократи на Україні допомогли українським селянам усвідомити глибоку спільність життєвих інтересів російських, українських і польських селян, зрозуміти, що головними ворогами були поміщики усіх національностей і царський уряд, що їх захищав»⁴.

Як відомо, польське повстання 1863 р. викликало співчуття в прогресивних колах Росії. Незважаючи на розпалювання царизмом національної ворожнечі і шовінізму, демократично настроєні кола російського суспільства проявили почуття солідарності з повсталими поляками. Таке ж співчуття польські повстанці знайшли і на Україні. Це пояснюється давніми революційними зв'язками двох слов'янських народів і певною спільністю політичного становища в складі царської Росії. Тому не випадковим був факт спільного виступу польських і українських революціонерів на Правобережній Україні під час польського повстання.

Особливо велику увагу українські історики приділили дослідженню участі селянства Правобережної України в цьому рухові⁵.

¹ М. М. Ткаченко. Т. Шевченко і З. Сераковський.— «Вісник АН УРСР», 1957, № 3.

² А. З. Барабой. Харьковско-киевское тайное общество 1856—1860 гг.— Исторические записки, т. 52, 1955; його ж. Попытка организовать помощь польскому восстанию 1863 г.— «Вопросы истории», 1957, № 1.

³ А. З. Барабой. Попытка организовать помощь польскому восстанию 1863 г., стор. 112.

⁴ В. І. Павелко. Участь українців у повстанні.— «Український історичний журнал», 1963, № 1, стор. 36.

⁵ А. З. Барабой. Историчне значення повстання 1863—1864 рр.— «Український історичний журнал», 1963, № 1; М. Н. Лещенко. Яскраві сторінки спільної боротьби. К., 1963; його ж. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. К., 1959; І. Д. Бойко. Повстання польської шляхти на Правобережній Україні.— Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту, т. V, 1940; Д. П. Пойда. Крестьянское

Про те, наскільки важливе значення в планах польських революціонерів займала Правобережна Україна, свідчить створення ще в 1862 р. для керівництва майбутнім повстанням на Україні «Жонду Тимчасового на Русі». Розуміючи всю складність обстановки на Україні, цей повстанський уряд проголошував значно радикальнішу аграрну програму, ніж Центральний національний комітет у декретах 22 січня 1863 р.¹ Широка агітація революційно настроєної інтелігенції не була безуспішною. На території України формувалися загони. Тільки протягом травня 1863 р. на Правобережній Україні відбулося не менше як вісім сутичок між загонами повстанців і царськими військами².

Ряд українських істориків (М. Н. Лещенко, Д. П. Пойда, А. З. Барабой) наводять факти участі селян Правобережжя в сутичках з царськими військами і в той же час зазначають, що виступи селян не стали масовими. Однією з основних причин цього була класова і національна обмеженість програми повсталих.

Гострій політичній боротьбі в Галичині 50—60-х років XIX ст. присвятив свою працю львівський історик С. М. Трусевич³. На цікавому фактичному матеріалі, головним чином львівських архівів, автор показав, як маніфестаційний рух 1860—1862 рр. значною мірою сприяв створенню політичних передумов для початку польського повстання 1863 р.

Таким чином, наведений вище короткий історіографічний огляд свідчить про широке коло питань, якими займалися українські радянські історики при вивченні польського повстання 1863 р.

Керуючись вказівками класиків марксизму-ленінізму, спираючись на значний джерельний матеріал, в тісному співробітництві з істориками-марксистами Польської Народної Республіки, українські радянські історики внесли певний вклад у вивчення польського повстання 1863 р., зокрема добилися значних успіхів у вивченні революційних зв'язків українського й польського народів напередодні і під час повстання 1863 р.

В той же час досягнуті успіхи висувають перед українською історичною наукою нові завдання, нові проблеми.

Важливе значення має дослідження відгуків на польське повстання на Україні. Поки що українські історики обмежувалися дослідженням виступів українського населення головним чином

движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900). Днепропетровск, 1960.

¹ А. З. Барабой. Історичне значення повстання 1863—1864 рр.

² М. Н. Лещенко. Яскраві сторінки спільної боротьби, стор. 36.

³ С. М. Трусевич. Маніфестаційний рух в Галичині у 1860—1862 рр.—Збірник праць аспірантів філологічного та історичного факультетів Львівського університету. Львів, 1963.

на Правобережній Україні, де рух підтримки польського повстання був найбільшим. Однак необхідно ґрунтовніше дослідити відгуки на польське повстання на Лівобережній і Південній Україні.

До цього часу спірним залишається питання про кількість українського населення, що брало участь у повстанні. Деякі автори, посилаючись на польських істориків, вказують, що 500 росіян, українців та білорусів взяли участь у Січневому повстанні¹. Г. І. Марахов у вступній статті до збірника документів «Суспільно-політичний рух на Україні» (т. II) називає число повстанців (селян і однодворців) на Правобережній Україні — 2000, при цьому зазначаючи, що більшість з них поляки за походженням². М. Н. Лещенко вказує на 4470 чоловік³.

Залишається майже не дослідженим питання про тих, хто вів пропаганду, збирав кошти і зброю на Україні. Це в більшості була демократично настроєна українська і російська інтелігенція.

Взагалі слід зазначити, що питання про участь і роль української прогресивної інтелігенції в підготовці і під час повстання 1863 р. майже не досліджене. Статті А. З. Барабоє дають добрий початок для спеціального дослідження питання про ставлення українських громад до польського визвольного руху.

Предметом окремого дослідження могло б стати таке важливе питання, як ставлення української революційної демократії другої половини XIX і початку XX ст. до польського повстання 1863—1864 рр.

Ріст зв'язків польських і українських істориків, розширення документальної бази в зв'язку з виданням спільних польсько-радянських багатотомних збірників документів по історії польського повстання створює сприятливі умови для успішної дослідницької роботи над історією польського національно-визвольного руху 60-х років XIX ст. Проведена українськими радянськими істориками творча робота дає підстави сподіватися на появу нових цінних досліджень з маловивчених питань польсько-українських революційних зв'язків того часу.

¹ В. І. Павелко. Вказ. праця, стор. 39.

² Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр., т. II, стор. 39.

³ М. Н. Лещенко. Вказ. праця.

Г. А. Пляшко

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ ПОЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ 1863 г.

Резюме

Польское восстание 1863 г. нашло широкую поддержку со стороны революционно-демократической и прогрессивной общественности народов царской России, в частности и украинской. Этим и объясняется тот научный интерес, который оно вызывает также и в украинских историков.

Аналізу научных работ и сборников документов, вышедших в УССР, посвящена данная статья. Большое место в своих работах украинские историки уделяют участию крестьянства Правобережной Украины в этом движении. Однако эта тема требует своего дальнейшего, всестороннего исследования, общих усилий советских и польских ученых.

ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ПРАЦІ О. РІГЕЛЬМАНА
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Однією з характерних рис української історіографії XVII і особливо XVIII ст. є компілятивна структура більшості історичних творів. Це зазначали майже всі вчені, що досліджували українську історію та літературу давніх епох. Проте, не пояснюючи причин і не враховуючи конкретно-історичних обставин, в яких розвивалася наша історіографія, історики вважали її негативною рисою, що, мовляв, зменшує історичну цінність цих джерел.

А втім, компілятивність як методика і частково методологія написання історичних праць була закономірним етапом розвитку української історіографії. Компілятивність характерна не лише українській історичній науці, а й тогочасним історичним працям інших слов'янських народів. У XVIII ст. це явище на Україні пояснювалось ще й своєрідними причинами, як-от: відсутністю власної друкованої літератури та опублікованих джерел, недоступністю рукописних пам'яток для першого-ліпшого історика, що задумав написати історію України, і т. д., до того ж, історичні джерела часто були написані німецькою, французькою, латинською і особливо польською мовами.

Отже, науковий рівень історичних праць визначався загальним станом розвитку тодішньої науки й освіти. Тогочасна історіографія то затухала, то, відроджуючись, спалахувала і торувала собі шлях власного розвитку.

За бурхливими історичними подіями, які сколихнули Україну в XVII ст., і періодом дальшого духовного занепаду наступила доба великого наукового зацікавлення історією і взагалі минулим, що вилилося у так зване українське національне відродження. Історичні знання ставали важливою зброєю простого люду і цілої нації у боротьбі за утвердження національного буття та соціального прогресу. Сьогодні важко встановити: готував чи не готував той чи інший автор свою працю до друку навіть і на майбутнє. Можливо, дехто з істориків — людей освічених і письменних — історичний твір писав або переписував для себе, своїх дітей, нащадків. Як відомо, до друку ці пам'ятки потрапили аж у середині XIX ст., і критика поставилася до них без будь-яких застережень щодо специфіки та умов, в яких вони були написані. А втім, публікація цих праць (навіть рідних

списків одного і того ж джерела) стала міцною основою зародження нової української історіографії, викликала порівняльно-історичний підхід до їхнього вивчення і спричинилася до залучення інших документів, — була поштовхом до нових розшуків та відкриттів.

Водночас компілятивні твори давали матеріал для дослідження ідей часу, для розкриття розвитку ідей та поглядів українських істориків на одні і ті ж події та явища, утверджували джерелознавство та історіографію як окрему науку. Прояви компілятивності у стилі викладу будь-якого історичного твору пояснюються, крім світогляду автора, ще й тим, що в історичній праці фіксуються конкретні події та явища, імена; все документується так, як воно відбувалося: у певному часі, послідовності, конкретному місці, використовується науково-історична термінологія. В історичному творі інакше не скажеш, як: що тоді було те і те. Однак сама оцінка явища, яка часто виражається в тому, що автор з певних причин пропускає імена, події, які були в джерелах, що ними він користувався, скорочує текст викладу там, де його пропуск порушує зміст, змінює стиль викладу, надає мові певних рис і т. ін., — все це є тими елементами, згідно яких можна визначити методологію автора, характер праці, час і місце її написання. Без урахування всього цього важко, або й неможливо виявити суспільно-політичну думку епохи, визначити погляди істориків, накреслити криву лінії піднесення і падіння історичної науки на Україні в минулі часи.

З цього погляду цікавим явищем є рукописи українських літописів — пам'яток української історіографії XVII—XVIII ст., починаючи від літопису Самовидця і кінчаючи «Историей Русов». За змістом, методологією, стилем викладу і мовою із всієї багатой літописної спадщини цілком самостійними історичними працями слід вважати літописи Самовидця, Величка, а також працю Мишецького та «Историю Русов». Такі історіографічні пам'ятки, як, наприклад, «Літопис Граб'янки», «Краткое описание Малороссии», Рігельмана, Рубана, Симоновського, Міллера та ін. — з повним правом слід зарахувати до творів компілятивних, бо вони написані на основі одного, двох, трьох і більше джерел, зокрема, на підставі праць Самовидця і Мишецького.

Навіть коли прослідкувати за мовою, якою написані пам'ятки української історіографії XVII—XVIII ст., то можна побачити, що мова одного із найдавніших творів, літопису Самовидця з яскравими рисами західного наріччя сучасної української мови майже наближається до живої народної мови XVII ст., тоді як у XVIII ст. Граб'янка писав свою працю книжною українською мовою з великим нашаруванням церковнослов'янізмів. О. Рігельман, автор «Истории русов» та ін. (кінець XVIII ст.), хоча і використовували українські джерела XVII ст., писані книжною українською мовою, але, живучи наприкінці XVIII ст., в

час занепаду давньої української книжної мови, свої праці писали тодішньою російською літературною мовою. Отже, досліджуючи пам'ятки української історіографії XVII—XVIII ст., не можна забувати, що вони є джерелами свого часу і фіксують етап у розвитку історіографії, суспільно-політичної думки, літератури, мови та ін., через те вимагають конкретно-історичного підходу при їх вивченні. При цьому слід врахувати сильні і слабкі сторони розвитку науки на Україні. Сучасний дослідник цих творів повинен, передусім, визначити їхнє місце в історії розвитку історичної і суспільно-політичної думки на Україні в XVII—XVIII ст. і, зокрема, показати силу їхнього впливу на відродження нової української історіографії.

Яскравим прикладом компілятивної історіографічної пам'ятки XVIII ст. є «Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще» О. Рігельмана¹.

За своїм походженням Олександр Рігельман — німець. Його батьки прибули до Петербурга разом з нареченою царевича Олексія Петровича принцесою Брауншвейн-Бланкенбурзькою Шарлоттою Софією. Народився О. Рігельман 1720 р. у Петербурзі. Коли йому було 10 років, померли батьки. 1730 р. молодий хлопець вступив до Петербурзького шляхетного корпусу, вибравши собі фах військового інженера. Закінчивши 1738 р. школу, він прибув до Києва, звідки разом з російською армією відправився на російсько-турецьку війну. Зокрема, молодий інженер брав участь у битві під Стаучані і під час здобуття Хотина та Ясс (1739 р.). Наступного року О. Рігельман знову побував у Києві, а також у Чернігові, але незабаром його відрядили на південь України, де він брав участь у проведенні нового кордону між Україною і Туреччиною на землях, починаючи від устя Синюхи до Дніпра, Міуса і Озова. В українських степах молодий інженер два роки жив серед запорізьких козаків, з якими вперше познайомився під час згадуваної війни. Тепер він знову мав широку можливість ближче познайомитися з життям та військовою справою козацького війська. 1743 р. О. Рігельман одержав звання інженера-прапорщика і протягом 1745—1749 рр. залишався на Україні, виконуючи різні військові доручення. Так, наприклад, 1745 р. молодий офіцер знімав топографічну карту прикордонних земель від Києва і далі на північ аж до Смолен-

¹ Александр Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то: черкаские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от сих ящские, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские, и проч. козаки, как равно и слободские полки. Собрано и составлено чрез труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана 1785—86 года. Москва, 1847, понад 800 стор. (далі — «Летописное повествование о Малой России...»).

ська. Водночас він складав плани українських міст, козацьких полків — Лубенського, Миргородського, Прилуцького, а також міст, розташованих на кордоні з Польщею. Протягом 1746 р. О. Рігельман обстежив Переяславський полк, а наступні два роки поблизу Києва будував прикордонні ретраншаменти (Васильківський, Обухівський, Трипільський, Стайківський).

1749 р. О. Рігельман перебував на військовій службі в Оренбурзі, звідки незабаром його переводять до Середньої Азії, потім на Поволжя, де протягом 10 років він будував різні військові фортеці та укріплення. Наступні 10 років (1760—1770) О. Рігельман проживав на Дону, виконуючи ту ж саму інженерну роботу. Зокрема, він будував фортецю в Ростові. 1763 р., перебуваючи в Петербурзі, О. Рігельман був прийнятий царицею. Це спричинилося до того, що його військова кар'єра швидко росла. Через сім років він став полковником, а ще через рік — генерал-майором. У цьому високому званні 1773 р. О. Рігельман брав участь у російсько-турецькій війні, зокрема під час здобуття Силістрійської фортеці. Після цього він повернувся на приазовські степи, де продовжував свою військову службу.

1782 р. О. Рігельман пішов у відставку, одержуючи 1000 крб. пенсії і 100 крб. за орден Св. Георгія. Поселився у своєму маєтку в с. Андріївці, поблизу Чернігова, який отримав як віно за другою своєю дружиною, що походила з відомого роду козацьких старшин — Я. Лизогуба¹. У цьому селі він провів останні роки свого життя, присвятивши себе історичній науці. Тут Рігельман виправив і переробив рукопис своєї історичної праці «Летописное повествование о Малой России...», першу редакцію якої написав ще 1878 р., перебуваючи на Дону. Спочатку ця праця називалася «История малороссийская или повествование о козаках и проч.». Перший варіант рукопису складався з двох частин, а другий — з чотирьох. На сторінках перших двох частин поставлено дату 1785, а на останніх — 1786 р.

Чималу історичну і мистецьку цінність, як додатки до праці, мають 27 малюнків різних типів українців, два портрети Б. Хмельницького, дві карти України. За свідченням сина О. Рігельмана, ці малюнки виконав якийсь українець, що походив із духовного стану і був рідом з Чернігівщини. За якусь провину його ув'язнили в фортеці св. Дмитрія Ростовського.

О. Рігельман 1778 р. написав також працю «История или повествование о донских казаках», додавши також і до неї різні малюнки і карти.

Крім згаданих праць, О. Рігельман написав ще «Изъяснение о Кизлярской крепости, составленное 1757 году». Про це він згадує в своїй історії про донських козаків (141 стор.). Крім

¹ Очевидно, в родині Лизогубів зберігалися два безіменні рукописи — Літописи Самовидця і Граб'янки.

того, О. Рігельман зібрав також багато анекдотів про Петра I, які зберігаються в рукописах. До рукописної спадщини історика входять також різні карти, плани, креслення¹.

Помер Рігельман 1789 р. на 69-у році життя в с. Андріївці, де його поховано у збудованій ним кам'яній церкві.

Отже, як бачимо, О. Рігельман багато часу прожив у різних місцях України, зокрема й серед запорозьких козаків. Таким чином, він мав можливість вивчати життя та історію українського народу. Як військовий фахівець та історик, він міг внести багато нового і цінного до своїх праць з минулого нашого народу.

Навіть при поверховому ознайомленні з працею О. Рігельмана, як і з першим-ліпшим іншим твором компілятивного характеру, кидається у вічі їх однакова методична форма викладу. Як правило, на перших сторінках своєї праці автор-компілятор вказує (інколи й другорядні або й такі, які він і в вічі не бачив) джерела своєї праці. Йдучи за традицією, автор-компілятор критикує помилки, поверховість або й погляди тих авторів, які він використовує при написанні своєї праці, заявляючи, що все це він «виправив і доповнив» новими матеріалами. Нарешті, й сам вибачається перед читачем за допущені або можливі власні помилки. У середині праці, як правило, поклики відсутні, за винятком полемічних моментів, автентичних документів, видуманих, стилізованих джерел тощо.

О. Рігельман, як і його попередники, любить згадувати або залучати до своєї праці чужоземні джерела — польські, французькі, російські, німецькі, турецькі та ін.

Характерною рисою української історіографії XVII—XVIII ст., у тому числі й праці О. Рігельмана, є велика увага тогочасних українських істориків, літописців до подій української історії другої половини XVII, особливо доби так званої «хмельниччини», і, меншою мірою, XVIII ст. Вся ж попередня багатовікова історія українського народу у багатьох працях українських істориків XVII—XVIII ст. є своєрідним вступом, передісторією бурхливих подій XVII ст. Деякі з них свої праці починають безпосередньо з 1647—1648 рр. (Самовидець, Величко). Таку своєрідну зневагу, чи нехтування істориками XVII—XVIII ст. українською історією найдавніших часів аж ніяк не можна виправдати відсутністю джерел чи матеріалів. У XVII і XVIII ст. були відомі «Повість временних літ» та інші історіографічні пам'ятки Київської Русі, Київський синопсис, Хроніка Сафановича. Поширеними в той час на Україні були польські хроніки XVI ст. Бельського і Стрийковського та ін., в яких велика увага приділена українській історії найдавніших часів. На ці праці посилаються українські історики XVII—XVIII ст., проте

¹ Вперше видав праці О. Рігельмана 1847 р. у Москві О. Бодянский, додавши, за відомостями від сина, й біографію історика.

період Київської Русі, історію Галицько-Волинського князівства обходять. Із цих джерел вони запозичають лише окремі епізоди (наприклад, хрещення Володимира Святославовича, напад Батия, історію слова козак, слов'ян), літературні образи і т. ін.

Слід зазначити, що відродження української історіографії XVII—XVIII ст. відбулося на ґрунті духовної активності, зацікавлення істориків і літописців історією Запорізької Січі та історією козацько-селянських повстань і національно-визвольних воєн XVI—XVII ст., особливо тією, що її очолив Б. Хмельницький; історичним фольклором цієї доби, тобто на основі історичних подій, які пов'язані з обороною і захистом рідної землі від зовнішніх ворогів. Через те дуже широко розробляється українська історіографія, починаючи саме з середини і другої половини XVII ст. Цим, очевидно, і можна пояснити виникнення багатьох списків-копій одних і тих же творів і компілятивних історичних праць XVIII ст. Ця традиція залишається живучою і в XIX ст., коли українські історики і письменники, особливо поетиромантики, звертають велику увагу на цей період, публікуючи праці і джерела української історіографії XVI—XVIII ст. і досліджуючи саме цю добу української історії, залишаючи в тіні історію Київської Русі і тих князівств, які згодом виникли на її території. І це не випадково. В історичних джерелах України XVII і XVIII ст., у фольклорі цієї доби яскраво відображено всі ознаки української державності «народу козаків», всі живі атрибути української нації, які в XIX ст. були під загрозою внаслідок колонізаторської політики російського царату, а перед тим — польської шляхти. І саме в XIX ст. за національне відродження боролися й інші слов'янські народи: чехи, словаки, серби, хорвати, болгары та ін.

Історичні погляди будь-якого історика XVII—XVIII ст. яскраво виявляються при аналізі джерельної основи його творів. Простежуючи, як той чи інший історик, літописець використовує джерело, певним чином можна відкрити й ідеологію автора, тобто, з одного боку, що його цікавить, чим він захоплюється, кого вихваляє, і, з другого — що він обходить, з чим він сперечається, ким обурюється, кого засуджує, відкидає і т. д.

Через те, як уже згадувалось, в українській історіографії XVI—XVIII ст. була традиція називати джерела своїх праць, навіть тих, які тенденційно і вороже відтворювали історичні події і явища. Так, наприклад, Самійло Величко на титульній сторінці своєї праці серед головних джерел поряд із С. Зіркою і С. Пуфендорфом називає ще й польського шляхетського історика С. Твардовського, який тенденційно описав події національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Це ж саме бачимо і на титульній сторінці літопису Граб'янки, який заявляє «з розних літописцов и из діарюша, на той війні писанного», а також і в праці О. Рігель-

мана, якого не задовольняють два давні українські літописи, бо їх він вважає за потрібне доповнити відомостями із нових джерел.

Одним з головних джерел української історіографії XVII—XVIII ст. є розповіді, перекази й повідомлення очевидців подій. На розповіді сучасника або й на власні спостереження, як на достовірне джерело, посилаються Самовидець, Величко, Рігельман та інші історики, інколи навіть називають прізвище або фах очевидця.

Отже, історичні праці XVII—XVIII ст. є своєрідним сплавом думок і поглядів авторів різних письмових і усних джерел (їхніх копій і списків, варіантів, трансформацій, псевдодокументів), які українські історики XVII—XVIII ст. пропускають (активно або й формально) крізь призму свого світогляду і в такий спосіб творять свої власні праці. Все це вони й не приховували від читача.

На титульних сторінках, крім джерел, українські історики XVII—XVIII ст. часто пишуть два слова «собрано и составлено». Таким чином, історик ніби й не претендує на авторство, як таке, заявляючи, що він увесь цей матеріал лише зібрав і опрацював.

Проте всі ці застереження давніх істориків правдоподібні лише на перший погляд. Насправді ж дослідникові творів української історіографії XVII—XVIII ст. важко, а інколи й неможливо встановити справжнє джерело праці, визначити автентичність документу, позаяк це часто міг бути тільки літературний захист для стилізації, підробки чи навіть видумки джерел, документів та ін. Річ ще й у тім, що на джерела, якими автори користуються, вони не завжди покликаються і рідко їх цитують, а переважно доволіно переказують своїми словами, видозміненою мовою, додаючи багато чого від себе, вставляють події і явища з інших джерел, а небажане пропускають. Про це вони також зізнаються на перших сторінках своїх праць. Іноді їм здається, наче вони лише виправляють помилки, допущені їхніми попередниками. Таку методику написання історичних праць зустрічаємо і в творі одного з останніх українських істориків кінця XVIII ст. О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России...».

Як уже згадувалось, у передмові до читача О. Рігельман вказує на джерела своєї праці. Перші сторінки рукописів давніх істориків мають, як правило, історіографічний характер, містять у собі найбільш історіографічні відомості, інколи навіть подають загальну характеристику сучасного їм стану розвитку історичної науки.

У передмові до читача О. Рігельман висловлює свої критичні зауваження щодо рукописів двох безіменних і «подібних між собою» українських літописів (Самовидця і Граб'янки.—Я. Д.). У цих безіменних рукописах, на думку О. Рігельмана, є багато

прогалин і помилок, особливо в розповідях про найдавніший період історії «козацького народу». Ці притаманні згаданім двом рукописам хиби Рігельман вважає за потрібне виправити, прогалини заповнити, використавши для цього різні давні історичні книжки, а також Четьї Мінеї, Синописис, польські і російські літописи, Азовську історію, Ядро російське, польські історії, матеріали різних російських придворних записів та ін. Тим часом О. Рігельман не вказує на ті джерела, які він використовує для написання своєї праці, були вони друковані чи рукописні. До того ж він не називає й їхніх авторів, місця видання, мову, якою вони написані, тощо.

Отже, як бачимо, джерела праці О. Рігельмана, крім загальновідомого Синописису, Четьї Мінеї та окремих інших, встановити не так легко. Додаймо ще до того, що на титульній сторінці О. Рігельман не згадав цілу низку авторів, які він називає або й без скорочень наводить у середині своєї праці (Дмитрія Феодозія, Ричкова, Татіщева, Любенського, Кромера, Соліньяка, Еміна, Крейца, Шевальє та ін.), а також безіменні праці (українські літописи, Азовську та Татарську історії, Степенну книгу, офіційні документи, грамоти і т. д.). Нарешті, О. Рігельман, як і його попередники, вибачається за можливі власні помилки, які читач у свою чергу має право знаходити і виправляти.

Найбільш запущеним в історіографічному відношенні періодом історії українського («козацького») народу О. Рігельман цілком справедливо вважає давній, за його словами, «коли та звідки прийшли козаки». Про це, твердить він, ніхто із його попередників і сучасників чогось певного сказати не міг. Цю проблему в хаотичній, анахронічній формі він викладає у «першій своїй книзі» обсягом 25 сторінок. Однак розв'язати її він безсилий, хоча й повипишував з різних праць все, що стосується історії козацтва, надавши своїм сторінкам довільних заголовків. Для написання цієї частини своєї праці О. Рігельман використав головним чином рукописи Граб'янки та Мишецького. На це вказували вже перші дослідники його твору.

Досі ґрунтовно досліджено лише два джерела праці О. Рігельмана: «История о козаках запорожских» Мишецького і «Краткая летопись Мальяя России», видана Рубаном. Висновки вчених абсолютно переконаливі і не викликають жодних заперечень. Однак остаточно з'ясувати проблему про літопис Рубана, як джерело твору О. Рігельмана, можна за умови, коли буде розв'язано питання про взаємозалежність між літописом Граб'янки і так званім літописом Рубана. Це вимагає спеціального дослідження.

Автор даної статті поставив за мету з'ясувати відношення праці О. Рігельмана до трьох найбільших українських літописів другої половини XVII — початку XVIII ст. — літописів Самовидця, Граб'янки і Величка.

Літописи Самовидця і Граб'янки у XVIII ст. поширювалися в рукописах як безіменні. Тому й не дивно, що коли вони потрапили до рук О. Рігельманові, він не зміг встановити їхніх авторів. Без імені автора вони поширювалися і в XIX ст., аж доки не потрапили до видавництва. Лише в 40-х роках XIX ст. Панько Куліш першому дав назву «Самовидець» (тобто сучасник подій), а авторство другого рукопису приписав Гадяцькому полковникові Григорію Граб'янці. Під такою назвою вони і тепер відомі історіографічній науці.

Всі ці три рукописи майже одночасно вийшли з друку в Києві і Москві аж у середині XIX ст. Літописи Самовидця і Рігельмана вперше 1847 р. надрукував в «Записках Общества истории и древностей» при Московському університеті видатний український філолог та археограф О. Бодянський. Літопис Граб'янки без імені автора вперше опубліковано у Москві в журналі «Русский магазин» за 1793 р. О. Туманським. І тільки тоді, коли ці три праці вийшли в світ, вчені відразу відгадали, що двома безіменними рукописами, які згадує О. Рігельман, є праці Самовидця та Граб'янки.

Так, наприклад, редактор і видавець літопису Граб'янки І. Самчевський у передмові зазначає, що праця Граб'янки була «одним із головних джерел для твору Рігельмана», назвавши при цьому окремі Граб'янчині сторінки, що їх використав Рігельман¹. Великий знавець пам'яток української історіографії XVII—XVIII ст. Микола Костомаров також писав, що літописом Граб'янки «користувався головним чином Рігельман у своєму творі»². Слідом за Самчевським і Костомаровим це ж повторюють й інші історики.

На літопис Самовидця, як на друге джерело праці О. Рігельмана, також вказували вчені. Так, наприклад, дослідники літопису Самовидця М. Максимович і О. Левицький наголошували, що О. Рігельман користувався цією працею³. Ця думка занесена також до історіографічних праць⁴. Проте ці твердження і досі залишаються не розкритими в українській історіографії.

Щодо можливих зв'язків між літописом Величка і працею О. Рігельмана, то цього питання історики взагалі не торкалися, якщо не рахувати так званого «Білоцерківського універсалу», поміщеного в літописах Величка, Рігельмана і в «Истории Русов». Водночас щодо праць С. Мишецького і В. Рубана, як дже-

¹ Григорий Грабьянка. Действия презельной и от начала поляков кривавой небывалой брани... К., 1854, стор. 21—22.

² Н. И. Костомаров. Исторические монографии, т. XV, стор. 5.

³ М. А. Максимович. Собр. соч., т. 1, стор. 525.

⁴ В. С. Иконников. Опыт русской историографии, т. II. К., 1908, стор. 1568.

рела літопису О. Рігельмана, дослідники це питання розв'язали і зробили переконливі висновки¹.

Посторінкове зіставлення тексту літописів Самовидця і Рігельмана показує, що останній, починаючи з першої сторінки, дві третини твору Самовидця переписав дослівно. Загальний опис Рігельманом подій української історії другої половини XVII ст. (а саме цьому періодові присвячені літописи Самовидця і Граб'янки) складено на основі згаданих праць козацьких літописів. Єдиним оригінальним, що вніс Рігельман від себе при написанні цієї частини праці, була зміна структури тексту літописів. Пошматувавши літописний текст на маленькі кусочки, Рігельман дав їм свої заголовки. На перший погляд, це ніби міняло зовнішній характер його праці, зникала традиційна літописна форма викладу, і її заміняла наукова.

Так, наприклад, початок літопису, сторінки, де йдеться про причини повстання українського народу 1648 р. проти польсько-шляхетського гніту, Рігельман у своїй праці подає як нібито слова Хмельницького, які гетьман оголосив запорожцям, закликаючи козаків до боротьби. А далі, рядок за рядком, сторінку за сторінкою він переносить до своєї праці текст літопису Самовидця, додаючи від себе лише заголовки.

У зв'язку з цим легше вказати на ті окремі рядки, які О. Рігельман не взяв, ніж наводити всі ті сторінки, які він заніс до своєї праці. Що стосується мови і форми передачі О. Рігельманом літопису Самовидця, то генерал російської армії робить дослівний переклад або переказ з староукраїнської мови, що її живив автор літопису Самовидця, на російську останньої чверті XVIII ст.

Наведемо кілька прикладів з початку і кінця літопису Самовидця і праці Рігельмана.

Самовидець, стор. 4—5

«...любо якій козак достане у татар коня доброго, того отоймут; з Запорожжа през поля дикіє з рарогом, яструбом, орлом, albo с хортом козака бідного шлет в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хоча й бы згинул, як не трудно от татар. Знову зась, хоча й бы якого языка татарского поймали козаки, то з языком татарским, на кого ласкав полковник, якого жолніра своего высылает до гетмана коронного, а козацкую отвагу потлумляют. В городах зась от жидов тая была кривда, же неволно козакові в дому своем жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горілки, пива, але и браги. Которіє зась на рибу хожували козаки за Пороги, то на Ко-

¹ Анатолій Єршов. Записки Ніжинського Інституту народної освіти. Ніжин, 1927, кн. 7, стор. 178—192; Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. К., 1927, стор. 811—824.

даку на комисара рибу десятую отбірали, а полковником особливо треба дати и сотникам, и асаулові, и писареві,— аж до великого убозства козацтво прийшло. А болше шести тисячей неповинно козаков бити; хочай и син козацкій, тую ж панщину мусіл робити и плату давати».

Рігельман, стор. 103

...также когда козак от татар коня добраго в охоте своей добудет, отнимают, из Запорожья чрез степи ястребов, биркутов и хортов, до городов в подарок к вельможам с бедными козаками посылают, не сожалея, что, хотя бы и пропал, как то хищность от татар и бывает. Когда ж языка татарина кто достал, онаго отсылают с своими любимцами к коронному гетману, а отважность и услугу ту, с которым бы следовало того ж самого с тем представить, ни во что вменяют. За жидовскими откупамі невольню козаку для своей надобности никакого напитка в доме держать и ниже браги иметь. Собирают ныне и десятину от следующих из Запорожья с рыбою или с иным чем в Кайдаке на комиссара, сверг онаго берут на полковников, сотников и есаулов и писарей, чрез что, разоряя, приводят нас к великому убожеству. Козакам же быть уже, как сами, братья, знаете, че больше 6000 человек реестровых определено, для того, чтобы нас обезсилить; а дети козацкие должны мужиками на панщине быть и всяку работу и платеж, так равно, как и посполитые, исполнять, да еще и вяще».

Самовидець, стор. 13

«И на тот час туга великая людем всякого стану значним била и наругання от посполитих людеи, а найболше от гултяйства, то есть от броварников, вынников, могильников, будников, наймитов, пастухов, же любо бы який человек значній и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тилко мусіл задля позбитя того насмівиска и нестерпимих бід в побоях на полях и кормах незвичайних, и ти мусіли у войско приставати до того козацтва. Где по городах по замках шляхту доставано, где колвек позачинялися были, от есть: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю. Все тое подостававши, вистинали».

Рігельман, стор. 117

«Сверх сего, так же вооружась и возволновавшись посполитые люди, а найпаче от самосбродов пивоваров, винокуров, могильников, будников, наймитов, скотарей и прочих сему подобных черней, разного звания именитым людем делали озарничество. Они у зажиточных людеи, кои хотя бы от них и скрывались, вломившись к таковым, поить и кормить себя заставляли со излишеством; при том ругали и насмехались оным, а иногда и били, упрекая, для чего не йдут к козакам по универсалу на под-

могу, от котораго озарничества принуждены были по неволе почти все итти и приобщаться к козакам, и доставать польских шляхтичей, кои было ухранились тут же в замках своих, как то: в Батурыне, Нежине, Чернигове, Стародубе, в Гомле и прочих местах, и, разоряя все, самых поляк убивали».

Самовидець, стор. 182

«Того ж року з енеральной войскової канцелярії канцелярист Петрик уйшов на Запороже, а з Запорожа до хана в Крым и почал хана поднимати на Украину на старшину украинскую, до которого и запорожці пристали; чому хан и орди барзо ради и вийшли в поля, сподіваючися до себе з України войска прихиленія. И вийшовши он Петрик з ордами под Самаргород, посад спалил и Китайгород до себе привернул и Царичанку, и купа немалая до оногo зобралась з розних городов. Против которого гетман Іван Мазепа войско скупил з московским войском и передом послал полки: миргородский, прилуцкий, гадяцкий и лубенский з иншими войсками, а сам под Полтавою стал с табором. И оная орда с тим Петриком уступила назад под Крым, не даючи бою жадного, а гетман под Лохвицю уступил з войсками своими, а потом, по указу іх царских величеств, розпущено войско по домах».

Рігельман, стор. 15

«В сіе время бежал из Генеральной войскової канцелярії канцелярист Петрик на Запорожье, а оттоль в Крым. Он подговорил хана подняться на Украину, злясь на всех старшин малороссийских, к чему и запорожцы пристали, а хан и орды тому очень были рады. Они вышли из Крыму, надеясь, что и войско запорожское к ним присовокупится. Они с Петриком пришли к Самаре, и около города Богородицка селеніе выжгли, а Китайгородок и Цариченку к себе приклонили, куда собрались было к ним из разных городов толпы всякого народа. Противу чего хетман соединил свои войска с Московским и отправил вперед полки: миргородской, прилуцкой, гадяцкой и лубенской, а сам стал станом под Полтавою. Петрик и орда услышавши о сем, пошли обратно в Крым, без всякаго военнаго действия, а хетман отступил к Лохвице. После чего, по указу их царских величеств, войски розпущены по домам».

У такий спосіб Рігельман використовує літопис Самовидця, відтворюючи історичні події на Україні, починаючи з 1648 р. і кінчаючи 1676 р. (тобто 130 сторінок тексту з 207), перемішуючи або доповнюючи час від часу текст Самовидця текстом Граб'янки, Рубана та іншими джерелами. Текстуально зіставляючи перших 130 стор. літопису Самовидця видання 1876 р. із відповід-

ними сторінками праці Рігельмана, можна вказати на незначні пропуски окремих рядків, які зробив Рігельман:

1) про відвідини Хмельницьким короля під Зборовим, про що у літописі Самовидця сказано коротко і сухо (стор. 22). У цьому місці Рігельман надав перевагу літописові Граб'янки, в якому при змалюванні цих подій є навіть промова Хмельницького і литовського підканцлера (Г., 78—79).

Скорочено дещо в порівнянні з Самовидцем описує Рігельман смерть і похорони Василя Золотаренка.

При відтворенні подій 1656 р. (стор. 44—47), тобто про вйну царя Олексія Михайловича зі шведами, Рігельман переписав ці події з іншого джерела (стор. 212). На основі іншого джерела Рігельман переказує події, які відбулися 1663 р. на так званій «чорній раді», про смерть олександрійського патріарха і затримку антиохійського патріарха в Царгороді; кількома рядками повідомляє Рігельман і про обрання гетьманом Ханенка (стор. 111), про напад 1673 р. турецьких орд на Україну також подає за іншими джерелами.

Взагалі це неістотні відступи від тексту літопису Самовидця видання 1876 р., і сьогодні важко сказати, яким саме списком рукопису Самовидця він користувався. Можливо, що ці події саме так були описані чи пропущені в тому списку, який використав Рігельман для написання своєї праці. Це другорядне питання можна було б з'ясувати, якби був відомий той список, яким користувався Рігельман. Заслугою Рігельмана як історика є те, що він (йдучи, очевидно, за текстом Граб'янки) дає якнайповніший перелік імен, прізвищ, географічних назв, які відсутні у виданні літопису Самовидця 1876 р. Зате всі вони є в літописі Граб'янки.

Так, наприклад, змальовуючи перемогу під Жовтими Водами, автор літопису Самовидця пише, що тоді було взято до неволі Стефана Потоцького та інших «паненят», яких забрали до Криму татари, а кого саме — прізвищ не згадує. У той час Рігельман це місце доповнює літописом Граб'янки (або ж, можливо, ці прізвища були в тому списку, яким користувався Рігельман) і твердить, що у цій битві, крім Ст. Потоцького, було ще захоплено: Сапігу, Шемберка, Чернецького, Гродзінського, Фому Улінського, Івана Хребтовича, Христофора Хелмського, Гаврила Баллацького, Малицького і Семигородського — все це польська шляхта. Врятувався лише поранений Марко Гдешницький (Г., 45; Р., 108).

Це ж бачимо і при описі Рігельманом битви під Корсунем (С., 14; Г., 54; Р., 121): прізвища членів посольства польського короля до Хмельницького, які прибули до гетьмана 1649 р. (С., 17; Г., 62; Р., 124), більший перелік міст, які захопив 1654 р. російський цар під час війни з Литвою (С., 38; Г., 131; Р., 206) тощо.

На противагу автору літопису Самовидця, Рігельман не забуває навести ім'я та по-батькові історичної особи, наприклад, (у дужках подані сторінки):

у Самовидця	у Рігельмана
Тишкевич (11)	Януш Тишкевич (116)
Вишневецький (12)	Еремій Вишневецький
Кн. Борятинський (63)	кн. Федор Никитич Борятинський (50)
Васюта (65)	Василий Никифорович Золотаренко (51)
Тетері (69)	Певлу Тетері (55 та ін.)

Зустрічаємо окремі місця в праці Рігельмана, які дають можливість знаходити також помилки в тексті літопису Самовидця, а також і навпаки.

Наприклад, Самовидець пише:

козаки пішли з Молдавії до **бору** (92), у Рігельмана — до Бару (99); у Самовидця — **Біле** море (184), у Рігельмана правильно — **Гниле** море (16); у Самовидця — Анто́на Чигринського (47), у Рігельмана — Анто́на Адамовича, полковника київського (213) і т. ін. Подібні помилки допущені у списку Самовидця, виданого 1876 р. При новому виданні праці Самовидця це можна буде виправити, як і, навпаки, на основі літописів Самовидця і Граб'янки можна буде виправити і ті помилки, які були в списку, що ним користувався Рігельман.

Важливо підкреслити, що у праці Рігельмана простежується своєрідне редагування істориком тексту літопису Самовидця. Рігельман часто випускає яскраві події української історії, патріотичні місця, зв'язки українського народу з іншими народами, окремі імена, слова тощо.

Водночас історик підносить і посилює роль російського елемента в історії України, підкреслює царєфільські настрої серед частини української старшини.

1. «И вислал своих послов (Б. Хмельницький.— Я. Д.) ку его царскому величеству к Москві юже щиро поддаючися» (С., 34).

2. «...прося, чтоб принял всю Малороссию его и все войско Запорожскде в вичное свое твердое владение, подданство, покровительство» (Р., 175).

1. Гетьманство Дорошенка закінчилося «**при великом упадку України**» (С., 130).

2. «...тим гетьманство Дорошенково в Украине кончилось» (Р., 154).

1. Коли 1696 р. турецькі орди напали на Україну, біля Кийгорода, то «о которих силах татарских увідомившися **гетман**

наш запорожський Іван Мазепа, не допускаючи далі́й оним не-приятелем распростра́итися и пустошити України... (С., 187).

2. «...но за прибли́жением **войск российских** вынуждены бы-ли отступить» (Р., 17).

1. Розповідаючи про пожежу церкви «Різдва Христового» у Стародубі 1677 р., Самовидець підкреслює, що вона була и на «**ую Украину славна**» (С., 135). Рігельман цей вислів пропускає (Р., 123).

1. Війні російського царя Олексія Михайловича зі шведами Самовидець присвятив чотири сторінки (С., 44—47), тоді як Рігельман описав її дуже коротко (Р., 212—213).

Випустив Рігельман рядки Самовидця про стихійне лихо — напад саранчі (С., 17, 64), про страту Хмельницьким полковника Гладкого (С., 29), випускає ім'я Виговського, якого разом з Гуляницьким посилав гетьман до Москви (С., 34), про суперечку Виговського з Пушкарем (С., 52) тощо, а також значно скоротив події російської історії: про суд над Никоном, про Разіна (С., 93), стрілецький бунт у Москві (С., 153) тощо.

Часто вживані і улюблені Самовидцем слова «Україна» (у літописі вжито понад 75 раз), «український» Рігельман замінює — «Малоросія» або «Росія». Важливо також зазначити, що, розповідаючи про присягу Переяславських ухвал 1654 р., Рігельман не заніс до своєї праці рядка із літопису Самовидця: и немалая радость межи народом стала. Очевидно, цих слів не було у тому списку, що ним користувався Рігельман, позаяк такі місця він не міг пропустити, а, навпаки, сам їх видумував і вставляв у рядки літописцям. До речі, у такий спосіб Рігельман використовував і інші історичні джерела, зокрема літопис Рубана¹.

Літописний текст, який охоплює опис історичних подій з 1677 по 1702 р., викладений Самовидцем досить стисло в порівнянні з попередньою частиною праці, Рігельман використовує неповно, пропускаючи рядки, абзаци і навіть окремі сторінки. Зображуючи історичні події на Україні останніх двох десятиріч, Рігельман надає перевагу іншим джерелам. Водночас тут виявляється світогляд історика, його бажання обійти «неприємні» історичні явища, а також пропустити ті, що не стосуються історії України:

1. Стрілецький бунт в Москві 1682 р. і його придушення (стор. 154—157);

2. Облога турецькою армією Відня 1683 р. і перемога польських військ над турецькими (стор. 156—159);

3. Похід українських і російських військ на чолі з гетьманом І. Самойловичем і В. Голіциним в Крим, скинення Самойловича

¹ Анатолий Ершов. «Летописное повествование о Малой России» О. Ригельмана і «Краткая летопись Малая Росии», видана В. Рубаном. — Записки Ніжинського Інституту народної освіти, кн. 7. Ніжин, 1927.

з гетьманства, відверто неприхильне ставлення літописця до політики Самойловича (стор. 166—170);

4. Розповідь про стихійні лиха, що трапилися на Україні в 1690 р. (стор. 178—179);

5. Опис літописцем подій історії зарубіжних країн, зокрема турецьких наскоків на Угорщину (стор. 180);

6. Змова в Москві з метою вбивства царя Петра Олексійовича (стор. 191);

7. Відвідини Петром I Відня і страта стрільців у Москві (стор. 196—198);

8. Опис подій російсько-шведської війни 1700 р. (стор. 200—201, 203).

Інші сторінки літописного тексту Рігельман використовує, за невеликими винятками, неповно, лише певну частину.

Характерною рисою праці Рігельмана є й те, що він усвідомлює важливість для історії хронології, точності датування.

Самовидець, Граб'янка та інші українські літописці часто точкою опору хронології роблять релігійні свята, пору року, відчислюючи від них тижнями наперед або назад подію, яка відбулася. Рігельман, добре знаючи православний календар, точно вираховує місяць і день, коли мав місце історичний факт, явище, або тут же залишає і назву свята.

Як уже згадувалось, другим важливим джерелом праці Рігельмана, особливо тієї її частини, що охоплює період історії України другої половини XVII ст., є літопис Граб'янки. З ідейного, структурного та мовного боку цей літопис наближається до твору Рігельмана. Історик використав літописне джерело з метою доповнити, іноді і виправити текст літопису Самовидця, якому справедливо надавав перевагу.

Гортаючи праці Граб'янки і Рігельмана, відразу кидаються у вічі ті сторінки, на яких поміщені однакові документи та вірші. Це переважно листи, угоди, статті, вірші, пов'язані з історичною особою Б. Хмельницького. Вони розкривають його дипломатичний хист і розум державного діяча. Що стосується їх автентичності, то сьогодні важко сказати, хто був їхнім автором. Очевидно, що частина віршів і окремі документи стилізовані самим Граб'янкою. Адже літописцю були до вподоби чисто літературні елементи — вірші, пряма мова, діалоги, що так часто зустрічаються на сторінках його праці¹. Їх Рігельман переніс до свого твору із рукопису Граб'янки механічно, не перекладаючи, за винятком окремих слів і зміни літер.

Ось ті документи та вірші, що зустрічаються на сторінках обох творів:

¹ М. С. Грушевский. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений. — Известия АН СССР. VII серия. Отделение общественных наук. Л., 1934, № 3, стор. 221—222.

1. Вірш, що вихваляє перемогу Хмельницького над польською шляхтою під Корсунем (Г., 47—48; Р., 109).

2. Лист Б. Хмельницького з Білої Церкви від 2.VII 1648 р. до польського короля Владислава IV про заподіяні польською шляхтою кривди українському народові (Г., 49—51; Р., 118—119).

У літопису Величка на цьому місці вміщено відомий Білоцерківський універсал, своєрідний заклик до українського народу продовжити всенародну боротьбу. Цей універсал поряд із згаданим листом Рігельман наводить у своїй праці (Р., 109—115).

3. Вимоги Хмельницького, які він поставив перед польським королем, і діалог з цього приводу між шляхтою та гетьманом (Г., 65—67; Р., 125—126).

4. а) лист польського короля Яна Казимира до Іслам Герей і відповідь кримського хана королю з-під Збаража 1649 р. Навіть наводиться діалог між візиром та Осолінським. Мова документів у праці Рігельмана дещо зрусифікована. У літопису Самовидця про цей лист є лише згадка;

б) статті, обіцяні візиром польському королеві, і статті між Хмельницьким та ханом, укладені 16.VIII 1649 р. Перебування Хмельницького у короля, промова гетьмана і відповідь польської сторони (Г., 75—79; Р., 130—133).

5. Невеликий вірш про перемогу Хмельницького над польською шляхтою під Збаражем (Г., 80—81; Р., 133—134).

6. Список полків козацького війська і прізвища полковників та число козаків (Г., 94; Р., 146).

7. Копія великого листа Б. Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича про умови угоди 1654 р. між Україною та Росією (Г., 123—127; Р., 180—182). Рігельман при цьому наводить повне титулування царя, яке відсутнє у літопису Граб'янки. До того ж у літопису Граб'янки поміщено ще й «другу чолобитну». У літопису стисло наведено зміст лише кількох пунктів статей угоди. Рігельман наводить їх значно більше.

Царська грамота Хмельницькому у праці Рігельмана така ж, як у літопису Величка.

Отже, оскільки Рігельман читав рукопис Граб'янки, то не може бути сумніву, що саме з цього джерела він переніс до своєї праці перелічені вище документи і вірші.

Основна частина праці Граб'янки майже дослівно перекладена Рігельманом і механічно занесена істориком до його праці. Взагалі прослідкувати за тим, як Рігельман використовує літопис Граб'янки в своїй праці, не важко, бо в обох творах зазначено точний рік, коли відбувалися історичні події, і хронологічно змішувати їх неможливо. Оскільки запозичення Рігельманом літописного тексту Граб'янки до 1667 р. (до 197 стор.) яскраве і очевидне, немає потреби наводити приклади.

Однак питання про літопис Граб'янки як джерело викладу історичних подій Рігельманом, починаючи з 1667 р., ускладнюється тим, що не вивчено відношення цього твору до літопису Самовидця, Короткого опису Малоросії та інших джерел, в яких зображено одні і ті ж події другої половини XVII ст. При написанні цього періоду історії України Рігельман йде за Самовидцем. Граб'янка служить йому джерелом, на основі якого історик доповнює і уточнює окремі події і деталі і лише кілька сторінок дослівно заносить до своєї праці. Після 1663 р. у праці Граб'янки поряд з заголовками з'являється хронологія, тобто його твір має справжній літописний характер. Це ж значною мірою відбито і в праці Рігельмана.

Вкажемо на ті сторінки із праці Граб'янки, які Рігельман взагалі випустив. В окремих випадках історик пішов за Самовидцем або ж іншими джерелами. Можливо також, що Рігельман свідомо обходив окремі сторінки або ж вони були відсутні у тому списку літопису, яким він користувався:

1. Про походження козаків (Г., 1—16).
2. Рід Хмельницького і війна на Цецорі (Г., 25—27).
3. Супліка до всієї Речі Посполитої про утиски польською шляхтою українського народу (Г., 35—41).
4. Похід козаків на Волощину, про комісарів і привілей короля Яна Казимира (Г., 82—92).
5. Опис останньої частини подій 1651 р. під Білою Церквою, статті, укладені з поляками, події під Батогом (Г., 109—114).
6. Похід Хмельницького навесні 1655 р. в Польщу (Г., 135—154).
7. Початок гетьманування Юрія Хмельницького і Виговського (Г., 155—161). (В змалюванні цих подій зустрічаються лише окремі абзаци з літопису Граб'янки).
8. Похід Ю. Хмельницького і Шереметьєва в Польщу і захоплення гетьмана татарами під Чудновим (Г., 172—177).
9. Розділ про гетьманування Брюховецького (Г., 178—184).

Можна навести також приклади пропусків Рігельманом окремих абзацив, рядків із літопису Граб'янки, але все це не змінює загальної картини методу використання Рігельманом літопису Граб'янки.

Отже, літопис Граб'янки поряд із літописом Самовидця є важливим джерелом історичної праці Рігельмана про Україну періоду 1648—1708 рр. З рукопису Граб'янки Рігельман дослівно взяв документи, вірші. Основна частина літопису Граб'янки послужила історикові матеріалом для написання історичного тексту його твору. Водночас четверту частину літописного тексту Граб'янки Рігельман з невідомої причини випустив взагалі.

Питання про літопис Величка як можливе джерело праці Рігельмана в історіографії не порушувалось. А тим часом його розв'язання має, передусім, важливе значення при з'ясуванні

історичної та джерельно-документальної основи літопису Величка, позаяк компілятивний характер праці Рігельмана загальновідомий. В історіографії про літопис Величка найбільше суперечок викликає питання про поміщені в праці літописця документи. З цього приводу утвердилися три погляди: одні вчені вважають, що документи, вміщені в літопису Величка, є автентичними; другі дотримуються думки, що вони стилізовані Величком; треті твердять, що сам літописець їх підробив чи сфальсифікував.

Зіставивши посторінково текст праці Рігельмана з літописом Величка, можна легко переконатись, що Рігельман не читав рукопису Величка, що був написаний на початку XVIII ст. Однак у Рігельмановій праці зустрічаємо чимало таких документів другої половини XVIII ст., які є в рукопису Величка, а саме:

1. Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького (В., т. I, 80—89; Р., 109—115). Щодо автентичності цього документа в науці точилися довгі суперечки, які й досі остаточно не розв'язані.

Текст універсалу, поміщеного в праці Рігельмана, є, безумовно, пізнішою копією з того, що знаходимо на сторінках літопису Величка. Про це свідчать граматичні риси російської мови, якою користувався Рігельман, бо ж староукраїнської мови він не знав.

Водночас сам зміст універсалу, відображені у ньому історичні факти, його ідейна направленість, окремі помилки, не завжди узгоджуються з тим, що Рігельман писав про початок національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти на попередніх сторінках своєї праці. Крім цього, у Величка універсал складено в червні 1648 р., а в праці Рігельмана — 18 травня 1648 р.

Отже, очевидно, поширювалося кілька списків Білоцерківського універсалу, і один із них використав Рігельман.

2. Перша грамота царя Олексія Михайловича дана Хмельницькому і старшині в 1654 р. (В., т. I, 177—180; Р., 199—202).

Різниця між ними тільки в тому, що Рігельман текст своєї грамоти починає з повного переліку титулів російського царя «Божію милостію, Мы Великий Государь и царь Великий князь» і т. д., тоді як у Величка вона починається безпосередньо словами змісту грамоти «пожалувалисмо есми».

3. Друга грамота російського царя, дана 1654 р. українській шляхті про підтвердження її давніх прав та привілеїв (В., т. I, 180—182; Р., 202—203). Як і в попередній грамоті літопису Величка, тут також відсутній перелік титулів російського царя, тоді як Рігельман їх не пропускає. Крім того, у книзі Рігельмана є ще й третя грамота російського царя, яка стверджує чигиринське староство за гетьманською булавою (Р., 203—204). У літопису Величка вона відсутня.

4. Царська грамота від 23 вересня 1659 р. про підтвердження Переяславських статей і вибори нового гетьмана (В., т. I, 378—390; Р., 11—19).

Текст цієї великої грамоти у праці Рігельмана наводиться без будь-яких змін, за винятком деяких граматичних рис правопису російської мови. До того ж Рігельман датує цю грамоту тільки за старим стилем, не знаючи першої цифри року... 167, тоді як у Величка вона наводиться за старим і новим стилем — 7167 і 1659.

5. Переяславські статті про вибори гетьманом Юрія Хмельницького та підписи старшини (В., т. I, 401—411; Р., 25—33). Величко твердить, що ці статті були опубліковані в друкарні Києво-Печерської лаври (В., т. I, стор. 401). Крім старих статей, Рігельман наводить текст 19 нових статей, які є в літописі Величка (В., т. I, 411—420; Р., 33—38). І тут у Рігельмана дещо зрусифікована мова і поплутані окремі прізвища старшини.

6. Текст присяг Юрія Хмельницького (В., т. I, 421—426; Р., 39—42).

7. Обрання гетьманом Дем'яна Многогрішнього, Глухівські статті та список присутньої старшини (В., т. II, 184—188; Р., 111—114).

Величко наводить текст усіх 29 глухівських статей і як додаток — 12 інших статей (В., т. II, 198—220), Рігельман вміщує текст тільки трьох статей (Р., 114—115). Стель статей Рігельмана дещо відмінний, допущені окремі помилки у прізвищах.

8. Про напад татар на Січ взимку 1676 р. і кошового Івана Сірка на Крим (В., т. II, 357—367, 372—378; Р., 166—167).

У літопису Величка поміщені великі художні оповідання про напад татар на Січ і Сірка на Крим. В інших джерелах його не виявлено. Лише в праці Рігельмана є коротенькі перекази змісту цього оповідання, хоч і допущено окремі помилки. Це, безсумнівно, Рігельман почерпнув з того джерела, що й Величко, або й з якогось рукописного списку. Про це свідчить також великий лист І. Сірка до кримського хана, що без скорочення наводиться також Рігельманом (В., т. II, 378—382; Р., 167—170). У праці Рігельмана він написаний дещо зрусифікованою мовою і немає дати його написання.

9. Список старшини і полковників, що були присутні при підписанні Коломацьких статей та під час виборів гетьманом Івана Мазепа (В., т. III, 24; Р., 200).

Таким чином, наведений вище перелік документів, що зустрічаються в працях Величка та Рігельмана, свідчить про те, що останній використав ті ж документи, що й перший, хоча рукопис Величка Рігельман не читав¹. У зв'язку з цим можна

¹ Літопис Величка був відомий у XVIII ст. лише у двох списках. Один в середині XIX ст. виявлено у Москві, другий переховувався у родині Полятик.

припустити, що до Рігельманових рук потрапило якесь третє джерело або ж (що малоймовірно) названі вище документи з літопису Величка поширювалися в рукописних списках. Ідейно-політичний зміст згаданих документів свідчить про те, що Рігельманові найбільш до вподоби були ті сторінки історії, що розкривали історію російського царизму і козацької старшини. Вони відповідали його поглядам як дворянського історика, що схвалював політику царату щодо України в XVII—XVIII ст.

Компілятивний характер більшості українських історіографічних праць XVII—XVIII ст. є закономірним етапом розвитку української історичної науки. Одним з останніх яскравих історіографічних явищ такого типу є праця Рігельмана про Україну «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще». Історик механічно поєднав в одну працю величезну кількість різноманітних джерел. Серед них важливе місце посідають два відомі літописи XVII — початку XVIII ст. Самовидця і Граб'янки, а також окремі документи з літопису Величка. Джерелознавчий аналіз праці характеризує Рігельмана як історика-компілятора, представника дворянства, для якого історія українського народу не була рідною. Через те автор схвалював політику царату щодо України як в попередньому, так і в сучасному йому XVIII ст.

Я. И. Д з ы р а

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ ОСНОВА РАБОТЫ А. РИГЕЛЬМАНА ПО ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Резюме

Украинской историографии XVIII в., как закономерному явлению ее развития, свойственна компилятивность структуры исторических памятников.

Ярким примером такого типа исторического произведения является работа «Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще» А. Ригельмана, посвященная истории украинского народа с древнейших времен и до конца XVIII в. Ее автор механически соединил в единое целое множество украинских, русских и зарубежных рукописных и печатных источников об Украине.

Среди этой разнообразной литературы особое место, как источники, занимают украинские летописи конца XVII — начала XVIII в. — Самовидца и Граб'янки, а также отдельные документы из третьей летописи того времени — Самийла Величко.

Начиная с первой страницы, с описания Самовидцем исторических событий на Украине с 1648 и по 1676 г. (130 страниц из 207), Ригельман с незначительными пропусками отдельных строк дословно переносит в свой труд, дополняя летописный текст или перемешивая его с текстом других летописей, осо-

бенно Г. Грабянки и В. Рубана. Остальная часть летописи Самовидца таким же образом, но с более значительными пропусками (даже отдельных страниц) также использована Ригельманом.

Летопись Грабянки вместе с летописью Самовидца является одним из главных источников труда Ригельмана. С рукописи Грабянки Ригельман дословно заимствовал документы и стихи. Основная часть летописи Грабянки таким же образом, как и Самовидца, использована историком для составления его исторического труда.

Хотя Ригельман не был знаком с летописью Самийла Величко, в его труде встречаем 19 важных документов XVII в., которые помещены в летописи Величко. Они, по-видимому, заимствованы историком из какого-то третьего источника.

Источниковедческий анализ работы А. Ригельмана об истории Украины характеризуют ее автора, царского генерала, как историка-компилятора, который соглашался с политикой, проводимой русским царизмом на Украине.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ НА СТОРІНКАХ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

Комуністична партія на всьому шляху розвитку радянського суспільства велику увагу приділяє ідеологічній роботі, однією з ділянок якої є критика і бібліографія. Відомі ряд постанов партії, де підкреслюється значення і необхідність розгортання на сторінках періодичної преси критики і бібліографії. Це питання набирає серйозного значення особливо тепер, коли щомісяця різними видами друку виходить в світ величезна кількість нових видань, в тому числі з історії СРСР і радянських республік.

В Українській РСР інформація про нові видання історичної літератури ведеться на сторінках багатьох журналів. Велику увагу критиці й бібліографії приділяє «Український історичний журнал» — орган Інституту історії Академії наук Української РСР і Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Незважаючи на порівняно молодий вік, він завоював почесне місце серед періодичних видань суспільної тематики як серйозний науковий орган творчої думки радянських істориків. Постійне місце на сторінках журналу займає інформація, критична і описова, про історичну літературу; в ньому регулярно публікуються історіографічні і бібліографічні огляди, бібліографічні списки, рецензії; у багатьох статтях дослідницького характеру подається постронкова бібліографія, яка також є джерелом інформації.

Велике значення для читачів мають огляди як засіб ознайомлення з літературою на певну тему. В них висвітлюється і здебільшого дається критична оцінка літературі і джерелам з давніх часів до сучасності.

Період феодалізму висвітлений кількома статтями І. М. Шекери (1969, % 6): тут відомості про джерела, що зображують становище селян і антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVI ст. В. О. Голобуцький цікаво і змістовно оглянув дворянську історіографію XVI — першої половини XVIII ст., присвячену козацтву (1960, № 1); ним охарактеризовані вітчизняні та зарубіжні хроніки, монографії, описи подорожей, щоденники, літописи. О. М. Апанович розглядає джерелознавче значення для дослідження історії України другої половини XVIII ст. відомостей, зазначених у праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографи-

ческое описание» (1960, № 5). В статтях І. С. Ковальського (1960, № 6; 1962, № 2) оглядаються матеріали Генерального опису 1765—1769 рр. в Переяславському полку, підкреслюється їх значення для дослідження соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні того періоду. Огляд народницької історіографії соціально-економічних відносин на Україні другої половини XVII—XVIII ст. зроблений А. І. Сторчаком (1966, № 8). Про видатні статистичні праці вчених України першої половини XIX ст., різні документальні описи, збірники, акти та інші джерела, що містять матеріали про розклад феодалізму в сільському господарстві України першої половини XIX ст., розповідає І. О. Гуржій (1958, № 5). І. М. Гапусенко висвітлив українську радянську літературу з питання класової боротьби періоду феодалізму (1966, № 12).

Ряд оглядів написаний в зв'язку з ювілеями визначних історичних подій. Г. Я. Сергієнко (1961, № 4) оглянув видання, присвячені 250-річчю Полтавської битви; позитивним є те, що він зупинився на виданнях фальсифікаторів цієї події, викрив зарубіжних українських буржуазних націоналістів, що вихваляють роль зрадника Мазепи. До 150-річчя Вітчизняної війни 1812 р. Г. С. Абаліхіним (1962, № 5) оглянуті твори про українське ополчення. В 1965 р. відзначалось 140 років повстання декабристів. Коротка характеристика видань радянських істориків, присвячених повстанню декабристів, дана в праці Л. В. Олійника (1965, № 12).

Періоди домонополістичного капіталізму і імперіалізму представлені в оглядах О. А. Парасунька, І. М. Премислера, П. М. Шморгуна, П. П. Теличука, В. Г. Сарбея, І. М. Теодоровича, А. М. Седінової; О. А. Парасунько (1961, № 3) розглянув архівні і найголовніші друковані джерела з історії робітничого класу на Україні в період промислового капіталізму (60—90-і роки XIX ст.) про розгортання антиурядових заворушень серед робітників.

В статті І. М. Премислера (1965, № 12) подається література, пов'язана з історіографією історії іскрівських організацій на Україні. П. М. Шморгун (1961, № 6) критично оцінив стан розробки і дослідження з історії більшовицьких організацій України періоду першої російської революції, підкреслив значення і необхідність історіографічних вступів в наукових працях, вказав, що помилки, які іноді трапляються в дослідженнях, пов'язані з недостатнім знанням і використанням джерел.

Статистичні праці, подвірні описи, матеріали переписів та інші джерела з історії аграрних відносин на Правобережній Україні у 1907—1910 рр. оглянуто П. П. Теличуком (1960, № 3). В статті В. Г. Сарбея (1962, № 2) містяться матеріали про робітничий рух на Україні, представлені на сторінках газети «Правда» в 1912—1914 рр. Зарубіжній історіографії історії пер-

шої світової імперіалістичної війни присвятив свою статтю І. М. Теодорович (1964, № 4), який оглянув праці істориків Німецької Демократичної Республіки, що викривають загарбницьку політику німецького імперіалізму на Сході під час війни. А. М. Седіна (1966, № 11) розповідає про матеріали, розміщені в 1915—1917 рр. на сторінках журналу «Прикубанские степи» — легального органі Кубанської більшовицької організації.

Останнім часом посилилась увага до вивчення історії економічної думки на Україні. Огляд видань цієї тематики зроблений С. М. Злупком (1962, № 5). Питання історії України в працях Ф. Енгельса висвітлені М. Н. Лещенком і В. Г. Сарбеем (1963, № 6). Ф. П. Павлович (1959, № 3) подав критичний огляд праць джерелознавчого та дослідницького характеру, написаних у зв'язку з підготовкою до відзначення 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, зокрема цілком слушно підкреслив необхідність звертати більшу увагу дослідників на допоміжний науковий апарат у книгах. Чимало корисних досліджень не можуть бути повністю використані через відсутність іменних або географічних покажчиків, які часто стають у нагоді дослідникам, читачам і бібліотечним працівникам.

Огляду досліджень радянських істориків, в яких висвітлюється роль В. І. Леніна як історика Великої Жовтневої соціалістичної революції, присвятила свою статтю Г. Г. Черних (1965, № 4).

Серйозну увагу приділяє журнал розгляду джерел і видань з історії Жовтневої революції, зокрема на Україні. Ряд оглядів присвячений більшовицькій пресі як одному з джерел для дослідження історії Великої Жовтня. Чимало документів, особливо мемуарного характеру, опубліковано в журналі «Літопис революції» (1922—1933 рр.). Змістовні огляди розміщених на його сторінках матеріалів про боротьбу за владу Рад на Україні і з історії більшовицької партії написані Н. В. Комаренко і В. І. Туваєвим та І. Х. Сасом (1967, № 1). М. Ф. Дмитрієнко подала стислий огляд більшовицької преси періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції (1965, № 3) і визначила основні принципи класифікації розміщених матеріалів (1965, № 12). Вона опублікувала (1966, № 4) список праць В. І. Леніна, передрукованих у березні 1917 — лютому 1918 р. більшовицькими газетами України. Розгляду статей, розміщених у газеті «Вісник Української Народної Республіки» (грудень 1917 — квітень 1918 р.), присвятив свою працю І. Б. Шоскін (1957, № 3).

Характеристика джерел і літератури про зародження і діяльність Червоної гвардії на Україні подана Ю. М. Гамрецьким (1959, № 6); друга його стаття (1961, № 2) подає історіографію історії робітничого руху на Україні в 1917 р. А. П. Гриценко охарактеризувала (1964, № 2) основні фонди архівів Москви і Ленінграда з історії робітничого класу України періоду під-

готовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції; А. Й. Грінберг (1962, № 1) — фонди державних архівів України з історії цього періоду. Стислий огляд архівних матеріалів, а також інших джерел з історії революції в одному з найважливіших центрів гірничорудної промисловості України — Донецько-Криворізькому басейні подано В. Я. Борщевським (1963, № 5).

До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні вийшла велика кількість літератури. Зокрема, обласними державними і партійними архівами видано збірники джерел з історії боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Огляд цих збірників подав І. Л. Бутич (1957, № 2; 1958, № 5), який, позитивно їх характеризуючи, зробив цінні зауваження. Бібліографічна інформація про видання, присвячені розгортанню революційного руху на Україні в 1917—1920 рр., подана В. З. Сердюк (1957, № 3). М. Ю. Марківський (1957, № 3) розглядає книги про піднесення революційного руху в Західній Україні під впливом ідей Великого Жовтня. С. Я. Марлінський і Й. Л. Портний (1958, № 3) оглядають зміст збірників кафедр суспільних наук одеських вузів.

Цікавий матеріал про чеські документальні збірники, спогади, монографії та інші матеріали про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на Чехословаччину вмістила І. М. Мельникова (1958, № 4). Г. П. Коротаєвський (1957, № 3) оглянув спеціальний номер німецького історичного журналу, присвячений 40-річчю Великого Жовтня. І. М. Кулінич і М. М. Кошик (1958, № 1) за матеріалами німецьких газет подали відомості про революційну діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні в 1919 р.

Короткий огляд дисертацій, присвячених перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановленню Радянської влади на Україні, захищених в 1947—1956 рр. в Інституті історії АН УРСР і Київському університеті, зробили А. П. Гриценко і М. Д. Семенчук (1957, № 2).

Огляд брошур про видатних борців за Радянську владу на Україні: Артема (Ф. А. Сергеева), М. Щорса, О. Пархоменка, А. Іванова — зробив П. К. Стоян (1958, № 4). Ю. П. Лавров (1960, № 2) охарактеризував зміст одногомника вибраних творів О. Г. Шліхтера. В статті А. А. Соловйової (1965, № 7) оглянута літературна спадщина М. О. Скрипника.

І. Л. Шерман (1964, № 1) оглядає літературу 20-х років про громадянську війну та іноземну воєнну інтервенцію. П. М. Денисовець (1965, № 9) характеризує книги і статті, присвячені колгоспному будівництву на Україні в перші роки непу. М. А. Литвиненко, Й. Ш. Чорномаз (1960, № 3) і П. П. Бачинський (1962, № 3) оглядають нові книги про відбудову народного господарства України в 1921—1925 рр. І. І. Коломійченко (1963,

№ 1) аналізує видання з історії соціалістичної індустріалізації України за післявоєнний період та інформує (1962, № 4) про збірники документів про будівництво Харківського тракторного заводу і Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна. Література про останню представлена також в статті Е. Б. Карцовника (1963, № 4). В огляді М. В. Бельської (1962, № 6) висвітлені праці з історії робітничого класу України періоду другої п'ятирічки.

Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу присвячені огляди: О. В. Мойсеева (1966, № 1) — літератури про визволення України від фашистських загарбників; П. П. Бистренка (1961, № 3) — щоденників учасників партизанського руху і спогадів; М. З. Данилюка, Є. В. Сафонової і А. П. Черченка (1958, № 6) — дисертацій про підпільну боротьбу і партизанський рух на Україні; Л. Є. Кизи (1965, № 12) — про партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії. В. М. Мазило (1961, № 6) інформує про 6-томне видання «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945»; І. М. Кулінич (1961, № 3) оглядає перші чотири номери віденського журналу «Міжнародні зошити руху Опору», які вийшли у 1959—1960 рр. Характеристика нових видань харківського видавництва «Прапор» в зв'язку з 20-річчям переможного завершення Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу зроблена П. І. Денисенком (1965, № 10). В. І. Юрчук (1964, № 2) присвятив свою статтю аналізу видань з історії Комуністичної партії України періоду 1945—1953 рр., В. А. Єжов (1961, № 4) оглянув літературу з історії відбудови промисловості України 1943—1950 рр.

Деякі огляди мають проблематичний характер. Так, Ф. Є. Лось і О. С. Кудлай (1962, № 5) висвітлюють літературу з історії робітничого класу України. А. В. Санцевич розглядає літературу про передові почини трудящих (1963, № 1; 1965, № 2), міста Української РСР (1962, № 4), дружбу народів СРСР (1964, № 4). Останній темі присвячені також статті М. Б. Морозова (1960, № 4) — з оглядом матеріалів газети «Правда» за 1946—1950 рр., Я. Дашкевича (1965, № 10) — про українсько-вірменські зв'язки у літературі 1960—1964 рр. П. У. Шатов (1961, № 6) розглянув літературу, видану на Україні в 1959—1961 рр., про двічі Героїв Соціалістичної Праці. Видання краєзнавчої літератури оглянуті Я. М. Серіщевим (1961, № 4), С. І. Магазинер (1964, № 4) оглядає видання про місто-герой Одесу і Одещину.

Для дослідження історії західноукраїнських земель, які довгий час перебували під владою панської Польщі, боярської Румунії та буржуазної Чехословаччини, має велике значення розгляд джерел. Цьому присвячений ґрунтовний огляд Ф. П. Шевченком (1958, 2) багатотомного археографічного видання, підготовленого до друку Академією наук Румунської Народної

Республіки,— «Документи з історії Румунії», де розглядаються документи з історії Буковини періоду зародження та розвитку феодалізму. Я. Р. Дашкевич (1958, № 1) характеризує відомості, вміщені в комуністичній пресі Західної України у 1919—1920 рр. Йому ж належить огляд (1961, № 1) матеріалів омської газети «Пролетар» про перебування галичан-інтернаціоналістів у Західному Сибіру у 1918—1920 рр. і повідомлення (1958, № 6) про друкування у Львові в 1932 р. білоруських комуністичних видань — подаються їх назви і зміст. І. І. Компанієць (1960, № 1) оглядає видання про боротьбу західноукраїнського населення за своє соціальне визволення і возз'єднання з Радянською Україною.

Огляди нових видань літератури про соціалістичне будівництво у західних областях УРСР зроблені І. Х. Сасом (1960, № 4), про минуле і сучасне Буковини — Н. Й. Сиротою (1960, № 2) і Р. П. Ростикусом (1963, № 4), про зв'язки Закарпаття із зарубіжними соціалістичними країнами — О. В. Хлантаю (1965, № 6).

В журналі вміщуються статті, що розглядають матеріали центральних і республіканських журналів. Аналіз статей з історії Української РСР, вміщених у журналах «Вопросы истории» і «История СССР» за 1957—1961 рр., поданий М. І. Горлачем і Л. В. Олійником (1962, № 4). І. О. Гуржій і А. З. Барабой (1966, № 7) розглянули статті, надруковані в журналі «История СССР» за 1963—1965 рр.

Значний вклад у розвиток історичної науки в Українській РСР вносить періодичне видання «Архіви України» (до № 4 за 1965 р.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР»). Огляд вміщених в ньому матеріалів з архівної справи зроблений А. Й. Грінбергом (1959, № 4), С. В. Сороковською (1965, № 6) оглянуті бібліографічні покажчики, вміщені на його сторінках.

Значно посилилась увага вчених до вивчення історичних зв'язків між братніми слов'янськими народами. Журнал систематично інформує про такі видання. О. К. Касименко (1961, № 3) у виступі на Всесоюзній координаційній нараді по слов'янознавству в Москві повідомив про створені вже праці українських славістів-істориків і ті проблеми, над якими вони працюють. Розкриттю змісту неопублікованих дисертацій з історії Польщі присвятили свою статтю С. М. Антонюк і І. Д. Кундюба (1961, № 2); вони ж (1965, № 1) інформують про доробок українських вчених з історії зарубіжного слов'янознавства до V Міжнародного конгресу славістів, який відбувся в Софії 1963 р. за участю українських істориків.

Г. І. Чернявський (1960, № 6) розглянув документи і матеріали, що містяться у фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва у м. Хар-

кові, про радянсько-болгарські відносини у 1919—1923 рр. В повідомленні П. М. Калениченка (1962, № 1) йдеться про дослідження, які готуються в наукових установах і університетах з історії Болгарії; автор за підписом П. К. (1962, № 4) зробив огляд матеріалів, вміщених у польських історичних журналах, про 20-річчя Польської робітничої партії. І. М. Теодорович (1963, № 3) проаналізував дослідження радянських і зарубіжних істориків з питань відновлення незалежності Польщі і вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на долю польського народу. А. М. Кольчук (1959, № 4) висвітлює минуле й сучасне українців Канади в тлумаченні канадської енциклопедії. Вчений Чехословацької Соціалістичної Республіки В. Гостічка (1963, № 4) повідомив про дослідження сучасної чехословацької історичної науки в галузі історії України і чехословацько-українських зв'язків.

З 1965 р. в Радянському Союзі вперше почав виходити журнал «Советское славяноведение». Оглядові журналу за перший рік його існування присвятив свою статтю П. М. Костенко (1966, № 2), який зробив зауваження щодо вміщених матеріалів і побажав, щоб до участі в журналі більше залучалося славістів братніх республік. Ю. О. Боев і П. С. Сохань (1965, № 10) розповіли про новий журнал болгарських істориків «Етюд балканік».

С. Й. Аппатов (1965, № 6) висвітлив американську історіографію про політику США в німецькому питанні та німецьку проблему після другої світової війни. Огляд історичних журналів Румунської Народної Республіки за 1956—1958 рр. зробив І. Г. Рознер (1959, № 3).

Викриття сучасних фальсифікаторів історії України, оцінка творів українських буржуазних націоналістів, які з-за кордону намагаються паплюжити радянську дійсність і перекрутити в своїх «дослідженнях» хід історичних подій, має велике як наукове, так і виховне значення. У журналі, крім заміток на окремі видання, вміщено декілька оглядів цієї літератури. Це огляд О. Д. Войни (1957, № 1) групи книг з історії Радянської України, виданих у Сполучених Штатах Америки; В. Е. Савченком (1967, № 3) дана оцінка статей, вміщених в *Українian Quarterly*, що видається в Нью-Йорку, А. М. Шлепаков (1957, № 2) викрив англо-американську буржуазну історіографію про воз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі. Документальними матеріалами і статистичними даними викривають М. М. Білоусов і В. І. Клоков (1959, № 1) фальсифікацію західнонімецьких і англо-американських буржуазних істориків історії боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників. В статті Ф. Я. Горовського «Сучасні «критики» Маркса та історична наука» (1959, № 3) піддані критиці твори буржуазних ідеологів і ревізіоністів, в яких применшу-

ється значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, фальсифікується марксистська теорія.

Велике місце в «Українському історичному журналі» займають рецензії, замітки про нові видання з вітчизняної і зарубіжної історії. Понад 500 повідомлень критичного та інформаційного характеру про книги, збірники, брошури з історії українського народу, його минулого і сучасного, з історії інших народів Радянського Союзу, про нові видання, присвячені дослідженню зарубіжних слов'янських країн, та з численних проблем історичного характеру подано за 1957—1966 рр. Розділ «Критика і бібліографія» відіграє велике значення в пропаганді нової літератури, в ознайомленні читачів з кращими творами історичної літератури. Рівень рецензій і заміток в основному високий, в більшості з цих матеріалів є критичні зауваження. Проте вони не завжди досягають мети щодо забезпечення швидкої інформації про видання. Не можна миритись з становищем, коли рецензія друкується через рік після видання книги. А це ще трапляється в журналі.

За останні роки посилилась увага журналу до бібліографії. Огляди, замітки і рецензії про книги тісно пов'язані з бібліографією, але вони мають свої особливості, що відрізняють їх від бібліографічних покажчиків і списків літератури. В журналі надрукована бібліографія бібліографії з історії Української РСР (О. В. Молодчиков і С. В. Сороковська, 1966, №№ 2, 3, 5, 6, 9, 10), в якій зареєстровано 332 назви покажчиків, оглядів літератури і книг. Матеріал у покажчику розподіляється по таких розділах: класики марксизму-ленінізму та Україна; загальні бібліографії з матеріалами з історії України; покажчики змісту періодичних видань; бібліографії з історії України дожовтневого періоду; покажчики з історії УРСР радянського періоду; бібліографії по окремих місцевостях УРСР; спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни; джерелознавство; архівна справа; сфрагістика; історіографія; краєзнавство; музейна справа; покажчики з археології; бібліографічні покажчики з етнографії. Алфавітний та географічні покажчики доповнюють цю бібліографію другого ступеня.

Література, призначення якої допомогти пропагандистам, зазначена в рубриці «Матеріали для пропагандистів» (1966, № 1). Це список літератури на тему «Комуністична партія України в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму», в якому зазначені книги, збірники і статті з «Українського історичного журналу».

Часто до бібліотек звертаються читачі з проханням підібрати так звану персоналію: твори та літературу про окремих істориків, діячів культури і науки. Проте таких бібліографічних покажчиків мало. Тому слід вітати появу на сторінках журналу бібліографій, присвячених окремим історикам: К. К. Дубині

(Л. М. Гудзенко і Т. М. Шелюх, 1966, № 10), В. А. Жебокрицькому (Ю. О. Боев, А. Ф. Кізченко і І. А. Петерс, 1966, № 4), А. П. Ковалівському (Х. С. Надель і Р. А. Ставінська, 1965, № 1), археологу К. Е. Гриневичу (Х. С. Надель, 1966, № 9). В. Г. Сарбей в статті «Невідомі праці О. М. Лазаревського» (1958, № 5) значно доповнив складений М. Ткаченком бібліографічний покажчик про цього видатного історика України (К., ВУАН, 1928).

В нагоді авторам «Історії міст і сіл Української РСР» можуть стати статті Л. Л. Макаренка і П. І. Жевахова «Бібліографічний апарат з історії міст і сіл Української РСР» (1964, № 6) та О. А. Парасунька, Я. П. Сімана і П. І. Жевахова «Розширити науково-джерельну базу для завершення роботи по створенню «Історії міст і сіл УРСР» (1965, № 3).

Статті І. П. Крип'якевича «Бібліографія історії України в дожовтневий період» (1958, № 5) та Р. С. Кац і Н. М. Шеліхової «Про стан історичної бібліографії на Україні» інформують про бібліографічні покажчики з історії Української РСР.

Хотілося б порекомендувати редакції «Українського історичного журналу» скористатися досвідом журналу «История СССР», де в розділі «Критика и библиография» регулярно подається список нової літератури з історії СРСР. Тут також зазначаються і видання з історії Української РСР, переважно книжки. Так, за 1966 р. у списку зареєстровано лише 2 праці з загальної історії УРСР, 6 — докапіталістичного періоду, 7 — періоду капіталізму, 18 — радянського періоду, тоді як, за даними Літопису книг УРСР (1966, 1—12), в 1966 р. видано понад 60 лише монографій, збірників, брошур, не рахуючи статей у періодичних виданнях. Бажано щоквартально або за півроку вміщувати в журналі списки нових видань літератури з історії Української РСР.

С. В. Сороковская

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ НА СТРАНИЦАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

Резюме

В статье рассказывается о том внимании, которое «Український історичний журнал» уделяет критике и библиографии. На его страницах печатаются разнообразные критические и описательные информации об исторической литературе, историографические и библиографические обзоры, библиографические списки, рецензии, материалы по архивоведению. Освещаются важные проблемы истории развития исторической науки.

Много места в журнале отводится критическому разбору исторической литературы, выходящей за пределами СССР и УССР, особенно той, которая имеет отношение к истории украинского народа, его культуре.

У січні 1926 р. в Харкові відбулися установчі збори Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС). Це було перше на Радянській Україні творче об'єднання істориків, економістів, мистецтвознавців, етнографів, філологів, літераторів, які займалися вивченням історії, культури та побуту народів Сходу.

Новостворена наукова сходознавча організація вже на початку своєї діяльності підкреслювала, що вона розуміє сходознавство як активну творчу силу, яку слід використати в інтересах трудящих Радянської країни. До її програми були внесені такі пункти: 1) наукові дослідження; 2) підготовка кваліфікованих кадрів сходознавців; 3) популяризація сходознавства; 4) видання сходознавчої літератури; 5) наукові та культурні зв'язки зі Сходом, наукові зв'язки з радянськими та зарубіжними сходознавчими організаціями¹.

Виконувати четвертий пункт програми, в якому передбачалась видавнича діяльність, виявилось справою нелегкою. Труднощі полягали в тому, що у громадської організації, якою була Асоціація, бракувало коштів для створення власної поліграфічної бази і широкого розгортання друку. В перший рік Наркомос виділив для цієї мети 1600 крб., які лімітували видавничу діяльність.

У звіті Асоціації за перший рік говорилось, що вдалося за цей час видати № 1, 2-3 «Бюлетеня ВУНАС» і підготувати до друку четвертий². «Бюлетень», завдання якого полягало в тому, щоб пропагувати діяльність Асоціації, виходив, як видно, дуже нерегулярно. До того ж друкували його на склогографі тиражем 100 примірників, що не могло задовольнити попиту на сходознавчу літературу навіть в межах членів Асоціації. Обсяг «Бюлетеня» був невеликий і не завжди однаковий (№ 1 — 40 стор., № 2-3—72 стор., № 4-5 — 84 стор.³, а це не давало можливості

¹ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, 1926—1929. Харків, 1929. стор. 4.

² Всеукраїнская научная ассоциация востоковедения и ее деятельность за 1926 год (окремі відбитки з журналу «Східний світ», 1927, № 1. Харків, стор. 10).

³ «Бюлетень» став зараз бібліографічною рідкістю і його нема навіть у фондах ЦНБ АН УРСР та в бібліотеках Харкова. Частково про нього є матеріали в ЦНБ АН УРСР (відділ рукописів, фонд ВУНАС X-22637, стор. 3.

публікувати в ньому великі наукові статті. Крім «Бюлетеня», в перший рік вийшла ще книга академіка В. Ф. Левицького «Очерки истории хозяйственного быта народов Древнего Востока». На цьому Асоціація свою видавничу діяльність закінчила.

Серед документів в архіві ВУНАС часто зустрічаються листи, резолюції, протоколи засідань наукових відділів, в яких ставиться питання про видання спеціального українського сходознавчого журналу¹.

Атори листів до правління ВУНАС скаржилися, що ніде публікувати наукові праці. На засіданнях секцій відділів науковці підкреслювали, що відсутність журналу позбавляє їх одного з ефективних засобів популяризації історії Сходу — друкованої пропаганди. В листуванні правління з філіалами ВУНАС в Києві та Одесі висловлювалась надія, що Асоціація незабаром зможе розпочати своє періодичне видання. Але, незважаючи на всі зусилля громадськості, журнал, що став періодичним друкованим органом Асоціації, почав виходити наприкінці 1927 р.

Спочатку передбачалося, що журнал під назвою «Східний світ» виходитиме один раз на два місяці. Та оскільки в редакції не було постійних штатів, а всю роботу по збиранню і редагуванню матеріалів проводило правління Асоціації, періодичність його видання порушувалась.

«Східний світ», за винятком першого номера, в якому переважають матеріали російською мовою, публікував статті українською мовою. Крім того, зміст журналу подавали ще англійською мовою. В № 2, 3-4 майже після кожної статті йде резюме російською мовою, а в № 5 — англійською, французькою та німецькою мовами. Журнал добре ілюстрований, має кольорові вклейки. Його тираж становив 1000 примірників.

Перед тим, як перейти до розгляду матеріалів, опублікованих в «Східному світі», слід зауважити, що радянська історіографія досі не приділяла журналу належної уваги. Щоправда, в ряді загальносоюзних і українських республіканських видань останнього часу з'явилися посилання на нього². В «Антології літератур Сходу» проф. А. П. Ковалівський у вступній статті, присвяченій вивченню сходознавства на Україні, зупиняється на характеристичні цього видання³. Про необхідність відновлення роботи в галузі дослідження Сходу, зокрема поновлення традицій Асоціації та журналу «Східний світ», зазначав академік

дод. 2) та у вступній статті проф. А. П. Ковалівського в книзі «Антологія літератур Сходу» (вид-во ХДУ, 1961).

¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів (далі — ВР), фонди X-21663, X-21699, X-21703, X-24034.

² І. Ф. Черніков. Радянсько-турецькі відносини у 1923—1935 рр. К., 1962, стор. 106—109; УІЖ, 1952, № 2, стор. 67, 92; «Народи Азії та Африки», 1966, № 4, стор. 270—275.

³ Антологія літератур Сходу. Вид-во ХДУ, 1961, стор. 90—93.

О. І. Білецький. Він писав, що треба «продовжити на нових засадах цю велику, важливу роботу культурного єднання Української РСР з країнами Близького й Далекого Сходу»¹.

У 1964 р. видавництво Харківського університету випустило в світ систематичний покажчик до журналу за редакцією проф. А. П. Ковалівського. Це видання стало у великій нагоді науковцям, оскільки «Східний світ» став бібліографічною рідкістю, і повні його комплекти зберігаються лише в кількох бібліотеках республіки. Можна пожалкувати з приводу того, що тираж покажчика становить лише 150 примірників.

«Східний світ» групував навколо себе не лише видатних вчених-сходознавців, але й надавав свої сторінки початківцям, що робили перші кроки в орієнталістиці, а згодом стали видатними вченими. Водночас він був доступний і широкому колу читачів, які цікавились Сходом. За тематикою статей, кількістю висвітлених питань журнал дуже різноманітний, матеріал його досить багатий, містить безліч цікавих даних, відомостей. Вони і сьогодні цінні як для спеціалістів-сходознавців, так і для історіографів.

Попередник журналу «Бюлетень» мав п'ять розділів: 1) економіка, політика, право; 2) історія, археологія, література; 3) доповіді та реферати; 4) хроніка сходознавства; 5) бібліографія. Зміст «Східного світу» за розділами істотно не відрізнявся від «Бюлетеня». Але розділи в ньому міняються місцями. В № 2, повністю присвяченому висвітленню роботи II Всеукраїнського сходознавчого з'їзду, матеріали опубліковано без певного поділу; в № 3 з'являється розділ «Нотатки». Протягом всього періоду видання «Східного світу» в ньому велося від 4-х до 6-и розділів.

За характером викладу матеріал, опублікований в журналі, ділиться на статті найрізноманітнішої тематики, замітки, повідомлення, рецензії, тези, переклади з інших мов, огляди літератури, інформації, звіти про роботу сходознавчих організацій тощо. Всього за 1927—1931 рр. журнал опублікував 415 різноманітних матеріалів. У «Східному світі» виступило 180 авторів². Кілька матеріалів, здебільшого інформаційного характеру, і рецензій підписано лише початковими літерами. Авторство таких публікацій встановити важко. Підрахунки показують, що 94 автори виступили в журналі лише один раз, 37 — двічі, 21 — тричі, 11 — чотири рази, 5 — п'ять разів, 2 — шість, 3 — сім, 1 — вісім, 2 — одинадцять, 2 — тринадцять і 1 — шістнадцять разів. Отже, майже половина авторів була постійними кореспондентами журналу. Всі разом вони написали 308 статей, що становить 74% загальної кількості надрукованого. Постійність автури

¹ «Радянське літературознавство», 1957, № 1, стор. 14.

² Сюди входять і перекладачі.

свідчить про те, що сходознавці України згуртувалися навколо свого періодичного видання, вбачаючи в ньому орган, який став осередком розвитку орієнталістики в республіці, давав можливість обмінюватись думками, знайомитися з сходознавчою зарубіжною літературою тощо. Досить часто до журналу писали люди з великою ерудицією і високим науковим авторитетом. Це сприяло зростанню рівня наукових публікацій, визначенню певного напрямку в розвитку сходознавства.

На думку автора цієї статті, всі матеріали журналу краще розглядати не за рубриками, як вони подавалися в журналі, і не за літературною формою їх написання. В основу дослідження доцільніше покласти географічний принцип, тобто об'єднати публікації, присвячені певним країнам зарубіжного Сходу або ж республікам СРСР, в окремі групи.

Матеріали про діяльність сходознавчих організацій України здебільшого публікувалися у хроніці журналу. Їх всього 29. Вже в № 1 друкується доповідь В. Бартольда на засіданні Одеського філіалу ВУНАС; там же подано звіт про роботу ВУНАС за 1926 р., висвітлено структуру організації, зв'язки Асоціації з науковими установами СРСР тощо. Звіти правління ВУНАС опубліковано в № 2, 3, 6 за 1928 р. і № 1-2, 3 (9) за 1929 р. Багато місця в хроніці відведено підготовці і проведенню I та II Всеукраїнських з'їздів ВУНАС. Крім того, хроніка висвітлювала діяльність Українського науково-дослідного інституту сходознавства, сповіщала про наукові досягнення в галузі вивчення Стародавнього Сходу.

Окрему групу матеріалів становлять статті, присвячені завданню та діяльності Української східної торговельної палати. Вони містять ряд цінних відомостей історико-етнографічного характеру і заслуговують на детальний розгляд.

Історичним зв'язкам України зі Сходом, життям українських переселенців на Сході, а також східним народам, які в давнину перебували або зараз живуть на території України, їх культурі, етнографічним особливостям журнал присвятив 48 матеріалів. Серед них на особливу увагу заслуговують наукові статті М. Горбана «Органи й ренжинери 1753 р.»—про наймитів України, які працювали в Криму (1928, № 3-4, стор. 310—314), та «Архів коша Запорізької Січі як джерело до історії татаро-турсько-українських взаємин» (1930, № 6 (15), стор. 232—236). Статті О. Грушевського присвячені торгівлі України з Близьким Сходом (1929, № 1-2, стор. 171—187; 1930, № 10-11, стор. 77—132).

В. Дубровський, який в журналі найчастіше виступає як рецензент, написав цікаву статтю «Україна й Близький Схід в історичних взаєминах», висвітливши в ній часи передісторичні, татарську навалу, зв'язки Туреччини і України, період гетьманщини (1928, № 2, стор. 147—158). Проф. В. Пархоменко

опублікував у №1-2 за 1929 р. невеликі нотатки до питань про татаро-козацькі зв'язки XVI—XVII ст. Про татарську старовину Придністров'я написав і проф. Ф. Петрунь (1928, № 6, стор. 155—175), що вже виступав у тому році з статтею про ханські ярлики на українській землі (№ 2, стор. 170—185). Праці Ф. Петруня порушують цікаві проблеми, зокрема питання матеріальної культури тюркських мешканців українських степів. Вони мають багато виносок, що свідчить про неабиякий матеріал, використаний дослідником.

Кілька матеріалів розповідають про життя і побут мариупольських греків. Це звіт експедиції ВУНАС (1928, № 5, стор. 258—260), дослідження А. Ковалівського про підземні сховища зерна (1928, № 6, стор. 261—264), про літературну творчість греків (1928, № 3-4, стор. 229—246).

67 матеріалів присвячує журнал народам Кавказу та Закавказзя. Серед них слід відзначити статтю Н. Апухтіної та В. Апухтіна «Громадянська війна в горах Кавказу» (1928, № 3-4, стор. 216—222), що висвітлює події періоду Лютневої та Жовтневої революцій на Кавказі; Ладиженського — про аграрні стосунки кавказьких верховинців (1930, № 6, стор. 135—138) та розвідку проф. О. Потапова «Передісторичний Кавказ» (1928, № 2, стор. 222—232), що на основі своїх археологічних розкопок пише про кавказький неоліт. Розгорнута рецензія О. Ладиженського вміщено тут на журнал «Кавказіка»¹, в якій оцінюються дослідження питань культури та історії Кавказу і Закавказзя, що ведуться за рубежем. У журналі вміщені тези доповіді Т. Івановської на II з'їзді ВУНАС — «Мистецтво кавказьких бронзових історичних блях» (1928, № 2, стор. 286). П. Лозієв знайомить читачів з книгою В. Пожидаєва «Кавказька тамга, південноруські письмена-ієрогліфи та слов'янська глаголиця» (1928, № 3-4, стор. 335—338).

Північному Кавказу присвячено в журналі 28 матеріалів, серед яких кілька рецензій — на журнал «Революция и горец» (1929, № 3), «Труды Северокавказской ассоциации научно-исследовательских институтов» (1936, № 6), на «Дагестанский сборник» № 3 (1936, № 6) і книгу проф. Чебан-заде «Заметки о языке и словесности кумыков», що вийшла торською мовою (1929, № 1-2). У статті В. Хрестановича «Гори і передгір'я як економічна проблема» (1930, № 45, стор. 155—177) йдеться про перспективи розвитку автономних країв та областей Північного Кавказу.

Журнал розповідає і про те, як радянське право бореться з відсталим побутом мусульманських горців півночі Кавказу².

¹ Виходив німецькою мовою в Лейпцігу. Про нього: «Східний світ», 1930, № 6.

² «Східний світ», 1931, № 1-2 (16-17); стор. 165—184.

Значне місце серед матеріалів займають статті з історії та культури. Так, Є. Кокієв, розповідаючи про російську колоніальну політику (1930, № 6, стор. 195—217), дає оцінку осетинському посольству 1749 р. В окремій статті він описує бойові башти і оборонні споруди в Осетії (1931, № 1-2 (16-17), стор. 185—198) і розглядає святилища Даргавської тіснини (1930, № 12, стор. 183—193).

Опису Дагестанської стіни присвячує свій виступ Є. Пахомов (1930, № 10-11, стор. 325—331). А. П. Ковалівський досліджує розписи мусульманського кладовища в Нарзан-Шагарі (Кисловодськ) ¹. Цю статтю супроводжують чотири кольорові вклейки. Є в журналі і огляд літератури з питань історії матеріальної культури Північного Кавказу (1930, № 12, стор. 233—241).

Закавказзю у «Східному світі» присвячено 39 матеріалів. За тематикою вони досить різноманітні. Дві статті В. Н. Басилашвілі висвітлюють питання соціального ладу і побуту хевсурів (1929, № 3, стор. 147—166; 1930, № 6, стор. 159—179). Проф. Ю. А. Таскін написав нарис про економічне становище Сванетії (1927, № 1, стор. 209—211).

Великий інтерес становлять матеріали, присвячені грузинському мистецтву. В № 2 «Східного світу» з'явилась стаття К. А. Берладіної «Пам'ятка грузинського образотворчого гаптування XVII ст.» (стор. 205—219). Автор розповідає про цікавий зразок гаптування, що зберігався в монастирі Гелати, — грузинську плащаницю.

У 1931 р. в Харкові було відкрито виставку творів грузинського художника Ніко Піросманішвілі. Розповідаючи про цю подію в культурному житті України, журнал високо оцінив мистецтво художника ².

Привертає увагу публікація В. Худадова про походження вірмен, в якій автор намагається розв'язати одне із складних питань вірменської історіографії (1930, № 10-11, стор. 305—328). В журналі є статті про сучасну Вірменію, про її культуру та економіку ³. Ряд статей присвячено вірменському мистецтву, зокрема мініатюрному малярству ⁴. Проф. В. Зуммер, добрий знавець азербайджанської давнини, пише історичний огляд про мистецтво турків — азері (1928, № 6, стор. 177—192).

Слід відзначити відгук Л. Величка на книгу Фрїтїофа Нансена про Вірменію (1928, № 5), Д. Гордеева — про документи посольства князя Мишенського і дяка Ключарева в Кахетію (1928, № 3), рецензію В. Дубровського на книгу М. Кулієва «Октябрь и тюркская литература» (1931, № 1-2).

¹ «Східний світ», 1928, № 6, стор. 195—202.

² «Східний світ», 1931, № 1-2 (16-17), стор. 211—212.

³ «Східний світ», 1928, № 5, стор. 129—135.

⁴ «Східний світ», 1928, № 2, стор. 287.

Історії середньоазіатських республік в журналі присвячено 30 матеріалів, вісім з яких — рецензії: на книгу археолога П. Вяткіна «Городище Афраснаб» (1923, № 5), на російсько-турецький словник (1930, № 10-11), на книгу проф. Б. Н. Денчке «Искусство Средней Азии» (1928, № 5), на видання у Франції перекладу творів Омара Хайяма (1928, № 6) тощо.

Цікаві в цьому розділі стенографічні нариси В. Білецької «В степах Казахстану» (1928, № 3-4, стор. 184—206). Дослідниця пише не лише про киргизів та казахів, а й про життя українських поселенців в Казахстані.

Велику увагу журнал приділяв історії міст Середньої Азії. Про Самарканд, Бухару і Ташкент пише М. Вязьмітіна (1929, № 3, стор. 167—190), Б. Засинкін розповідає про пам'ятники Касана й Софіт-Буляна (1929, № 3, стор. 183—194), П. Корнілов — про Узгент і його пам'ятники (1930, № 6, стор. 223—232). Стаття М. Масона «Сторінка нерозкритих злочинів щодо культурної спадщини минулого» (1930, № 12, стор. 227—233) подає історичну довідку про те, як по-варварському ставились до мистецтва Середньої Азії європейці, вивозячи з її території шедеври народної творчості.

Кілька статей в журналі присвячено сучасній Середній Азії. В. Крончер розповідає про громадянську війну в Туркестані (1930, № 10-11, стор. 133—148), В. Робсман — про плани розвитку Таджикистану (1930, № 12, стор. 85—110). Повідомляє журнал і про дві цікаві експедиції, влаштовані ВУНАС на Хантенгірі (1930, № 6, стор. 220—222) та до Тянь-Шаню (1930, № 12, стор. 205—225).

З історії Уралу, Сибіру та Далекого Сходу в журналі опубліковано 8 матеріалів. Серед них рецензії на журнал «Северная Азия» (1927, № 1; 1928, № 5) та книгу Ш. Танеева «Основные этапы в истории национального движения Советской Башкирии» (1930, № 6).

Про Татарську АРСР, її історію та літературу «Східний світ» надрукував 5 матеріалів. Вони торкаються вивчення пам'яток матеріальної культури Татарії (1928, № 3), розповідають про історію її періодичної преси з 1905 по 1925 р. (1928, № 3-4) та національний театр (1928, № 5).

Досить широко в журналі представлено закордонний Схід. Про арабський Схід тут вміщено рецензії на книги: В. А. Гурко-Кряжич «Арабский Восток» (1927, № 1), П. К. Жузе «К вопросу о научной терминологии у современных арабов» (1930, № 6), на збірник АН УРСР «Історія освіти у арабів» (1929, № 1-2), книгу Т. Кезми про елементарні основи граматики арабської мови (1929, № 1-2). Хроніка висвітлює події в таких країнах, як Сирія, Єгипет, Марокко, Трансїорданія, Тріполітанія, Ірак (1930, № 12).

Серед публікацій, присвячених окремим країнам Азії, Афганістану відведено 8 матеріалів. Друкуються статті: Л. Величка — «Державний переворот в Афганістані» (1930, № 10-11, стор. 63—76), О. Гладстерна — «Про афганську проблему з міжнародного погляду» (1929, № 1—2, стор. 35—83), Б. Козельського — «Внутрішня політика Надір-хана» (1931, № 1-2, стор. 119—135) та Л. Цукермана «Аграрне питання в Північному Афганістані» (1930, № 12, стор. 55—65). Тут же рецензії на книги І. М. Рейснера «Незалежний Афганістан» (1929, № 3) та П. Величка «Афганістан у боротьбі за визволення» (1929, № 3).

Про Індію в журналі подано 15 матеріалів. Це здебільшого статті про тогочасну Індію: А. Дегача — «Економіка сучасної Індії» (1927, № 1, стор. 222—225), Б. Козельського — «Британсько-індійські взаємини» та «Робітничий і профспілковий рух в Індії» (1929, № 1-2, стор. 15—34; 1930, № 6, стор. 17—34), в яких говориться про фази британського панування в Індії, повоєнні взаємини імперії з колонією, про національно-визвольний та страйковий рух, чергові завдання робітничого руху тощо. А. Мухарджа виступає за статтями «Селянський рух в Індії» та «Сучасний розвиток індійського національно-визвольного руху» (1930, № 4-5, стор. 3—24; 1930, № 12, стор. 3—38). Друкуються оригінальні переклади, вперше здійснені українською мовою з санскриту, вірші Р. Тагора в перекладі з бенгальської.

Індокитай, Індонезія, Ірак, Йемен, Корея, Сирія та деякі інші країни в «Східному світі» представлені одним-двома матеріалами. Так, В. Данцінг досліджує питання про повстання в Індокитаї (1930, № 12, стор. 39—53), І. Білякевич пише про економічний стан сучасного Іраку (1929, № 3, стор. 51—68), Ф. Бахтинський розглядає корейські пісні (1929, № 1-2, стор. 331—336). Монголії присвячено кілька статей: О. Гладстерна — «Монгольська політика Тимчасового уряду» (1928, № 5) та «1917 р. в Монголії» (1927, № 1), О. Букинштейна — про кооперацію в Монголії (1930, № 4-5) та ін.

В журналі 12 матеріалів присвячено Персії (Ірану), 40 — Китаю, 37 — Туреччині, 11 — Японії. Щодо Персії, то тут, в основному, друкувалися статті на економічні теми. Серед них дві — А. Добровольського (1929, № 1-2, 3), нотатки Є. Ребрик про грошовий обіг в країні (1931, № 1-2, стор. 66—79), матеріали Л. Цукермана про торгівлю Ірану з СРСР (1927, № 1, стор. 79—85).

Китайська проблема в часи виходу «Східного світу» була досить актуальною, тому не випадково сторінки всіх періодичних видань заповнені найрізноманітнішими статтями про Китай. Насамперед журнал знайомив своїх читачів з найновішою літературою про Китай, друкував розгорнуті рецензії на нові книги. Значну кількість статей присвячено сільському господарству

Китаю, зокрема хліборобству і земельним володінням в Сінцзяні (1930, № 4-5, стор. 67—92), штучному зрошенню (1930, № 6, стор. 35—48). Журнал розглядає торгівлю Китаю (1928, № 5, стор. 60—80), його вугільні ресурси (1928, № 5), подає дослідження про китайську революцію та її рушійні сили (1927, № 1, стор. 5—25). Дві статті присвячені китайській мові (1928, № 5, стор. 216—223) та новій методиці класифікації ієрогліфів (1928, № 3-4, стор. 223—228). Як видно з наведеного переліку, в журналі бідно представлено стародавню історію Китаю, його культуру, народний побут, мистецтво.

Матеріали, що стосуються Туреччини, дещо різноманітніші. Спеціаліст з турецької історії Л. Величко виступив у журналі з дослідженням про національний склад Туреччини за даними перепису 1927 р. (1930, № 10-11, стор. 245—299). Він подає цікаві таблиці (1930, № 12, стор. 272—279), що давали пояснення ряду питань демографії цієї країни. Крім того, Л. Величку належать статті про кемалістську політику незалежності (1930, № 6, стор. 49—90), про реакцію та опозицію в Туреччині (1928, № 6, стор. 21—40), рушійні сили турецької економіки (1928, № 2, стор. 142—143). Даючи оцінку книзі Мустафи Кемалю «Путь новой Турции» (1930, № 10-11), Л. Величко пише про перші кроки національно-визвольного руху.

Економічному розвитку Туреччини, її господарству присвячено кілька статей, зокрема «Експорт Туреччини в зв'язку зі станом її народного господарства та перспективної торгівлі з Україною» (1928, № 2, стор. 79—92), «П'ятиріччя Турецької республіки» (1928, № 6, стор. 21—40), «Рибальство біля турецького узбережжя в загальній системі чорноморського господарства» (1928, № 2, стор. 94—103), «Зернове господарство Туреччини та проблема радянсько-турецької хлібної торгівлі» (1929, № 1-2, стор. 121—147). Розповідав журнал і про політичні та економічні зв'язки України та Туреччини (1929, № 1-2 стор. 7—11). Висвітлюються питання нового алфавіту та граматики турецької мови (1929, № 1-2, стор. 399—401), турецькі відгуки на українську культуру (1929, № 1-2).

Матеріали про Японію представлені в журналі рецензіями: на політико-економічний нарис Г. Гастьева про цю країну (1930, № 4-5), на книжку про народну творчість Японії (1928, № 6) тощо. Невеликі за обсягом статті присвячені нафтовій проблемі в Японії (1929, № 3, стор. 81—94) та аграрному питанню (1927, № 1, стор. 192—197).

В журналі «Східний світ» опубліковано 9 матеріалів, що стосуються Африки. Африканській тематиці присвячено загальні матеріали, що стосуються епосу Західного Судану (1928, № 2, стор. 270—283), нових відкриттів в галузі африканської культури (1927, № 1). Статті «Криза в Єгипті» (1931, № 1-2, стор. 41—57) та «Англо-єгипетські взаємини» (1930, № 4-5, стор. 25—

44) неначе продовжують одна одну, розповідаючи про складність економіки Єгипту.

Роблячи загальний підсумок щодо матеріалів, опублікованих «Східним світом», слід відзначити, що більшість з них порушувала певні питання вперше в історії. А це давало поштовх до вивчення та дослідження багатьох наукових проблем.

М. Ф. Д м и т р и е н к о

ЖУРНАЛ «СХІДНИЙ СВІТ» (1927—1931)

(Историографический обзор)

Резюме

Среди исторических периодических изданий журнала «Східний світ» принадлежит особое место в развитии украинской советской ориенталистики. Выходил он на протяжении пяти лет. За это время было издано 12 номеров журнала, материалы которого еще и сегодня представляют интерес не только для историографов, но и специалистов по отдельным проблемам. Вокруг него сгруппировались специалисты-востоковеды, положившие начало школе украинских советских ориенталистов. Большинство из них были активными членами Всеукраинской научной ассоциации востоковедения (ВУНАВ). Всего в журнале за годы издания опубликовано 415 различных материалов 180 авторов.

Публикации журнала посвящены как истории, искусству, этнографии стран зарубежного Востока, так и Советскому Востоку.

ДОСЛІДЖЕННЯ
ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ
М. П. ДРАГОМАНОВА
ЗА ОСТАННІ РОКИ

Протягом усього свого життя М. П. Драгоманов пропагував ідею, що без політичної боротьби не можна добитися ні соціального, ні національного визволення. Демократична частина української інтелігенції підтримувала ідеї Драгоманова, сприяла їх поширенню серед населення. Все, що було передового в суспільстві другої половини ХІХ ст., прислухалося до його голосу.

Смерть Драгоманова була великою втратою для української культури. «Після Тарасової смерті Україна ще не зазнала такої великої втрати...»¹, — писав академік А. Кримський. Михайло Павлик, Іван Франко, Леся Українка та інші зробили чимало, щоб видати окремі його твори і епістолярію. В дореволюційний час вийшло 4-томне видання фольклористичних та етнографічних праць Драгоманова, а потім «Собрание политических сочинений» в 2-х томах.

Після Жовтневої революції розгорнулося широке вивчення і видання класиків української літератури, в тому числі вивчення життя і творчості Драгоманова. З'явилося багато праць про нього як історика, літературознавця, фольклориста, публіциста, видавця, прогресивного політичного і громадського діяча. За роки Радянської влади публікували праці про Драгоманова, зокрема, такі автори, як І. Я. Айзеншток (З юнацьких літ М. Драгоманова. — «Україна». К., 1929, кн. 3), О. І. Білецький (Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства. — Матеріали до вивчення історії української літератури, т. І. К., 1959), М. Д. Бернштейн (Українська літературна критика 50—70-х років ХІХ ст. К., 1959), О. І. Дей (Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959), Д. Й. Заславський (М. П. Драгоманов. Биографический очерк. К., 1924), А. Ю. Кримський (Розвідки, статті та матеріали. К., 1928), М. П. Камишанченко (Літературна дискусія 1873—1878 рр. на Україні. Вид-во Київського університету, 1958), Ф. Я. Кон («Грядущий мир». Харків, 1922, № 1), Олена Пчілка (Спогади про М. Драгоманова. — «Україна». К., 1926, кн. 2-3), І. С. Ро-

¹ Акад. А. Кримський. Розвідки, статті та замітки. К., 1928, стор. 364.

манченко (М. Драгоманов і Леся Українка у їх листуванні.— «Наукові записки Львівського педагогічного інституту», 1948, т. II), К. Студинський (Критика М. Драгоманова на перше число львівської «Правди» за рік 1874—«Україна». К., 1926, кн. 4), Є. С. Шаблійовський (З особистої бібліотеки Карла Маркса.— «Радянське літературознавство». К., 1961, № 1), М. С. Возняк (До історії місії Драгоманова.— «Україна». К., 1929, кн. 1), Ф. Й. Назаренко (Аграрно-селянські відносини в Росії і на Україні після реформи 1861 року в оцінці М. Драгоманова.— «Питання політекономії». Львівський державний університет, 1960, вип. 17) та ін.

Деякий час діяльність Драгоманова у нас замовчувалася, а коли й говорилося про неї, то сильні сторони творчості применшувалися, а слабкі — перебільшувалися. В довідникових джерелах (енциклопедіях, підручниках) з'являлися антинаукові анотації, замітки, в яких несправедливо зневажалася пам'ять Драгоманова.

Літературознавець А. Ф. Чернишов перший вказав на ненормальність того, що творчість Драгоманова, як і діяльність Олени Пчілки, по-справжньому не досліджується («Вітчизна», 1957, № 11). Слідом за цим «Літературна газета» (1959, № 58) надрукувала спрямовуючу статтю О. Білецького, Д. Заславського і І. Романченка під заголовком «Михайло Петрович Драгоманов», в якій говорилося про необхідність приступити по-ленінському до всебічного вивчення літературної спадщини українського прогресивного критика і літературознавця. Після цього з'явився ряд праць про Драгоманова. Першою ластівкою була монографія Д. Заславського та І. Романченка «Михайло Драгоманов» (вид-во «Дніпро», 1964). Потім побачила світ книжка В. Луценка «Світогляд М. П. Драгоманова» (вид-во «Наукова думка», 1965). Обидві праці були позитивно оцінені науковою громадськістю.

Тепер радянські вчені досліджують не стільки біографію Драгоманова, скільки його суспільно-політичні, історичні, атеїстичні, економічні й фольклористичні погляди. Науковці розкривають цю багатогранну постать, висвітлюють його місце і значення в історії суспільної думки на Україні і в Росії.

Провідне місце на сучасному етапі розробки проблем драгомановознавства з позицій марксизму-ленінізму належить «Українському історичному журналу». В ньому надруковані дослідження І. Романченка «Місце М. Драгоманова у суспільно-політичному житті XIX століття» (1965, № 6) і Петка Атанасова «Роль М. П. Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв'язків» (1965, № 9).

В 1966 р., коли відзначалося 125-річчя з дня народження Драгоманова, журнал (№ 9) опублікував ряд статей, присвячених українському публіцисту, ученому і громадському діячеві.

Так, В. Г. Сарбей в статті «Антицаристська публіцистика М. П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму» подає відомості про твори Драгоманова, що їх читав В. І. Ленін. Дослідник повідомляє, що В. І. Ленін, працюючи над вивченням проблем історії суспільно-політичного руху в Росії другої половини XIX ст., цікавився матеріалами драгоманівської газети «Вольное слово». В. І. Ленін поділяв окремі думки Драгоманова, більше того, боронив його від плагіаторів типу С. Вітте та від лібералів типу Петра Струве. Водночас Володимир Ілліч указував і на істотні огріхи в поглядах автора праці «Історична Польща і великоруська демократія».

Одним з фактів, які підтверджують глибоке знайомство В. І. Леніна з антицаристською публіцистикою Драгоманова і позитивне ставлення до неї з боку Володимира Ілліча, є використання в ленінській творчій спадщині образного виразу «внутрішні турки» у В. І. Леніна» («Радянське літературознавство», 1967, № 8) В. Г. Сарбей довів, що джерелом у даному разі Володимиру Іллічу послужив памфлет Драгоманова «Турки внутрішні і зовнішні». Той же автор зробив вдालу спробу реконструювати зміст загубленої праці В. І. Леніна, в якій буржуазно-ліберальні сентенції ворога робітничого класу Петра Струве викривалися на основі протиставлення відповідних драгоманівських положень («Про один із загублених «творів» В. І. Леніна». — «Вітчизна», 1967, № 4).

Нарешті, однією з найновіших праць у тому ж плані є стаття І. Романченка «В. І. Ленін про М. П. Драгоманова» («Жовтень», 1969, № 4). На основі узагальнення матеріалу своїх попередників у розробці окремих питань проблеми, а також спираючись на свій власний аналіз ленінської теоретичної спадщини, автор довів, що в основному ставлення В. І. Леніна до антицаристської діяльності М. П. Драгоманова було позитивним і доброзичливим. В. І. Ленін дав класове визначення поглядам Драгоманова, підкресливши, що в них виражалась законна ненависть селянства до панів. Відштовхуючись від ленінських положень, автор вперше в радянській історіографії визначає Драгоманова як ідеолога бідного селянства.

Ще донедавна ніхто з дослідників не говорив про прогресивні елементи в соціалістичних поглядах Драгоманова. Вперше про це сказали В. С. Дмитриченко і М. П. Рудько, підкресливши, що утопічний соціалістичний ідеал Драгоманова «в умовах другого періоду визвольної боротьби в Росії і на Україні... викликав трудящі маси до протесту проти світу експлуатації («здирства»), до боротьби проти панства, попівства, деспотизму і сваволі».

Р. Іванова у цікавій статті «М. Драгоманов і революційне народництво» наголосила на спільних рисах і на розходженнях

між Драгомановим і революційним народництвом, зокрема в поглядах на національне питання на Україні. Народники, як відомо, недооцінювали важливого значення революційної пропаганди на Україні рідною мовою.

Певний інтерес викликала стаття С. П. Злупка «М. П. Драгоманов і розвиток суспільно-економічної думки в Галичині». Автор наводить слова Драгоманова, чому його називали «Михайлом Галицьким»: «Я так обрид навіть своїм найближчим приятелям своїми непрестанними розмовами про Галичину, що мене прозвали Михайлом Галицьким».

Завдяки праці Ельжбети Горнової (Польща) «Політична діяльність М. Драгоманова у висвітленні польської історіографії» став відомим старанно зібраний матеріал на тему: «Драгоманов і Польща».

Тема російсько-українського демократичного єднання в монографії Є. Шабліовського та М. Гнатюка «І. С. Тургенев і українська доживтєва література» (К., 1969) розкривається через цікаві сторінки, присвячені дружнім взаєминам М. П. Драгоманова та І. С. Тургенева. Цю ж велику тему зачепив журнал «Радянське літературознавство» публікацією листування Драгоманова з Петром Лавровим. Публікатор М. Рудько подав кваліфіковані примітки.

Тут же надрукована стаття І. Романченка про національні погляди Драгоманова. Автор статті на основі архівних документів яскраво показав розходження в поглядах на національне питання між М. Драгомановим і П. Кулішем.

Відомо, що М. Драгоманов був світової слави ученим-фольклористом. Про це писали акад. О. Веселовський, Ів. Франко, М. Арнаутов, А. Рамбо та багато інших учених світу. Однак тема «Драгоманов-фольклорист» ще чекає свого дослідження. В журналі «Народна творчість і етнографія» (1966, № 5) вміщено бібліографічний шкіц названої теми, як матеріал для майбутнього спеціального дослідження.

У цьому ж журналі Ф. Пустова надрукувала змістовну статтю під назвою «М. Драгоманов про народну пісню».

А. Катренко започаткував публікацію архівних документів про Драгоманова. Ця публікація під заголовком «Викривач царського самодержавства» з великою вступною статтею, в якій розповідалося про життя і діяльність Драгоманова, надрукована в журналі «Архіви України» (1966, № 4).

На початку 1966 р. Львівське обласне відділення товариства «Знання» надрукувало лекцію І. Романченка «Життєвий і творчий шлях М. Драгоманова». В скороченому вигляді цей текст був опублікований у канадській прогресивній газеті «Життя і слово» (1966, № 37, 38, 39).

Журнал «Вітчизна» тоді ж відгукнувся на ювілей Драгоманова двома статтями: Раїси Іванченко «Плугатар великого

поля» (№ 8) та І. Романченка «Із днів боротьби» (№ 9). Остання в історичній послідовності простежує взаємини Драгоманова і Франка. На цю тему особливо любили просторікувати українські націоналісти, які шляхом фальсифікаторських сентенцій протиставляли Франка і Драгоманова як нібито повних антиподів. Радянський дослідник викрив ці фальсифікації, показавши як сильні сторони взаємин Драгоманова і Франка, так і слабкі.

Раїса Іванченко в статті «Сурмач правди й боротьби» («Дніпро», 1966, № 9) по-новому показала значення відомих листів М. Драгоманова до редакції журналу «Друг». Свої думки дослідниця ілюструвала новими матеріалами, а також висловлюваннями Михайла Павлика та Івана Франка.

У статті «Речник великої правди» («Прапор», 1966, № 9) Ів. Балака акцентував увагу переважно на ранніх працях Драгоманова — «Русские в Галиции», «Литературное движение в Галиции» тощо.

Марко Гамрецький вмістив в одному з вересневих номерів журналу «Україна» за 1966 р. статтю «Дядько Лесі Українки». Перу цього ж автора належать статті про Драгоманова, надруковані в ряді обласних газет, а також у варшавській українській газеті «Наше слово».

Журнал «Жовтень» (1966, № 10) відзначив 125-річчя з дня народження Драгоманова статтями І. Романченка «Михайло Драгоманов критик та історик літератури» та Ар. Сахалтуева «Драгоманов і Лев Толстой». В останній йдеться про те, які твори Драгоманова знав Л. Толстой і як їх використовував. Тут же говориться про рецензію Драгоманова на твір Л. Толстого «Царство божее внутри нас».

Заслуговує на велику увагу книжка В. Сокурєнка «Демократичні ідеї держави та права в творах М. Драгоманова, С. Подолінського та О. Терлецького, «видана Львівським державним університетом (1966). Розділ про Драгоманова особливо цікавий, написаний з великим знанням життя і творчості вченого і громадського діяча, в ньому подаються численні архівні джерела не лише нашої країни, а й Болгарії, Польщі, Чехословаччини тощо. Це перша праця, що висвітлює Драгоманова як правознавця. Дослідник розкрив на фактах полум'яну боротьбу Драгоманова проти реакційних теорій про державу та право. Категорично заперечуючи буржуазне, антинародне по своїй суті право, Драгоманов обстоював об'єднання українського народу в єдиній демократичній державі на рівних федеративних підвалинах з усіма слов'янськими та іншими народами Росії.

Львівський університет відзначив пам'ять Драгоманова не тільки згадуваною монографією В. Сокурєнка, а й доповіддю на Франківській сесії І. Романченка «Взаємини Франка і Драгоманова», а також працею П. Пономарьова під заголовком

«Полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком» (Зб. «Українське літературознавство». Львів, 1966, вип. 2).

До ювілею Драгоманова багато статей друкувалося не тільки в республіканських, а й в усіх обласних і навіть районних газетах. Чимало матеріалів про нього вмістили і органи Канади, США, газети Румунії, Чехословаччини, Польщі тощо.

В різних статтях висвітлюється переважно життєвий шлях Драгоманова. І це зрозуміло. Ім'я його стало забуватися, і необхідно було нагадати широкому читачу, хто ж такий Драгоманов. Деякі статті були короткими дослідженнями окремих питань творчості Драгоманова. Це праці С. Злупка («Ленінська молодь», 1966, № 11), Ф. Назаренка («Вільна Україна», 1966, № 184), І. Романченка («Чорноморська комуна», Одеса, 1966, № 188), В. Мельника («Деснянська правда», 1966, № 184), Р. Іванченка («Нове життя». Пряшів, 1955, № 36), Є. Шабліовського («Друг читача», 1966, № 36) та ін.

Перше слово, що немов започатковувало драгоманівський ювілейний рік, належить О. Засенкові. Його стаття «Голос сумління» («Літературна Україна», 1966, № 15) — це своєрідна настанова колективу наукових працівників Інституту літератури Академії наук УРСР. О. Засенко закликає радянських учених, літературознавців, істориків, фольклористів гідно відзначити пам'ять великого сина українського народу.

Стаття Є. С. Шабліовського під назвою «У боротьбі, горінні, поступі» («Літературна Україна», 1966, № 37) відзначає основне в творчості Драгоманова, саме те, за що ми його найбільше цінимо і шануємо. «Пафосом кращих праць Драгоманова, — пише учений, — є боротьба за реалізм, ідейність і народність, за найщільніший зв'язок української літератури з передовою літературою Росії. Тут криниця, в якій тече «жива вода», сюди треба звертатися, а не припадати до тієї загнилої водиці чи навіть «мертвої», котра бучно зве себе «патріотичною», а насправді є націоналістичною отрутою — антидемократичною й антилюдською. Так учив Драгоманов, і в цьому велика заслуга його вчення», — слушно заявляє автор.

У цій же газеті надрукована стаття І. Романченка під назвою «Сівач доброго, світлого», де йдеться про світову велич демократа-ученого Драгоманова. Вона передрукована в прогресивній газеті «Українські вісті», що виходить в Америці (Нью-Йорк, 1966, № 41).

«Драгоманов — ціла епоха в боротьбі проти національної обмеженості української інтелігенції», — пише проф. М. Марченко в статті «Діяч науки і культури» («Радянська Україна», 1966, 18.IX).

Про популярність творів Драгоманова серед трудящих Черкащини повідомляє учитель М. Пономаренко («Черкаська правда», 1966, 18.IX).

«Полум'яний борець проти неправди, учитель покоління літературних обдарувань — такий Драгоманов для народів Слов'янщини», — пише О. Шевчукевич («Радянська Верховина», 1966, 18.IX).

Ювілейні статті про Драгоманова ми не вичерпали, вони продовжують з'являтися і в наступні роки. Це праці Ю. Назаренка, М. Литвинчука, В. Мельника та ін. Особливо варто відзначити статтю-спогад Н. Семанюк «В Болгарії на братній землі» («Літературна Україна», 1966, № 3), статті І. Романченка «Т. Шевченко в оцінці М. Драгоманова» («Український історичний журнал», 1967, № 3), О. Лисенка «М. Драгоманов про історичний прогрес» («Український історичний журнал», 1968, № 11), Петка Атанасова «З історії болгарсько-українських культурних взаємин» (болгарською мовою в журналі «Известия на института за литература», кн. XX. Софія, 1969), книжку Е. Горнової «Оцінка діяльності Михайла Драгоманова в історіографії українській, російській, польській», яка видана в 1967 р. польською мовою в ПНР.

Навіть такий короткий бібліографічний перелік ювілейної драгоманіани дає можливість зробити деякі підсумки. Драгоманов був великим патріотом, беззастережне служіння народу було пафосом всієї його діяльності. «Справжнього щастя людина не знає, коли не служить інтересам громади» — говорив він. Драгоманов всього себе присвятив служінню цій великій, благородній меті. В ювілейній літературі наголошується на тому, що класики марксизму-ленінізму виявляли значний інтерес до творчості Драгоманова, відзначали позитивне, вказували і на окремі її недоліки. Драгоманов один з перших розгорнув принципову і послідовну боротьбу проти національної обмеженості творчої інтелігенції, був несхибним борцем за реалізм в українській літературі і в цьому напрямі зробив дуже багато.

И. С. Савченко

ИССЛЕДОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ М. П. ДРАГОМАНОВА ЗА ПОСЛЕДНИЕ ГОДЫ

Резюме

В статье анализируются написанные в 50—60-х годах работы советских историков, посвященные изучению жизни, деятельности и особенно творческого наследия видного общественно-политического деятеля и историка России и Украины М. П. Драгоманова. Причем в этих исследованиях главным направлением стало изучение мировоззрения Драгоманова, его общественно-политических, исторических, экономических, атенстических и фольклористических взглядов. Много нового внесли советские ученые в понимание важной проблемы об от-

ношении основоположников марксизма-ленинизма к творческому наследию и общественно-политической деятельности Драгоманова. Особенно большой поток публикаций работ по драгомановедению вызвал юбилей 125-летия со дня рождения М. П. Драгоманова, который в 1966 г. широко отмечался в нашей стране.

Работы, посвященные различным сторонам деятельности Драгоманова и его творческому наследию, продолжают публиковаться и в последующее время. Советские ученые, отмечая ошибочные положения Драгоманова, которые не выдержали испытания временем, вместе с тем подчеркивают все лучшее прогрессивное, демократическое в его творческом наследи.

**І. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін
як історики**

1. *Безпальчий В. В.* І. Ленін про роль наукового світогляду в комуністичному будівництві. — «Комуніст України», 1968, № 10, стор. 53—62.

2. *Буцько М. і Тараненко В. В.* І. Ленін про дружбу, українського і російського народів. — Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968, стор. 39—54.

3. *Гуржій І. О.* Ф. Енгельс про найважливіші питання історії України. — «Український історичний журнал», 1968, № 10, стор. 20—32.

4. *Дмитрієнко М. Ф.* Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень 1917 р. — лютий 1918 р.). — «Український історичний журнал», 1966, № 4, стор. 41—48.

5. *Дубина К. К.* Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність. К., «Знання», 1966, 45 с.

6. *Коваленко Л. А.* Висвітлення питань історії України в працях основоположників марксизму. — «Український історичний журнал», 1968, № 4, стор. 12—17.

7. *Корнієнко Н. П.* До питання про перші українські переклади творів Маркса та Енгельса. — «Український історичний журнал», 1966, № 8, стор. 66—69.

8. *Котов В. Н.* В. І. Ленін — основоположник радянської історіографії Великого Жовтня. — Вісник Київського ун-ту, 1967, № 9. Серія історії, стор. 3—16.

9. *Липовченко М. М.* В. І. Ленін і розвиток наукового погляду на історію України. К., 1967, 47 с.

10. *Липовченко М.* Початок ленінського етапу в історіографії України. — «Комуніст України», 1966, № 12 стор. 37—48.

11. *Липовченко М.* Проти великодержавної зарозумілості та національної обмеженості. — Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968, стор. 96—119.

12. *Нагорна Л. П.* В. І. Ленін і українське питання в період підготовки Жовтневої революції. — «Український історичний журнал», 1968, № 4, стор. 47—56.

13. *Некрасов П. А. В. І. Ленін про характер студентського руху напередодні Жовтня.* — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 84—86.

14. *Пода Н. В. Критика В. І. Леніним ідеалістичних концепцій народницької історіографії.* — Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 128—142.

15. *Поршнев Б. Ф. Ленінська наука революції та соціальна психологія.* — «Український історичний журнал», 1966, № 4, стор. 3—19.

16. *Санцевич А. В. К. Маркс про відображення пресою історичної дійсності.* — «Український історичний журнал», 1968, № 5, стор. 24—30.

17. *Санцевич А. В. Праці українських радянських істориків з проблеми «В. І. Ленін і Україна».* — «Український історичний журнал», 1967, № 4, стор. 129—138.

18. *Сарбей В. Г. Антицаристська публіцистика М. П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму.* — «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 23—35.

19. *Сарбей В. Г. Еще о ленинском этапе в исторической науке.* (По поводу статьи М. Е. Найденова). — «Вопросы истории», 1966, № 9, стор. 15—26.

20. *Сарбей В. Г. Знайомство В. І. Леніна з (історичними) творами М. І. Костомарова.* — «Український історичний журнал», 1967, № 5, стор. 72—76.

21. *Сарбей В. Г. Кореспондент Леніна з України. Володимир Вакар — перший більшовицький історик київського пролетаріату.* — «Наука і суспільство», 1967, № 8, стор. 4—7.

22. *Сарбей В. Г. Критика В. І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення.* — «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 53—59.

23. *Сарбей В. Г. Матеріалістичне розуміння історії — наукове відкриття К. Маркса.* — «Український історичний журнал», 1968, № 4, стор. 3—11.

24. *Сарбей В. Г. Над сторінками історії.* (Дослідження В. І. Леніним соц.-екон. історії України). — «Вітчизна», 1967, № 7, стор. 123—130.

25. *Сарбей В. Г. и Шаблювский Е. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса.* (К 150-летию со дня рождения Н. И. Костомарова). — «Вопросы истории», 1967, № 8, стор. 48—59.

26. *Сарбей В. Г. Про один із загублених творів В. І. Леніна.* (Післямова до праці «Гонителі земства і Аннібали лібералізму»). Шляхами Жовтневої ери. — «Вітчизна», 1967, № 4, стор. 140—144.

27. Скаба А. Д. Карл Маркс та історичний процес. — «Український історичний журнал», 1968, № 5, стор. 3—10.

28. Сохань П. С. Розробка В. І. Леніним тактики єдності революційних і демократичних сил у дожовтневий період. — «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 3—14.

29. Тимченко Ж. П. Питання жіночого пролетарського руху в ленінській спадщині. — «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 60—66.

30. Черних Г. Г. В. І. Ленін про буржуазну літературу з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. — «Український історичний журнал», 1966, № 11, стор. 3—12.

31. Шаблювський Є. і Сарбей В. Г. Маркс і джерела нашої історії. (Використання К. Марксом праць рос. істориків при дослідженні соціально-економічного становища Росії). — «Вітчизна», 1967, № 8, стор. 159—167.

32. Шаблювський Є. і Сарбей В. Карл Маркс і праці М. І. Костомарова. — «Робітнича газета», 1967, 16 травня.

33. Шморгун П. М. Видання і розповсюдження творів К. Маркса на Україні. — «Український історичний журнал», 1968, № 4, стор. 18—22.

* * *

*

34. Гаєвський А. М. і Шевчук Г. М. Історична наука і соціологічні дослідження. — «Український історичний журнал», 1966, № 6, стор. 27—39.

35. Гуржій І. О. Такі близькі історією. — Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968, стор. 55—74.

36. Кілунов А. Ф. Взаємозв'язок світогляду і методу в історичному дослідженні. — «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 3—12.

37. Кілунов А. Ф. Деякі питання методології історії у світлі ідеологічної боротьби. — «Український історичний журнал», 1968, № 3, стор. 3—11.

38. Кілунов А. Ф. Про історичні та конкретно-соціологічні дослідження. — «Український історичний журнал», 1966, № 7, стор. 98—101.

39. Компан О. С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму. — «Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 36—46.

40. Леценко М. Н. Удосконалювати методіку дослідження селянських рухів. — «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 32—38.

41. Мельник Л. Г. Критика сучасної буржуазної методології історії. (Конспект лекцій). К., 1966, 47 с.

42. Орлов А. В. і Петренко В. С. Застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях. — «Український історичний журнал», 1966, № 10, стор. 39—46.

43. *Петряєв К. Д.* Про методику історіографічних досліджень.— «Український історичний журнал», 1967, № 6, стор. 49—54.

44. *Санцевич А. В.* З приводу статті про світогляд і метод в історичних дослідженнях.— «Український історичний журнал», 1966, № 6, стор. 82—83.

45. *Санцевич А. В.* Історіографічне значення публіцистики.— «Український історичний журнал», 1967, № 11, стор. 47—55.

46. *Сарбей В. Г.* Всесоюзна наукова сесія з проблем історіографії.— «Український історичний журнал», 1967, № 10, стор. 152—154.

47. *Шевченко Ф. П.* Історіографія — важлива історична дисципліна.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 5—20.

48. *Шевченко Ф. П.* Про суд історії.— «Український історичний журнал», 1967, № 2, стор. 45—54.

49. *Шевченко Ф. П.* Соціалістична революція та історична наука.— «Український історичний журнал», 1968, № 4, стор. 35—46.

II. *Історіографія вітчизняної історії дожовтневого періоду*

50. *Бадян В. В.* Радянська історіографія генуезької колонізації Північного Причорномор'я у XIII—XV ст.— Вісник Харківського ун-ту, № 22. Історична серія, вип. 2, 1967, стор. 103—111.

51. *Беспалова А. Г.* До питання про суспільно-історичні погляди М. І. Костомарова. До 150-річчя М. І. Костомарова.— «Український історичний журнал», 1967, № 5, стор. 50—55.

52. *Бойко І.* Світ Миколи Костомарова. До стоп'ятдесятиріччя від дня народження видатного вченого.— «Літературна Україна», 1967, 16 травня.

53. *Брайчевський М. Ю.* Історія вивчення черняхівської культури.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 213—238.

54. *Брайчевський М. Ю.* і *Дзира Я. І.* Українські славісти про Климента Охридського. (До 150-річчя з дня смерті).— «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 139—142.

55. *Бутич І. М.* І. Костомаров і царська цензура. (Вступна стаття і публікація матеріалів І. Бутича).— «Архіви України», 1967, № 6, стор. 60—70.

56. *Бутич І. Л.* Література до історії української археографії.— Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968, стор. 161—176.

57. В. С. Обговорення в Москві доповіді про М. І. Костомарова.— «Український історичний журнал», 1967, № 2, стор. 156—159.

58. *Галайчук Я. Я. Т. Г. Шевченко та П. І. Прушинський.*— «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 107—110.

59. *Гапусенко І. М.* Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією в українській радянській історіографії.— «Український історичний журнал», 1968, № 12, стор. 130—132.

60. *Гапусенко І. М.* Класова боротьба на Україні доби феодалізму в українській радянській історіографії.— «Український історичний журнал», 1966, № 12, стор. 109—114.

61. *Гапусенко І. М.* Радянські історіографічні дослідження з історії України періоду феодалізму.— «Український історичний журнал», 1968, № 1, стор. 141—144.

62. *Гапусенко І. М.* Українські радянські історики про Київську Русь.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 195—212.

63. *Гербільський Г. Ю.* До питання про історичні погляди Д. Зубрицького. (Історик та публіцист ХІХ ст.).— Вісник Львівського ун-ту. Серія історична, вип. 4, 1967, стор. 63—70.

64. *Глуговський А. М.* До питання про історіографію Буковини.— «Український історичний журнал», 1967, № 7, стор. 141—146.

65. *Гуржій І.* Іван Франко як історик. До 110-річчя з дня народження І. Я. Франка.— «Комуніст України», 1966, № 8, стор. 61—70.

66. *Дзира Я. І.* Подвиг ученого. (До 160-річчя з дня народження О. М. Бодяньського).— «Український історичний журнал», 1968, № 11, стор. 131—136.

67. *Дзира Я. І.* Українська історіографія другої половини ХVІІ — початку ХVІІІ ст. та перекази про Богдана Хмельницького.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 171—194.

68. *Дзира Я. І.* Українські літописи ХVІ—ХVІІІ ст. в радянській історіографії.— Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968, стор. 177—189.

69. *Єдлінська У. Я.* Іларіон Семенович Свенціцький (1876—1956).— «Український історичний журнал», 1966, № 6, стор. 133—135.

70. *Зайцев В. М. і Слабєєв І. С.* Україна кінця ХVІ—першої половини ХVІІ ст. в описах і мемуарах іноземців.— «Український історичний журнал», 1966, № 8, стор. 124—130.

71. *Злупко С. М. М. П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині.*— «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 59—71.

72. Злупко С. Н. История Западной Украины в эпоху капитализма в новейших советских исследованиях.— «История СССР», 1968, № 4, стор. 86—92.

73. Злупко С. Неопублікована монографія І. Я. Франка з історії середини XIX ст. («Житє Івана Федоровича і його часи»).— «Архіви України», 1966, № 2, стор. 34—39.

74. Злупко С. М. Радянські дослідження з історії української економічної думки.— Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968, стор. 201—210.

75. Иванова Р. П. М. П. Драгоманов і революційне народництво. (Друга половина 70-х — початок 80-х років XIX ст.).— «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 46—58.

76. Ісаєвич Я. Д. М. М. Ковалевський та Україна.— «Український історичний журнал», 1966, № 4, стор. 135—137.

77. Історіографічні дослідження в Українській РСР вип. 1. К., «Наукова думка», 1968, 275 с.

78. Катренко А. М. Революційне народництво 70-х — початку 80-х років XIX ст. на Україні в історіографії радянського періоду.— Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968, стор. 232—243.

79. Коваленко Л. А. Історичні погляди С. А. Подолинського.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 158—170.

80. Коваленко Л. А. І. Я. Франко—історик-славіст.— «Український історичний журнал», 1966, № 8, стор. 53—61.

81. Котляр М. Ф. Монетне карбування на території Української РСР у радянській історіографії.— Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968, стор. 232—243.

82. Кравець М. М. Ю. А. Целевич. (Укр. історик). (До 125-річчя з дня народження).— «Український історичний журнал», 1968, № 3, стор. 136—137.

83. Крандієвський С. І. Питання економічної історії в працях С. А. Подолинського та І. Я. Франка.— Питання історії народів СРСР, вип. 3, 1966, стор. 107—116.

84. Кулаковський В. М. Радянська історіографія про визвольну боротьбу на Правобережній Україні проти шляхетської Польщі у XVIII ст.— Вісник Київського ун-ту, № 7. Серія сусп. наук, 1966, стор. 119—125.

85. Лещенко М. Н. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905—1907 рр.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 76—94.

86. Лисенко О. Я. М. Драгоманов про історичний прогрес.— «Український історичний журнал», 1968, № 11, стор. 73—79.

87. *Марков П. Г. А. Я. Ефименко* — історик України. Под ред. (и с предисл.) И. А. Гуржия. К., Изд-во Киевского ун-та, 1966, 124 с.

88. *Мельник Л. Г.* Вивчення проблеми промислового перевероту в радянській історичній науці. — Вісник Київського ун-ту. Серія історії, 1968, № 10, стор. 3—10.

89. *Наливайко Д. С.* Західноєвропейські автори кінця XVI—початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією. — «Український історичний журнал», 1968, № 5, стор. 142—147; № 6, стор. 139—147.

90. *Орел В. М. Д. І. Яворницький і Кубань.* — «Український історичний журнал», 1960, № 10, стор. 121—122.

91. *Орел В. М.* Невідома історична праця Я. Г. Кухаренка (і О. М. Туренка «Історичні записки про військо Чорноморське»). — «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 110—112.

92. *Острась Е. С.* Питання про розвиток дрібнотоварного виробництва на Лівобережній Україні в радянській історіографії (кінець XVIII ст. — перша половина XIX ст.). — Вісник Харківського ун-ту, № 17. Історична серія, вип. 1, 1966, стор. 117—122.

93. *Паравійчук А. Г.* Видатний історик Поділля. (Січинський Ю. Й.). — «Український історичний журнал», 1968, № 9, стор. 87—92.

94. *Пільгук І. І. М. І. Костомаров.* (До 150-річчя з дня народження). — «Українська мова і література в школі», 1967, № 5, стор. 92—94.

95. *Приходько П.* Микола Костомаров. До 150-річчя з дня народження. — «Прапор», 1967, № 6, стор. 97—99.

96. *Сарбей В. Г.* Більшовицька публіцистика Людвіга Кнунянца на сторінках «Киевского слова» в 1905 р. — «Український історичний журнал», 1967, № 8, стор. 61—71.

97. *Сарбей В. Г.* Большевицкая публіцистика Людвіга Кнунянца на сторінках «Киевского слова» в 1905 году. — Исторические связи и дружба армянского и украинского народов. Ереван, 1967, стор. 85—87.

98. *Сарбей В. Г.* До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського. — «Український історичний журнал», 1967, № 4, стор. 118—121.

99. *Сарбей В. Г.* Популяризатор Шевченка В. І. Яковенко. — Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. К., 1966, стор. 195—228.

100. *Сарбей В. Г.* Сторінки історії робітничого класу і селянства України в ленінській «Искре» (1900—1903 рр.). — Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 95—127.

101. *Сергієнко Г.* Подвижник культури. До 150-річчя з дня народження М. І. Костомарова. — «Культура і життя», 1967, 18 травня.

102. *Скакун О. Ф.* Висвітлення історії селянських рухів XVIII ст. на Україні в працях О. Я. Єфименко. — Вісник Харківського ун-ту, № 17. Історична серія, вип. 1, 1966, стор. 123—129.

103. *Скакун О.* Дослідження О. Єфименко з історії соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку України — Питання історії народів СРСР, вип. 4, 1967, стор. 145—155.

104. *Скакун О. Ф.* Історичні погляди О. Я. Єфименко. — «Український історичний журнал», 1967, № 1, стор. 22—30.

105. *Скакун О. Ф.* Исторические взгляды А. Я. Ефименко. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1968, 20 с.

106. *Сокурєнко В. Г.* Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов, Изд-во Львовского ун-та, 1966, 265 с.

107. *Сторчак А. І.* Радянська історична наука про народницьку історіографію історії України. — «Український історичний журнал», 1968, № 8, стор. 142—145.

108. *Сторчак А. І.* Соціально-економічні відносини на Україні в народницькій історіографії (друга половина XVII—XVIII ст.). — «Український історичний журнал», 1966, № 8, стор. 131—137.

109. *Стрижак О. С.* З історії формування методів топонімічних досліджень у вітчизняній науці. — Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968, стор. 244—260.

110. *Уманець О. Д.* Ювілейне засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР, присвячене 150-річчю з дня народження М. І. Костомарова. — «Український історичний журнал», 1967, № 7, стор. 159.

111. *Шабліовський Є. М.* І. Костомаров — письменник і літературний діяч. (До 150-річчя від дня народження). — «Радянське літературознавство», 1967, № 5, стор. 45—57.

112. *Шабліовський Є.* Микола Костомаров і Україна. (До 150-річчя з дня народження). — «Жовтень», 1967, № 4, стор. 123—138.

113. *Шабліовський Є.* Справжній Костомаров. До 150-річчя від дня народження видатного українського вченого та письменника. — «Вітчизна», 1967, № 5, стор. 182—192.

114. *Шевченко С. М.* І. Я. Франко про значення фактів в історичному дослідженні. — «Український історичний журнал», 1966, № 8, стор. 5—10.

115. *Шевченко С. М.* І. Я. Франко про роль народних мас в історії політичного розвитку досоціалістичних формацій. —

Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 143—157.

116. *Шевченко Ф. П.* «История Русов или Малой России». (До 120-річчя з часу видання твору). — «Український історичний журнал», 1966, № 7, стор. 146—149.

117. *Шпитковський І.* Мемуари з історії гайдамацького руху на Україні. — «Архіви України», 1966, № 5, стор. 77—80.

118. *Шубравська М.* Історик і митець. (Творча дружба українського історика Д. І. Яворницького і І. Ю. Репіна). — «Вітчизна», 1968, № 9, стор. 195—202.

119. *Яворський Г. І.* Питання історіографії у вузівському курсі історії СРСР (період феодалізму). — «Український історичний журнал», 1968, № 10, стор. 125—128.

III. Історіографія вітчизняної історії радянського періоду

120. *Бевзо О. А. і Юрченко А. В.* Сесія, присвячена 100-річчю з дня народження академіка М. Ф. Біляшівського. — «Український історичний журнал», 1968, № 1, стор. 158—160.

121. *Бельфор Д. С.* Історіографія питання про профспілковий рух на Україні в період Великого Жовтня. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 86—89.

122. *Беренштейн Л. Ю. і Юрчук В. І.* Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1943—1958 рр.). — Наукові праці з історії КЛРС, вип. 6, 1966, стор. 133—141.

123. *Бібіков С. М.* Археологія. — УРЕ, т. 17, 1966, стор. 442—444.

124. *Борщевський В. Я.* Питання історіографії перемоги Радянської влади в Донецько-Криворізькому басейні. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 65—69.

125. *Бутенко В. І.* Деякі питання історіографії періоду безпосередньої підготовки масової колективізації на Україні (1928—1929 рр.). — Вісник Харківського ун-ту, 1967, № 22. Історична серія, вип. 2, стор. 78—83.

126. *Бутенко В. І.* Період безпосередньої підготовки масової колективізації сільського господарства на Україні в радянській історіографії. Огляд джерел та літератури. — «Український історичний журнал», 1967, № 8, стор. 132—136.

127. *Воробей П. І.* Висвітлення в радянській історіографії національно-визвольного руху 1917 р. на Україні. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 53—55.

128. *Галустьян Д. О. і Восканян В. К.* Творча співдружність істориків України та Вірменії. З історії українсько-вірменських зв'язків. — «Український історичний журнал», 1967, № 8, стор. 49—55.

129. *Гайло І. М.* Висвітлення в радянській історіографії діяльності Рад робітничих депутатів у період відбудови незалежності Польщі. — Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення. Львів, 1967, стор. 66—69.

130. *Гамрецький Ю. М.* Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. — Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 56—75.

131. *Губанова М. Я.* Розгром каледінщини в джерелах і літературі. — «Український історичний журнал», 1968, № 11, стор. 142—146.

132. *Гудзенко Л. М. і Шелюх Т. М.* Бібліографія української історіографії (1956—1965 рр.). — Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 239—273.

133. *Гуляк А. І.* Історіографія питання про участь трудящих зарубіжних країн у боротьбі за перемогу Радянської влади на Півдні України (1917—1919 рр.). — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 91—93.

134. *Гуржій І. О. і Барабой А. З.* Питання історії України на сторінках журналу «История СССР» (1963—1965 рр.). — «Український історичний журнал», 1966, № 7, стор. 138—142.

135. *Гуржій І. О. і Петренко В. С.* 60-річчя О. М. Самсонова. (Історик). — «Український історичний журнал», 1968, № 1, стор. 140.

137. *Гутянский С. К.* История Армянской ССР в украинской советской историографии. — Исторические связи и дружба армянского и украинского народов. Ереван, 1967, стор. 28—29.

138. *Дишлевий П.* Література з історії боротьби українського народу проти фашистських окупантів (1941—1944 рр.). (Огляд). — «Архіви України», 1968, № 4, стор. 71—76.

139. *Дмитрієнко М. Ф.* Історіографія більшовицької преси України періоду Великого Жовтня (березень 1917 — січень 1918 р.). — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 36—41.

140. *Дмитрієнко М. Ф.* Історіографія більшовицької преси України періоду Жовтневої революції. — Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 46—55.

141. *Дмитрієнко М. Ф.* Наукові зв'язки України з Вірменією в 1926—1931 рр. (За матеріалами Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства). — «Український історичний журнал», 1967, № 8, стор. 56—60.

142. *Дмитрієнко М. Ф.* Сучасник великої епохи. (До 100-річчя з дня народження Акопа Акопяна). — «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 133—136.

143. *Дубина К. К.* Інститут історії. — Історія Академії наук УРСР. К., 1967, стор. 17—19.

144. *Дубина К.* Історична наука і сучасність. — «Комуніст України», 1966, № 10, стор. 22—33.

145. *Дубина К.* Голос радянських істориків на міжнародних форумах. (XII Міжнародний конгрес історичних наук і колоквиум з історії європейського руху Опору в роки другої світової війни. Відень, 1965). — «Комуніст України», 1966, № 2, стор. 34—39.

146. *Записка* о состоянии и развитии исследований по проблеме «История исторической науки» в Украинской ССР. К., «Наукова думка», 1967, 18 с.

147. *Записка* о состоянии и развитии исследований по проблеме «Основные закономерности развития общества и смена социально-экономических формаций» в Украинской ССР. К., «Наукова думка», 1967, 15 с.

148. *І. К. і П. К.* Всесоюзна сесія істориків в Одесі. (Листопад 1965 р.). — «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 145—146.

149. *Інститут історії АН УРСР* — важливий центр розвитку історичної науки в республіці. К., «Наукова думка», 1966, 8 с.

150. *Ісаєвич Я.* Архівознавство і джерелознавство в працях І. П. Крип'якевича. (До 80-річчя з дня народження). — «Архіви України», 1966, № 3, стор. 20—26.

151. *Карпенко О. Ю.* Історіографія інтервенції міжнародно-го імперіалізму на західноукраїнських землях (1918—1919 рр.). — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 93—94.

152. *Кедров Б. М.* Історія науки і сучасність. — «Український історичний журнал», 1966, № 8, стор. 38—44.

153. *Коваль М.* Україна у висвітленні періодичної преси братніх республік Радянського Союзу (1941—1944). — «Архіви України», 1967, № 5, стор. 82—87.

154. *Ковбасюк С. М.* Радянська історіографія про Червону гвардію на Україні. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 55—61.

155. *Коваль М. К.* До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади. — «Український історичний журнал», 1966, № 4, стор. 66—72.

156. *Коваль М. К.* Слово братів. Радянська Україна в історіографії союзних республік. К., «Знання», 1966, 29 с.

157. *Комаренко Н. В.* Великий Жовтень на сторінках журналу «Літопис революції». — Питання Великої Жовтневої со-

- ціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 28—32.
158. *Комаренко Н. В.* Висвітлення боротьби за перемогу влади Рад на Україні в журналі «Літопис революції». — «Український історичний журнал», 1967, № 1, стор. 130—137.
159. *Комаренко Н. В.* Журнал «Летопись революции». Историографический очерк. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1968, 20 с.
160. *Комаренко Н. В.* Журнал «Літопис революції» в оцінці радянської історіографії. — «Український історичний журнал», 1967, № 11, стор. 127—131.
161. *Комаренко Н. В.* Огляд кандидатських дисертацій, присвячених історії Радянської України періоду 1917—1941 рр.— «Український історичний журнал», 1966, № 7, стор. 131—137.
162. *Компан О. С.* Єдність світового історичного процесу. К., 1966, 48 с.
163. *Кондуфор Ю.* XXIII з'їзд КПРС і завдання працівників суспільних наук.— «Комуніст України», 1966, № 7, стор. 13—21.
164. *Котляр М. Ф.* і *Панібудьласка В. Ф.* Питання українсько-грузинських історичних зв'язків в українській радянській історіографії. — «Український історичний журнал», 1967, № 3, стор. 75—83.
165. *Котов В. Н.* Историография истории СССР (1917—1934 гг.). Лекции для студентов. К., Изд-во Киевского ун-та, 1966, 188 с.
166. *Лисецький А. М.* Радянська історіографія про страйкову боротьбу пролетаріату Росії в період підготовки Великого Жовтня (основні етапи і напрямки дослідження). — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 61—65.
167. *Лось Ф. Є.* і *Сарбей В. Г.* Основні етапи розвитку історичної науки на Україні. — «Український історичний журнал», 1968, № 1, стор. 14—24.
168. *Макаренко Г. К.* і *Ченіга І. П.* Висвітлення діяльності визначних людей у нарисах з «Історії міст і сіл Української РСР». До історії міст і сіл Радянської України. — «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 114—118.
169. *Мельник С. К.* Історіографія боротьби більшовиків Півдня України проти меншовиків в об'єднаних комітетах РСДРП напередодні Жовтня.— Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 76—78.
170. *Мойсєєв О. В.* Радянська література про визволення України від фашистських загарбників. Огляд літератури.— «Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 138—143.
171. *Москвич Л. Г.* Міжреспубліканська нарада істориків.— «Український історичний журнал», 1968, № 9, стор. 152—154.

172. *Немченко В. М. і Сизоненко Є. В.* Радянська історіографія аграрного руху на Півдні України напередодні і в період Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 78—80.

173. *Овчаренко П. М.* Історичний факультет Київського університету до 50-річчя Великого Жовтня. — «Український історичний журнал», 1968, № 2, стор. 149—151.

174. *Оробінський П. Д.* Деякі проблеми історіографії аграрних перетворень Жовтневої революції на Україні в 1917—1920 рр. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 49—53.

175. *Патлажан Ю. І.* До участі трудящих зарубіжного Сходу в боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні. — «Український історичний журнал», 1967, № 11, стор. 86—89.

176. *Першина З. В.* Історіографія підготовки проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції на Півдні України. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 70—76.

177. Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Матеріали Республіканської наукової конференції (Одеса, 12—15 жовтня 1966 р.). К., «Наукова думка», 1967, 149 с.

178. *Проценко Л. А.* Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях. — Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968, стор. 190—200.

179. *Раковський М. Ю.* Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні на сторінках «Українського історичного журналу». — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 32—36.

180. *Распутніс Б. І.* Історіографія міжнародного значення комуністичного будівництва в СРСР. — Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення. Львів, 1967, стор. 62—66.

181. *Санцевич А. В. і Сарбей В. Г.* Історія. — Історія Академії наук УРСР, т. 1. К., 1967, стор. 322—332.

182. *Санцевич А. В.* Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., «Наукова думка», 1967, 254 с.

183. *Санцевич А. В.* Проблемы истории Украины 1945—1965 гг. в советской историографии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. К., 1968, 66 с.

184. *Санцевич А. В.* Розвиток історичної науки на Україні між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами партії. — «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 40—52.

185. *Санцевич А. В.* Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії. — Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., 1968, стор. 21—45.

186. *Санцевич А. В.* Українська радянська історіографія про післявоєнні зв'язки УРСР із зарубіжними країнами. — «Український історичний журнал», 1967, № 2, стор. 134—140.

187. *Сарбей В. Г.* Виникнення і діяльність на Україні іспартів (комісій по історії Жовтневої революції і Комуністичної партії). — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 23—28.

188. *Сарбей В. Г.* Всесоюзна наукова сесія з проблем історіографії. — «Український історичний журнал», 1967, № 10, стор. 152—154.

189. *Сарбей В. Г.* Історичні науки. Історія. — УРЕ, т. 17, стор. 439—442.

190. *Свешнікова І. О.* 75-річчя Львівського історичного музею. — «Український історичний журнал», 1968, № 7, стор. 128—129.

191. *Сидоренко В. П.* Питання робітничого контролю і націоналізації промисловості в українській радянській історіографії. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 44—49.

192. *Скорина В. С.* Третя республіканська конференція архівістів та істориків. — «Український історичний журнал», 1968, № 10, стор. 158—160.

193. *Стрельський В. І.* Допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни. — УРЕ, т. 17, стор. 445—446.

194. *Супруненко Н. И.* Изучение истории Великого Октября на Украине. — «Вестник АН СССР», 1967, № 1, стор. 80—83.

195. *Тараманов Д. Д.* Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине в исторических журналах 20-х годов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Харьков, 1968, 20 с.

196. *Тараманов Д. Д.* Історичні журнали 20-х років. Лекція з спецкурсу «Історіографія Жовтневої революції на Україні». Харків, 1968, 31 с.

197. *Троян М. В.* Радянська історіографія про вплив Великого Жовтня на Закарпаття (1917—1919 рр.). — Велика Жовтнева соціалістична революція — корінний поворот в історії українського народу. К., 1966, стор. 31—33.

199. *Ф. Ш.* Конференція істориків СРСР і Польщі (Москва. Червень 1968 р.). — «Український історичний журнал», 1968, № 8, стор. 153.

200. *Фролкін М. М.* Про підсумки діяльності Інституту історії АН УРСР у 1965 р.— «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 150—152.

201. *Худяк Р. А.* Питання культурно-технічного рівня робітничого класу України в радянській історіографії (1957—1965 рр.).— Тезиси докладов республиканской конференции «История рабочего класса УССР в период социализма», 12—14 апреля 1967 г. Харьков, 1967, стор. 145—146.

202. *Цимбал Н. В.* Радянська історіографія про діяльність більшовиків у Радах України 1917 р.— Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 41—53.

203. *Чухрій П. Г.* Історіографія та історичні джерела про борців за Жовтень на Півдні України.— Наукові праці в історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 15; Більшовицькі організації Півдня України у боротьбі за владу Рад. К., 1967, стор. 152—164.

204. *Чухрій П. Г.* Перемога Жовтневої революції і перші кроки радянської історичної науки на Півдні України (1917—1927 рр.).— Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 89—91.

205. *Ш. Ф.* Збори, присвячені 100-річчю з дня народження О. Г. Шліхтера.— «Український історичний журнал», 1968, № 11, стор. 158.

206. *Шевченко Л. А.* Братні зв'язки науковців (українських і грузинських істориків).— «Український історичний журнал», 1967, № 10, стор. 155.

207. *Шевченко Ф. П.* Висвітлення в історичній літературі дружби російського та українського народів під час Великого Жовтня.— Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 6—15.

208. *Шевченко Ф. П.* «Українському історичному журналу» 10 років.— «Український історичний журнал», 1967, № 6, стор. 3—10.

209. *Шевченко Ф. П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? — «Український історичний журнал», 1966, № 11, стор. 13—30.

210. *Шерман І. Л.* Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні в радянській історичній літературі. — Бібліотекознавство та бібліографія, вип. 5, 1967, стор. 64—77.

211. *Шерман І. Л.* Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні в сучасній радянській історіографії.— Велика Жовтнева соціалістична революція — корінний поворот в історії українського народу. К., 1966, стор. 26—28.

212. *Шерман І. Л.* Вивчення історії Жовтневої революції на Україні в радянській історіографії. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 15—23.

213. *Шерман І. Л.* Деякі питання радянської історіографії. — «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 119—124.

214. *Шерман І. Л.* Радянська історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. (До початку 30-х років). — «Український історичний журнал», 1967, № 12, стор. 127—132.

215. *Якупов Н. М.* Деякі питання історіографії революційного руху у військах на Півдні України в період боротьби за владу Рад. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 80—83.

IV. Історіографія зарубіжної історії

216. *А. К. і І. К.* IV наукова міжвузівська конференція істориків-славістів. — «Український історичний журнал», 1968, № 11, стор. 155—156.

217. *Бейліс О. С.* Висвітлення в радянській та югославській історичній літературі революційної боротьби народів Югославії в 1917—1920 рр. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 116—118.

218. *Бейліс О. С.* Висвітлення проблем національного відродження Болгарії у довересневій болгарській марксистській історіографії. — Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення. Львів, 1967, стор. 70—73.

219. *Белякевич І. І.* Сучасна польська історіографія про участь поляків-інтернаціоналістів у Жовтневій революції. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 110—112.

220. *Бондаренко П. М.* Радянська історіографія про вплив ідей Рад на робітничий рух в Німеччині. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 129—130.

221. *Брюнін В. Г.* Радянська історіографія про вплив Великого Жовтня на робітничий рух в Німеччині (1917—1918 рр.). — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 120—123.

222. *Владимирова Н. І.* Польська історіографія про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 104—107.

223. *Волькович Л. Ю.* Сучасна історіографія про «Пролетаріат» і «Союз польських робітників». — Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення. Львів, 1967, стор. 81—84.

224. *Гордієнко В. Я.* Висвітлення переходу до «нового курсу» зовнішньої політики Німеччини у відношенні Росії в історіографії НДР. — Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення. Львів, 1967, стор. 84—87.

225. *Горішній П. А.* Зарубіжні зв'язки українських учених. — «Український історичний журнал», 1968, № 7, стор. 96—99.

226. *Дзира Я. І.* Сучасна чехословацька історіографія про український народ. — «Український історичний журнал», 1968, № 7, стор. 68—74.

227. *Жебокрицкий В. А. и Кулинич И. М.* Вопросы истории зарубежных славян на страницах «Українського історичного журналу». — «Советское славяноведение», 1967, № 6, стор. 59—63.

228. *Записка о состоянии и развитии исследований по проблеме «История международного рабочего и национально-освободительного движения» в Украинской ССР.* К., «Наукова думка», 1967, 9 с.

229. *Калениченко П. М.* Висвітлення польською марксистською історіографією революційного руху в Польщі під впливом Великого Жовтня (1917—1920 рр.). — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 108—110.

230. *Калениченко П. М.* Радянська історіографія про революційний рух у Польщі в 1917—1920 рр. — Питання нової та новітньої історії, вип. 3, 1966, стор. 52—68.

231. *Калениченко П. М.* Сучасна польська історіографія Жовтневої революції. — «Український історичний журнал», 1968, № 4, стор. 137—144.

232. *Клебанівська Н. М.* Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1965 р. — «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 152—154.

233. *Клебанівська Н. М.* Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1966 р. — «Український історичний журнал», 1967, № 4, стор. 148—151.

234. *Коваль В. С.* Зовнішня політика США у другій світовій війні. — «Український історичний журнал», 1968, № 10, стор. 140—149.

235. *Михаил Когелничану.* (Румынский историк) (1817—1891). — «Радуга», 1967, № 9, стор. 189.

236. *Костенко П. М.* Трибуна радянських славістів. — «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 127—129.

237. *Лікар О. В.* Проблема економічного розвитку італійського середньовічного міста (XII—XIV ст.) в радянській істо-

ріографії.— Вісник Харківського ун-ту, № 22. Історична серія, вип. 2, 1967, стор. 112—118.

238. *Лісевич І. Т.* Україна в сучасній румунській історіографії.— «Український історичний журнал», 1967, № 10, стор. 138—144.

239. *Максимчук С. С.* Уільям Дюбуа — історик, письменник, борець. (До 100-річчя з дня народження).— «Український історичний журнал», 1968, № 2, стор. 123—125.

240. *Маркович І. М.* Українські історики на наукових конференціях у Берліні (вересень 1967 р.).— «Український історичний журнал», 1967, № 12, стор. 147—148.

241. *Митряєв А. І.* Вивчення в радянській історіографії соціально-економічних передумов гуситського руху.— Вісник Харківського ун-ту, № 22. Історична серія, вип. 2, 1967, стор. 94—102.

242. *Новиков О. М.* Видатний учений-іспаніст В. К. Піскорський. (До 100-річчя з дня народження).— «Український історичний журнал», 1967, № 8, стор. 124—125.

243. *Пархомчук С. М.* Піднесення робітничого руху в Румунії (1917—1920 рр.) в оцінці румунської історіографії.— Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 133—135.

244. *Петряєв К. Д.* Історіографія НДР про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на Німеччину.— Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 123—129.

245. *Петряєв К. Д.* Современная советская историография о внешней политике германского империализма начала XX века. Конспект лекций по современной советской историографии новой истории зарубежных стран для студентов-заочников исторического факультета ун-та. Одесса, 1966, 103 с.

246. *Слуцький В. Д.* Англійська марксистська історіографія Жовтневої соціалістичної революції.— Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 135—137.

247. *Солтановська Т. Г.* Прогресивна французька історіографія про вплив Великого Жовтня на соціалістичний та робітничий рух у Франції.— Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 137—139.

248. *Снівак Б. К.* Питання міжнародного значення Великого Жовтня в історіографії Чехословацької Соціалістичної Республіки.— Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 112—116.

249. *Троян М. В.* Історіографія Угорської Народної Республіки про вплив Великого Жовтня на піднесення революційного

руху 1917—1919 рр. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 130—133.

250. *Черепанов І. Ф.* Паризька комуна в українській радянській історіографії. — «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 140—142.

251. *Швагуляк М. М.* До питання радянської історіографії німецького робітничого руху в період тимчасової відносної стабілізації капіталізму. — Питання нової та новітньої історії. К., 1967, вип. 4, стор. 179—186.

252. *Яровий Я. З.* Висвітлення в радянській історіографії впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Болгарію. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 102—104.

В. Критика сучасної буржуазної історіографії

253. *Аппатов С. Й.* По чужих сторінках. Критичний огляд американської буржуазної історіографії походження «холодної війни» США проти СРСР. К., «Знання», 1966, 50 с.

254. *Басов Р. О.* Англійська буржуазна історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 139—142.

255. *Буцко Н. А.* и *Морозов М. Б.* Против фальсификации исторической роли советского народа и его Вооруженных Сил в разгроме фашистской Германии. — Научные труды по истории КПСС, вып. 27, 1968, стор. 106—126.

256. *Клузовський А.* і *Компанієць І.* Проти буржуазної фальсифікації історії Буковини. — «Комуніст України», 1968, № 1, стор. 37—47.

257. *Гурладі Н. С.* Про деякі тенденції буржуазної фальсифікації національної політики КППС на Україні (в творах зарубіжних історіографів). — «Український історичний журнал», 1966, № 8, стор. 81—88.

258. *Євдокименко В. Ю.* Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. К., «Наукова думка», 1967, 272 с.

259. *Компанієць І.* Історія західноукраїнських земель: правда і перекручення. — Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968, стор. 211—227.

260. *Матвеев С. О.* Західнонімецька буржуазна історіографія про Велику Жовтневу соціалістичну революцію. — Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. К., 1967, стор. 142—143.

261. *Нагорна Л.* Національна програма більшовиків у кривому дзеркалі імперіалістичної пропаганди. — Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968, стор. 180—193.

262. *Нагорна Л. П.* Проти сучасної буржуазної фальсифікації історії Жовтня на Україні. — Велика Жовтнева соціалістична революція — корінний поворот в історії українського народу. К., 1966, стор. 29—31.

263. *Пархомчук С. М.* Проти фальсифікації історії радянського суспільства. — «Український історичний журнал», 1968, № 7, стор. 134—137.

264. *Пархомчук С. М.* Союз и сотрудничество народов СССР в освещении современной буржуазной историографии. — Тезисы докладов объединенной научной сессии по истории грузино-украинских взаимоотношений, посвященной 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Тбилиси, 1967, стор. 39—42.

265. *Сарбей В. Г.* Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори української радянської історіографії. — Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968, стор. 194—210.

266. *Сарбей В.* Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори української радянської історіографії. — «Комуніст України», 1966, № 8, стор. 32—41.

267. *Симоненко Р. Г.* Дружба народов СССР и современные зарубежные фальсификаторы истории. — Исторические связи и дружба армянского и украинского народов. Ереван, 1967, стор. 30—32.

268. *Симоненко Р. Г.* Підступи сучасного буржуазного «українознавства». — Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968, стор. 160—179.

* 269. *Симоненко Р.* Фальсифікатори не вгамовуються. (Про антинародну писанину сучасних українських буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії України). — «Комуніст України», 1967, № 12, стор. 84—91.

270. *Симоненко Р.* Чорне перо фальсифікаторів. Проти перекручень історії боротьби за Радянську владу на Україні. К., «Знання», 1968, 61 с.

271. *Юрчук В.* Ганебні вправи фальсифікаторів (історії КП України). — «Комуніст України», 1968, № 7, стор. 80—89.

VI. Українські радянські історики

272. *Багалій Д. І.* (1857—1932). — Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 182—183.

273. *Боев Ю. О., Кізченко А. Ф. і Петерс І. А., Віктор Андрійович Жебокрицький.* (До 60-річчя з дня народження). Список друкованих праць В. А. Жебокрицького. — «Український історичний журнал», 1966, № 4, стор. 137—139.

274. *Бойко І. і Кирилюк Є.* Михайло Грушевський. З нагоди 100-річчя від дня народження. — «Літературна Україна», 1966, 30 вересня.

275. *Божок Г. В. і Пальок В. В.* Відзначення 60-річчя з дня народження М. М. Лелекача.— «Український історичний журнал», 1968, № 2, стор. 157—158.

276. *Бузескул В. П.* (1856—1931).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 202—203.

277. *В. П.* Видатний історик-славіст. (До 90-річчя з дня народження академіка В. І. Пічети).— «Український історичний журнал» 1968, № 10, стор. 134—136.

278. *Григорій Антонович Василенко.* (Історик. 1902—1965. Некролог).— «Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 159.

279. *Винокур І. С. і Степенко О. Д.* 60-річчя професора Л. А. Коваленка. (Історик).— «Український історичний журнал», 1967, № 5, стор. 60.

280. *Відзначення 50-річчя Г. М. Мултиха.*— «Український історичний журнал», 1968, № 7, стор. 156—157.

281. *Відзначення 60-річчя О. А. Бородіна.*— «Український історичний журнал», 1968, № 4, стор. 159—160.

282. *Волощенко А. К.* 60-річчя професора Ф. Є. Лося. (Історик).— «Український історичний журнал», 1968, № 9, стор. 156—158.

283. *Вшанування професора М. Р. Донія.*— «Український історичний журнал», 1968, № 7, стор. 155—156.

284. *Іван Данилович Головка.* (Історик. 1920—1963. Некролог).— Матеріали по археології Северного Причорномор'я, вып. 5, 1966, стор. 258—266.

285. *Гольдін Ф. Л. А. Г. Готалов-Готліб.* (Історик. До 100-річчя з дня народження).— «Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 144—145.

286. *Грушевський М. С.* (1866—1934).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 243.

287. *Гуржій І. О.* (1915).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 519—520.

288. *До 60-річчя з дня народження К. К. Дубини.* Бібліографія наукових і науково-популярних праць К. К. Дубини. Склали Л. М. Гудзенко і Т. М. Шелюх.— «Український історичний журнал», 1966, № 10, стор. 141—144.

289. *До 60-річчя з дня народження академіка Є. М. Жукова.* (Історик).— «Український історичний журнал», 1967, № 10, стор. 117—118.

290. *До 60-річчя з дня народження Д. І. Назаренка.*— «Український історичний журнал», 1968, № 8, стор. 140—141.

291. *Кузьма Кіндратович Дубина.* (Історик. 1906—1967. Некролог).— «Український історичний журнал», 1967, № 10, стор. 157.

292. *Івасюта М. К.* Іван Петрович Крип'якевич (до 80-річчя з дня народження).— «Український історичний журнал», 1966, № 6, стор. 127—131.

293. *Іконников В. С.* (1841—1923).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 275.

294. *Іщенко М.* Володар княжої гори. До 100-річчя від дня народження академіка М. Ф. Біляшівського.— «Літературна Україна», 1967, 2 жовтня.

295. *Кадеєв В. І.* 75-річчя К. Е. Гріневича. Бібліографія друкованих праць К. Е. Гріневича. Склав Х. С. Надель.— «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 136—139.

296. *Калуцька Л. П.* і *Фрізман Г. В.* Академік В. П. Бузескул — історик середніх віків.— Вісник Харківського ун-ту, № 22. Історична серія, вип. 2, 1967, стор. 84—93.

297. *Кілієвич С.* Академік М. Ф. Біляшівський — засновник Державного історичного музею УРСР. (До 100-річчя від дня народження).— «Архіви України», 1967, № 6, стор. 21—28.

298. *Кірсанова О. А.* Відзначення 60-річчя Б. К. Дудикевича. (Історик).— «Український історичний журнал», 1967, № 6, стор. 158—159.

299. *Компан О. С.* і *Суслопаров М. З.* До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка. (Історик).— «Український історичний журнал», 1967, № 7, стор. 135—139.

300. *Крип'якевич І. П.* (1886—1967).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 309—310.

301. *Іван Петрович Крип'якевич.* Бібліограф. покажчик. Склав О. Д. Кізлик. Відп. ред. М. К. Івасюта. Львів, 1966, 79 с.

302. *Іван Петрович Крип'якевич.* (Український історик. 1886—1967. Некролог).— «Архіви України», 1967, № 3, стор. 112.

303. *Іван Петрович Крип'якевич.* (Історик. 1886—1967, Некролог).— «Український історичний журнал», 1967, № 6, стор. 159—160.

304. *Левицький О. І.* (1848—1922).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 323.

305. *Мануїльський Д. З.* (1883—1959).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 341—343.

306. *Москвич Л. Г.* і *Сторчак А. І.* Видатний історик, археограф-архівіст. (До 120-річчя від дня народження О. І. Левицького).— «Український історичний журнал», 1968, №12, стор. 125—129.

307. *Алексей Николаевич Мелихов.* (Історик. 1903—1964. Некролог).— Матеріали по археології Северного Причорномор'я, вип. 5, 1966, стор. 260—261.

308. *Огоновський В.* Орач історичних перелогів. (І. П. Крип'якевич).— «Жовтень», 1966, № 6, стор. 118—119.

309. *Петренко В. С.* і *Тимченко Ж. П.* Видатний історик і громадський діяч. (До 70-річчя з дня народження Г. М. Панкра-

тової).— «Український історичний журнал», 1967, № 2, стор. 126—128.

310. *Петров В. П.*, Краєзнавець Ю. С. Виноградський.— «Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 116—117.

311. *Петровський М. Н.* (1894—1951).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 602.

312. *Руденко Н. М.* Відзначення 50-річчя В. І. Клокова. (Історик).— «Український історичний журнал», 1967, № 8, стор. 152—153.

313. *Сарбей В. Г.* Академик АН УССР А. Е. Крымский и Грузия.— Тезиси докладов объединенной научной сессии по истории грузино-украинских взаимоотношений, посвященной 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Тбилиси, 1967, стор. 29—31.

314. *Сарбей В. Г.* А. Ю. Крымский та О. С. Хаханашвілі.— «Український історичний журнал», 1967, № 3, стор. 92—97.

315. *Сарбей В. Г.* Один з перших істориків-академіків АН УРСР. (До 125-річчя з дня народження В. С. Іконникова).— «Український історичний журнал», 1966, № 12, стор. 130—132.

316. *Юлександр Борисович Слуцький.* (Історик. 1915—1967. Некролог).— «Український історичний журнал», 1967, № 7, стор. 160.

317. *Стеблій Ф. І.* 80-річчя академіка І. П. Крип'якевича.— «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 155.

318. *Стоян П. К.* Сергій Миколайович Белоусов. (Історик). (До 70-річчя з дня народження).— «Український історичний журнал», 1967, № 5, стор. 159.

319. *Супруненко М. І.* (1900).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 638—639.

320. *Ф. Ш.* Академік Б. О. Рибаків. (До 60-річчя з дня народження).— «Український історичний журнал», 1968, № 5, стор. 136—137.

321. *Чеканюк А. Т.* (1906).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 663—664.

322. *60 років* з дня народження А. Т. Чеканюка.— «Український історичний журнал», 1966, № 10, стор. 144—145.

323. *Павло Васильович Шимко-Шмага.* (Історик. 1903—1965. Некролог).— «Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 159.

324. *Яворницький Д. І.* (1855—1940).— Історія Академії наук УРСР, кн. 2. К., 1967, стор. 473—474.

ЗМІСТ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО. Шляхом великого Жовтня	3
А. В. САНЦЕВИЧ. Українська радянська історична наука в 1966 р.	18
С. К. ГУТЯНСЬКИЙ. Ленінська тематика на сторінках «Українського історичного журналу» (1957—1967 рр.)	42
В. П. СИДОРЕНКО. Питання робітничого контролю і націоналізації промисловості в українській радянській історіографії	58
В. Є. ТИЧИНА. Деякі проблеми у вивченні історії визвольної боротьби проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р.	71
Ж. П. ТИМЧЕНКО. Радянська історіографія про Ради селянських депутатів у 1917 р.	87
В. Г. САРБЕЙ. Газета «Южный рабочий» (1900—1903 рр.) та її вклад в історіографію історії України	100
С. М. ШЕВЧЕНКО. І. Я. Франко про класову боротьбу селян Галичини в період розкладу феодалізму	123
А. З. БАРАБОЙ. Історіографія інвентарної реформи 1841—1848 рр.	138
Г. А. ПЛЯШКО. Деякі питання української радянської історіографії польського повстання 1863 р.	152
Я. І. ДЗИРА. Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України	158
С. В. СОРОКОВСЬКА. Критика і бібліографія на сторінках «Українського історичного журналу»	180
М. Ф. ДМИТРИЄНКО. Журнал «Східний світ» (1927—1931 рр.) (Історіографічний огляд)	189
І. С. САВЧЕНКО. Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова за останні роки	199
Т. М. ШЕЛЮХ. Бібліографія української історіографії (1966—1968 рр.)	207

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО. По пути великого Октября	3	✓
А. В. САНЦЕВИЧ. Украинская советская историческая наука в 1966 г.	18.	
С. К. ГУТЯНСКИЙ. Ленинская тематика на страницах «Українського історичного журналу» (1957—1967 гг.)	42	
В. П. СИДОРЕНКО. Вопросы рабочего контроля и национализации промышленности в украинской советской историографии	58	
В. Е. ТЫЧИНА. Некоторые проблемы в изучении истории освободительной борьбы против немецких оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине в 1918 г.	71	
Ж. П. ТИМЧЕНКО. Советская историография о Советах крестьянских депутатов в 1917 г.	87	
В. Г. САРБЕЙ. Газета «Южный рабочий» (1900—1903 гг.) и ее вклад в историографию истории Украины	122	
С. М. ШЕВЧЕНКО. И. Я. Франко о классовой борьбе крестьян Галиции в период распада феодализма	123	
А. З. БАРАБОЙ. Историография инвентарной реформы 1841—1848 гг.	151	
Г. А. ПЛЯШКО. Некоторые вопросы украинской советской историографии польского восстания 1863 г.	152	
Я. И. ДЗЫРА. Источниковедческая основа работы А. Ригельмана по истории Украины	158	
С. В. СОРОКОВСКАЯ. Критика и библиография на страницах «Українського історичного журналу»	180	
М. Ф. ДМИТРИЕНКО. Журнал «Східний світ» (1927—1931) (Историографический обзор)	189	
И. С. САВЧЕНКО. Исследование творческого наследия М. П. Драгоманова за последние годы	199	
Т. М. ШЕЛЮХ. Библиография украинской историографии (1966—1968 гг.)	207	

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ В УКРАИНСКОЙ ССР
Вып. 2

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії АН УРСР

Редактор *В. С. Нестеренко*
Оформлення художника *О. Д. Стеценка*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *І. Р. Ойхман*
Коректор *З. Й. Бех*

БФ 07875. Зам. № 215. Вид. № 227. Тираж 600.
Папір № 3, 60×90¹/₁₆. Друк.-фіз. арк. 14,5.
Умовн. друк. арк. 14,5. Обл.-видавн. арк. 15,7.
Підписано до друку 17.X. 1969 р.
Ціна 1 крб. 30 коп.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету
по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ,
Репіна, 4.